НАРОДНА

ТВОРЧІСТЬ та ЕТНОГРАФІЯ

№4
2004

ISSN 01306936

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. Т. ШЕВЧЕНКА
МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНОЛОГІВ

№ 4, 2004 (291)
липень-серпень

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

№ 4
2004

Рік заснування 1925
Виходить раз на два місяці

У журналі

З історії науки та культури

Наука і сучасність

Проблеми регіональних досліджень народної культури

Розвідки і матеріали

Редакція не завжди погоджується з думками авторів статей

Індекс 74328

Адреса редакції:
01001 МСП, Київ-1,
вул. Грушевського, 4,
тел. 229-50-29
e-mail: nte@etnolog.kiev.ua
http://www.etnolog.kiev.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації. Серія КВ. № 649 від 25. 05. 94.

Здано до набору 12. 04. 04
Підписано до друку 27. 07. 04
Формат 210 х 297/8
Обл.-вид. арк. 16
Наклад 850 прим.
Зам. 1176.
Друкарня ВД "Академперіодика"

Митець і народна творчість

Трибуна молодого дослідника

Нариси та етюди

Огляди, рецензії, анотації

Хроніка

На першій сторінці обкладинки:
Діти з цугою - дитячим доморобленим візком. с. Коврай на Черкащині. Світлина О.Трибінської. 1904-1912 рр. Зі збірки Івана Гончара.

Редакція висловлює щиру подяку дирекції Українського центру народної культури "Музей Івана Гончара" за надану можливість публікації світлини.

Колектив Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України і редколегія журналу "Народна творчість та етнографія" щиро й сердечно вітають провідного наукового співробітника Інституту – видатного українського науковця, славіста широкого діапазону Вікторію Арсенівну Юзвенко із славним ювілеєм!

Майже півстоліття працює Вікторія Арсенівна в Інституті. Починала свій творчий і науковий шлях під керівництвом славетного поета-академіка, директора ІМФЕ Максима Тадейовича Рильського. Була вченим секретарем Інституту, впродовж 20 років очолювала відділ слов'янської фольклористики.

Вікторія Арсенівна Юзвенко – автор і відповідальний редактор ряду славістичних видань і монографій, що здобули визнання у наукових колах різних слов'янських країн. Праці, в яких брала участь Вікторія Арсенівна як автор чи редактор, присвячені актуальним проблемам фольклористики, – це історія слов'янської фольклористики, міжслов'янські фольклорні і фольклористичні зв'язки, сучасний фольклор національних меншин України, поетика жанрів слов'янського фольклору. Загалом відділом слов'янської фольклористики, багаторічним керівником якого була В. А. Юзвенко, було підготовлено понад 20 монографічних видань.

В. А. Юзвенко представляла українську науку на багатьох міжнародних форумах. Вона була незмінним учасником-доповідачем IV–XII Міжнародних з'їздів славістів; вченим секретарем Міжнародного комітету славістів (1979–1988); вченим секретарем Українського комітету славістів (1962–1990).

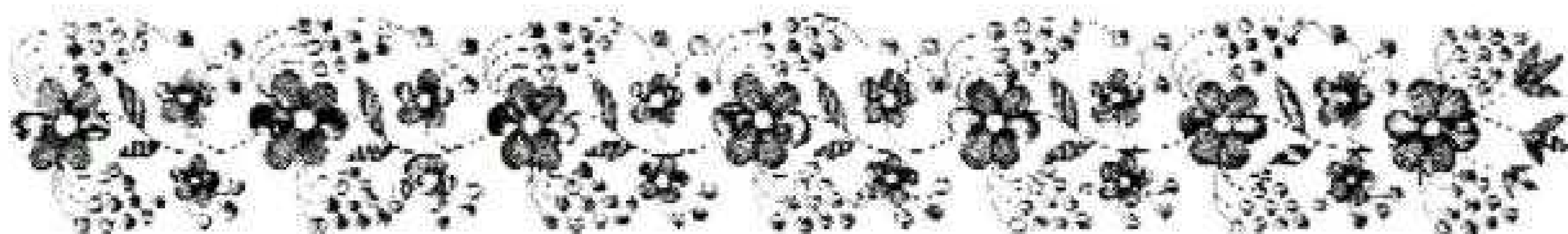
Вікторії Арсенівні належить особлива заслуга у підготовці та проведенні IX Міжнародного з'їзду славістів (Київ, 1983 р.), активну участь у якому взяв увесь колектив Інституту. Вона була членом редакційної колегії з видання праць цього наукового форуму.

В. Юзвенко – багаторічний координатор наукових зв'язків із установами РАН та багатьма академічними закладами Польщі, Чехії, Словаччини, Болгарії, Хорватії та Македонії, широко знана у наукових культурно-громадських колах слов'янських країн.

В контексті історії нашого Інституту В. А. Юзвенко – знакова постать. Вона є чудовим організатором наукового процесу, генератором багатьох наукових ідей.

Чуйна, щира, сердечна людина, вона завжди опікується справами Інституту, відділу мистецтва і народної творчості зарубіжних країн, приділяє велику увагу підготовці та зростанню молодих кадрів.

З роси та води Вам, дорога Вікторіє Арсенівно!

МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ ПРО МІСЦЕ НАПИСАННЯ "СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ" І ЙОГО ЗВ'ЯЗОК З УКРАЇНСЬКИМ ФОЛЬКЛОРОМ

(До 200-річчя від дня народження вченого)

Микола КОРПАНЮК

Максимович — творець української історичної ідеології.

Михайло Грушевський

"Той, хто не знає минулого, не гідний майбутнього", — говорить народна мудрість. У стократ вагомішим стає це прислів'я, коли кажемо про народ, націю, які об'єднуються в єдине ціле не лише територіально, а й своєю пам'яттю, котра оберігає їх від нівелювання, занепаду, знищення.

Народна історична пам'ять — це унікальне багатство кожної нації, її духовний акумулятор і рушій, які створюють душу, обличчя кожного народу, властиві йому психологічні, національні риси, звичаї, обряди.

Спираючись на ґрунтовне знання власного минулого, нація використовує всі ті засади, на яких формуються всебічно розвинені особи-патріоти, громадяни, борці за незалежність і розквіт своєї Батьківщини. Для кожного з нас Батьківщина починається з батьківської хати, материнської мови, колискової пісні, квітника та дерев на подвір'ї, букваря в школі. Все це — закони вічні, універсальні та гуманні, а в історії Вкраїни особливо значимі.

Власне, виходячи з розуміння природи та важливості даного закону, визначні мислителі людства підкреслюють потребу практичного втілення в життя його вихідних даних, розуміючи, що не лише краса людини в її багатогранності, а й що цей закон є діалектичним, бо відображає безперервність руху матерії та духу, зв'язок історії із сучасністю та майбутнім цивілізації.

Науковців і різних "реформаторів", які вважали й вважають, що знання історії власного народу не обов'язкове, на різних етапах розвитку людства було чимало. Біда підстерігала кожен народ тоді, коли цій тенденції потурала місцева влада. У нас, в Україні, таких явищ до останнього часу було дуже багато. Але і на нашій грішній і знедоленій землі ніколи не бракувало світлих днів, героїчних характерів, патріотичних сил, які ламали цей стереотип ганьби і байдужості до вищих, вічних проблем життя, до долі рідного народу. До когорти світлих благовісників вічної правди і свободи належить і Михайло Олександрович Максимович (3 (15) вересня 1804—10 (22) листопада 1873) — видатний український мислитель, філолог, історик, ботанік, фольклорист, журналіст, учений-просвітитель, громадський діяч демократичного спрямування. Власне, Максимович започаткував уперше наукове академічне дослідження та вивчення найбільшої національної літературної пам'ятки княжої доби — "Слова о полку Ігоревім".

Популярність давньоукраїнської геніальної поеми вже першого видання в 1800 році постійно підтримується художніми перекладами, переспівами як в Україні, в Росії, так і за кордоном. Літературознавці намагаються з'ясувати час і місце створення цього надзвичайного дива, яке в одних викликало романтичне захоплення величчю духовного багатства наших далеких предків, а в інших — скептичні висновки. Окремі тверезі думки, спорадично висловлені впродовж 30-х років позаминулого сторіччя, губилися серед шуму і галасу поверхових узагальнень. Необхідність глибшого, ширшого наукового розгляду і опрацювання комплексу проблем, які підняло "Слово", стала першочерговою, але та методика, котра була панівною в тодішній історіографії та літературознавстві, не відповідала новим завданням. Активно впроваджуваній теорії норманізму, скептицизмові, які відтіснили на другий план теорію про самобутність Київської Русі, її духовної культури, виходячи із якої можна було правильно відповісти на порушені "Словом" питання, треба було протиставити нову, об'єктивну теорію...

Перший сумнів щодо оригінальності та давності "Слова...", як зазначає учений[1], належить історикові, академіку А. Шлецерові[2], який у 1801 році висловив його у пресі, хоча вже у 1802 році в монографії "Нестор" відмовився від цієї думки. Але кинутий ним сумнів

не зник безслідно[3]. У 1803 році професор М. Каченовський "внаслідок наукового сумніву, який він поширював на давню руську історію" (III, 501), запідозрив оригінальність поеми. Однодумцями Каченовського виступають московський професор І. Давидов, вбачаючи в "Слові" подібність до ісландських саг[4]; Г. Бєліков наполягав на тому, що твір або є перекладом XVI ст., або його джерелом була якась давніша поема "Слово про Ігорів похід"[5]. В іншому виданні Бєліков називає поему вже підробкою з XVIII ст.

Друга група дослідників "Слова" згуртувалася навколо історика М. Карамзіна, прихильника гіпотези про поему як пам'ятку норманської культури. Карамзін як виразник так званих "ходячих літературних уявлень" у 1797 році в газеті "Spectateur du Nord" ставить "Слово" поряд з Оссіановими піснями Макферсона. Погляд Карамзіна активно культивував О. Сенковський, заявивши: "Воно дуже пахне Оссіаном; його фрази ніби викроєні по-макферсонівськи"[6].

Напрям європейського класицизму вбачає в поемі М. Граматін. Він переконаний, що твір відповідає теорії Н. Буало, зберігаючи єдність місця й часу, в ньому зведена до мінімального використання фантастика (чудесне представлене лише у вигляді оживленої природи)[7].

М. Максимович явно бачив, що за цими та подібними висновками стоїть свідоме нехтування історії Батьківщини, ігнорування її культурних надбань з часів Київської України-Русі; пропагується перебільшена роль впливів західноєвропейських культур на східнослов'янські. Учений неодноразово підкреслював, що тенденційні висновки деяких німецьких істориків XVIII ст., які працювали в Росії й досліджували її історію, завдали багато шкоди вітчизняній науці через некритичне сприйняття їх гіпотез і висновків прихильниками прозахідного спрямування. Заперечуючи концепції скептиків стосовно давньоукраїнської культури та зокрема "Слова о полку Ігоревім", Максимович писав: "У історії словесності нашої треба звертати особливу увагу на сю Пісню; бо, крім загальної літературної важливості, що розділюється порівно з іншими нашими давніми творами, *вона важлива як єдина, що до нас дійшла письмова пам'ятка самородної давньої руської поезії*, що виблискує красотами поетичними, і одночасно сповнена істини історичної. *Це першообраз самобутньої руської поезії і за духом, і за формами*" (підкреслення наше. — *М. К.*; III, 498).

Недовіра скептиків до пам'ятки ґрунтувалася також на її непоширеності в давні часи, про що, мовляв, свідчить всього-на-всього один список тексту, знайдений в Ярославлі Йоілем Биковським. Дослідник на основі бурхливих історичних подій, які відбувалися в Україні в татарську та пізнішу епохи, коли загинуло безліч культурних пам'яток, пояснює особливість збереження його на півночі в княжу та татарську епохи. Приписка до псковського Апостола 1307 року, що належить ігуменові Зосиму (чи писареві Діомедові, як стверджує Ф. Прийма[8]. — *М. К.*), говорить Максимович, як засвідчували К. Калайдович і М. Карамзін, повідомляє про війну князів Михайла та Юрія за Новгородське князівство словами поеми, що ще раз підтверджує активне життя твору в усіх кутках Київської Русі. Її антиусобницький пафос імпонував усім, хто дорожив миром і злагодою в державі. А продовження князівських "котор" у часи татарщини ще виразніше підкреслювали актуальність "Слова" для організації протидій цим явищам, котрі призвели до загибелі Київської держави. Використання "Слова" церковниками в XIII і наступних сторіччях, гадаємо, дає підставу вважати, що патріотичний пафос поеми як своєрідний закличний фактор служив новим силам для надання їм рішучості та впевненості у боротьбі проти ординців і визволенні України-Русі при активній співпраці з духовенством. М. Максимович вважає найбільшим підтвердженням давності "Слова" сам твір, який досить правдиво передає "відбиття оспіваної в ній (поемі. — *М. К.*) події та свого часу" (III, 512).

Автор, зазначає дослідник, хотів і оспівав події "по билинах свого часу", розповів про нещастя держави по свіжих трагічних слідах. Пафос твору, його динамічність підтверджують, що поема — це виплеск думок автора, зраненого діями князів і результатом походу. Окрім суто літературного фактажу, продовжує Максимович, у "Слові" наявні такі важливі історичні відомості, які відбивають народні погляди кінця XII ст., — це думки про Всеслава Полоцького, джерела егоїзму та причини усобиць князів, Ігоревих сучасників;

уточнюючі деталі, які навряд чи були б відомі у пізніших часах; місце поразки Тугоркана, імена чернігівських дружин, які брали участь у поході, ім'я литовського племені деремелів, котре воювало з полоцькими князями. Найбільшими аргументами на користь приналежності "Слова" до пам'яток XII ст. Максимович вважає той факт, що про самого Ігоря в творі сказано як про живого, звернення автора до живого Ярослава Осмомисла, який помер у 1187 році, а також документальне підтвердження Ігоревого походу в 1185 році в Київському літописі, де зафіксовані й окремі деталі, що стосуються цієї історичної події. Будучи переконаним, що ці аргументи незаперечні й пам'ятка є твором XII ст., учений резюмує: "Ся "Пісня о полку Ігоревім" повністю заслуговує імені історичної, і є первородний, витончений зразок власне руської, справжньої поеми" (III, 512).

Після аналізу нововіднайденої "Задонщини" Максимович підсилює свій висновок про "Слово" як пам'ятку XII ст., заявляючи, що вона, "Задонщина", — це "кращий твір монастирської поезії наших середніх часів (XVI чи навіть XV ст.), а одночасно є явним наслідуванням "Пісні Ігореві" (III, 505). Довівши залежність "Задонщини" від "Слова", учений поступово накопичує аргументи на користь власної концепції, й таким чином спростовує гіпотезу скептиків про приналежність поеми до XVI чи XV сторіч.

Лінгвістичний аналіз "Слова" та інших давньоукраїнських пам'яток (творів Нестора-літописця, Володимира Мономаха, Київського та Галицько-Волинського літописів), зроблений ученим, підтверджує його висновок: між мовою пам'яток багато подібності. Але, каже Максимович, у "Слові" найбільш виразна боротьба книжної та народної розмовної мов. Причиною цього явища, вважає дослідник, є те, що "Пісня Ігореві" є твором світським, поетичним, і до того ж, складеним у кінці XII ст. (III, 557), коли помітне таке широке нашарування діалектизмів у писемних пам'ятках, бо світські письменники ширше використовували мову та поетику фольклорних творів, аніж богослови. Автор "Слова" серед них був найдемократичнішим у цьому спрямуванні.

Оригінальні й переконливі висновки Максимовича про час написання "Слова" допомогли тодішнім літературознавцям зосередити творчу активність на інших проблемах словознавства. Відзначаючи заслуги Максимовича у розв'язанні даного питання, медієвіст В. Данилов писав, що новаторським, і пізніше загальноприйнятим, у погляді на "Слово" вченого було те, що він відкинув гіпотезу Карамзіна та скептиків і норманістів про "ходячі літературні уявлення"[9].

Уточнюючи час написання поеми, Максимович говорить, що перші дві частини були написані в 1185 році, а третя — в 1186. Підставою для свого висновку вчений вважає матеріал тексту "Слова" і літопису. Якщо перші дві частини були відгуком на поразку русичів у половецькому стані, переконаний дослідник, то третя — це відповідь на повернення Ігоря навесні 1186 року з полону. Як бачимо, Максимович підкреслює актуальність появи твору, фіксацію в ньому історично правдивих фактів, що було для давнього письменства однією з найхарактерніших рис його поетики.

Дане питання залишається дискусійним і сьогодні. Одні дослідники пам'ятки вважають часом написання поеми 1185 рік[10], інші — 1187[11], треті — ще пізніший[12]. Джерелами недовіри до давності "Слова" були як загибель рукопису в 1812 році, так і наявність "темних місць" у творі, підсилених недосконалою копією первинного тексту, яка, в свою чергу, додала ще незрозумілі слова, а крім цього, низький рівень знань про давньоукраїнську літературу на початку XIX ст. Сукупність цих проблем і вад не дозволяли багатьом філологам вірити в можливість появи на голому місці (як вони вважали) такого високохудожнього твору. Цьому поглядові піддався певною мірою навіть О. Пушкін, вірячи в оригінальність і давність "Слова", але вважаючи, що воно — єдина пам'ятка серед темного (пустельного. — *М. К.*) степу[13].

Недовіра до власних історичних надбань з доби Київської Русі породила хибну традицію, як вважав Максимович, шукати пояснень у слов'янських, європейських та азіатських мовах і літературах, а не вивчати власні джерела. Спрощеність такого підходу до з'ясування наукових проблем завжди породжувала кривотлумачення.

З такою методикою вивчення давньоукраїнської культури і, зокрема, літератури Мак-

симович не погоджувався. У працях про "Слово", "Истории древней русской словесности", історико-лінгвістичних студіях учений практично доводив, що поему про Ігорів похід можна прокоментувати на основі паралельного вивчення та зіставлення давньоукраїнської словесності з текстом пам'ятки, вдаючись до пошуків аналогій у західнослов'янській, але не захоплюючись цим надмірно. Дослідник спирається на досвід свого попередника-словознавця, рідного дядька, Романа Тимківського, котрий, як стверджує Максимович, працюючи за таким методом, майже повністю прокоментував "Слово" і якби не зникли його рукописи (родина Тимківських запідозрювала винним у пропажі праць Романа Федоровича І. Снєгірьова), то словознавство просунулось би набагато вперед (III, 500). Виходячи із подальших досліджень поеми, бачимо, що міркування вченого найбільш ґрунтовні й правильні серед різноманітних трактувань і концепцій 30–40-х років XIX ст.

Минув досить тривалий час після спроби Максимовича розв'язати питання про час написання "Слова о полку Ігоревім". Багато було суперечок щодо конкретизації його, але те раціональне зерно, яке заклав учений, витримало іспит часом і знайшло своє підтвердження в працях Б. Рибакова та П. Охріменка[14], які, вважаємо, своєю аргументацією є найбільш переконливими. Професор Охріменко, наприклад, на основі текстуального аналізу "Слова", йдучи за Максимовичевими вказівками, а також аналізуючи праці дослідників поеми А. Лященка[15], О. Никифорова[16] та згадуваного Б. Рибакова, Київського, Єрмолинського літописів встановив, що "Слово" написане в літньо-осінній період 1185 року, а саме – у серпні-вересні. Висновок П. Охріменка підтримали відомі словознавці Д. Лихачов і О. Бушмін[17].

Поруч із питанням про час написання поеми Максимович порушив і дотичне до нього: місце створення пам'ятки. У своїй "Истории древней русской словесности" він ділить письменників на дві школи: київську та новгородську. Причиною поділу була як тематика, так і діалектні особливості творів. Автора "Слова" дослідник відносить до південноруських письменників-співців "рідної землі своєї".

У науковій літературі віддавна відомі спроби пояснення терміну "Руська земля", який вживався в давньоруському письменстві. Максимович у багатьох історико-філологічних працях вказує, що, вживаючи його, письменники розуміли південні землі держави, колишню "Полянську Русь". Не відступає від такої традиції, переконаний дослідник, і співець Ігоревого походу, патріот цієї землі.

Згідно Максимовичевого трактування особи автора як знатного дружинника Ігоря, котрий, можливо, був учасником походу та у своєму творі використовує лексику чернігово-сіверської говірки давньоукраїнської мови, то місцем створення поеми на півдні України-Русі можна локалізувати Чернігово-Сіверщину, оскільки вчений переконаний, що "співець, без сумніву, був сіверянином" (III, 558). Такої ж думки перед Максимовичем дотримувався й М. Карамзін у знаменитій своїй історії[18].

Із висновком Максимовича в літературознавстві XIX ст. погоджувалися С. Соловйов[19], К. Бестужев-Рюмін[20], Є. Барсов[21], а в радянському – І. Новиков[22], М. Присьолков[23], С. Обнорський[24], М. Тихомиров[25], В. Федоров[26], О. Назаревський[27], В. Чивиліхін[28], В. Стеллецький[29] та інші.

На сьогодні це питання є одним з найбільш дискусійних. Багато медієвістів вважають, що автором "Слова" був киянин, який створив безсмертну перлину світової культури в рідному місті. Цієї думки дотримуються В. Келтуяла[30], А. Лященко[31], М. Гудзій[32], Б. Рибаков[33], В. Франчук[34], а також примикають до них С. Адріанов[35], О. Соловйов[36], які вважають, що співець Ігоревого походу був киянином чернігівського походження. Академік Д. Лихачов стверджує, що автор "Слова" – південнорус, киянин або чернігівець[37].

Третя група дослідників поеми вважає, що твір написаний галичанином. Цього погляду дотримуються А. Петрушевич[38], М. Зарубін[39], О. Югов[40], О. Орлов[41], Л. Черепнін[42], С. Пушик[43], Л. Махновець[44].

Дане питання також у словознавстві не розв'язане остаточно, але існуючі гіпотези стимулюють до подальших наукових пошуків, які, напевне, увінчаються успіхом. Після наукових обґрунтувань гіпотези Пушиком і Махновцем, здається, ми знаходимося на порозі відкриття. Поетика твору і лексичний матеріал дають підстави вбачати в ньому Володимира Галицького.

Серед гіпотез, висунутих літературознавцями, які підтримують концепцію Максимовича, заслуговують на увагу висновки П. Охріменка та А. Робінсона. Перший стверджує, що "автор твору походить саме з Чернігово-Сіверщини", конкретніше, з Новгород-Сіверщини, до чого в цьому питанні схилялися М. Карамзін, М. Максимович, К. Ушинський, Д. Багалій, С. Обнорський, В. Федоров, С. Котков та інші[45]. А медієвіст А. Робінсон у своїй праці[46] повністю підтримує визначення локального місця "Руська земля" Максимовичем. Якщо врахувати роздробленість України-Русі на кінець XII ст., пише дослідник, то автор "Слова" "брав на себе турботи про інтереси "всієї Русі" (всіх східнослов'янських князівств), у той час, коли він закликав багатьох князів об'єднатися для відсічі половецькій небезпеці[47]. Насправді, як ми вважаємо, автор дбав лише про інтереси "Руської землі" (власне Південної Русі), а заклик його був поетичною гіперболою, яка не викликала жодних поетичних наслідків. Як вважає А. Робінсон, така локалізація поняття "Руської землі" для автора "Слова", що розуміє під ним землі Середнього Подніпров'я та Посейм'я, "властива уявленням власне зображуваної в ньому ("Слові" — *М. К.*) епохи, показова для нас у тому розумінні, що вона служить одним із свідчень оригінальності та давності цієї великої поетичної пам'ятки"[48].

На нашу думку, хоча автор поеми й сконцентрував усю увагу на житті Південної Русі, й, описуючи трагічний випадок з її історії, щиро виливає своє почуття любові до батьківської землі та ненависті до князівських міжусобиць, які довели державу до занепаду, але все ж таки, переживаючи за долю рідного краю, він свої помисли та заклики адресує *всій Київській державі*, бо хвороба сепаратизму розривала її всю. На півдні волею випадку швидше відкрився загальнодержавний ґандж, що, як Дамоклів меч, завис над величезною Україною-Руссю, бо князівські чвари, які знекровили країну, хоча й зміцнили окремі удільні землі, в загальному ж підірвали основи її суспільно-економічного ладу. Поразка Ігоревих дружин на Каялі в травні 1185 року — це початковий, перший дзвін на сполох, який попереджає про міць об'єднаних половецьких орд, готових при першій же нагоді навалою хлинути на Україну-Русь і знищити її до останку. Як зазначав з цього приводу К. Маркс, — "суть поеми — заклик князів до єднання якраз перед навалою власне монгольських полчищ"[49]. Усвідомлення автором трагічності та серйозності загрози зі степу й врахування ним реального політичного стану в державі не можуть не змусити його думати про всю країну, якщо вже є наочний приклад результату роз'єднаності на півдні держави. А раніше, коли Україна-Русь була єдиною, то вона завжди виступала загрозою половцям та іншим сусідам. Автор, розповідаючи про трагедію півдня, використовуючи символи та атрибутику великокняжого престолу, нагадує "тиловим", більш міцним князям, ніж прикордонні, їх синівський обов'язок: дбати про зміцнення всієї держави, як гаранта цілісності й удільних земель. Гадаємо, що Максимович також вбачав у локалізованому терміні "Руська земля", що традиційно вживався для позначення лише півдня країни, загальнодержавний зміст, адже автор не даремно звернувся із закликом до наймогутніших князів, які за більш далекоглядної власної політики зуміли б не допустити травневої трагедії. Сваволля дрібних удільних князів було можливе лише при сепаратистській політиці "старших братів", які, в свою чергу, були байдужими до загальнодержавних справ, якщо вони весь свій хист і уміння скеровували на збагачення та задоволення амбітних претензій лише свого роду. "У співця ("Слова" — *М. К.*) не сходить зі серця біда, ця образа його часу, — каже Максимович, — він не може забути славу минулого часу, або, краще сказати, лише в ній забувається. Тому він так часто звертається до спогадів про колишніх князів, тому так часто в його Пісні звучить *дзвін дідівської слави*, так часто про неї нагадує своїм князям, вказує їм *золотий вітцівський престіл*, журиться про їх усобиці, обурюється на них за те, що вони стали *кувати крамолу* і через те допустили половців до розорення Руської Землі" (III, 522; підкреслення автора — *М. К.*).

Отже, висновки М. Максимовича про час і місце написання "Слова", покладені в основу пізніших справді наукових досліджень, не втратили своєї актуальності й до наших часів: вони служать методологічним і методичним матеріалом для істориків і дослідників поеми.

Великим поштовхом для вивчення "Слова" та літератури Київської Русі, як зізнавав-

ся дослідник, була його праця над українським фольклором, особливо творами історико-героїчного епосу. Як учений-романтик, Максимович зумів побачити за перлинами усної народної поезії гірку долю, трагічний і водночас героїчний історичний шлях широких народних верств, їх біль і гнів або сподівання, котрі виливалися в живе слово, драматичний музичний звук. За долею людей Максимович побачив повну випробувань, злетів і катастроф історію України-Русі.

Нарікаючи на байдужість українського панства до долі свого народу, його національної культури, мови Максимович у передмові до збірки "Малороссийские песни" 1827 року закликав інтелігенцію вивчати історію свого народу не за офіційними курсами, а за усною поетичною спадщиною, оскільки вона, на його думку, єдина правильно передає історичні події, ставлення широких народних мас до них, до своїх історичних героїв і постатей, а це є важливим джерелом для історика та літератора. Твори письменства, зокрема "Слово о полку Ігоревім", історичні думи та пісні, билини — неоціненні джерела народного духу, його історія, — неодноразово підкреслював учений. У них наша пам'ять, наш досвід і обличчя в порівнянні до історії сусідніх народів, світової історії, світової культури.

Як демократ і патріот Батьківщини, М. Максимович повертав народові забуті його скарби. Тому так скрупульозно він ставився до аналізу та коментування найкращих пам'яток минулого, в тому числі й "Слова", вбачаючи в ньому той щасливий випадок, коли твір стає цінним скарбом, джерелом у літературному процесі, документом історичної доби. "З усіх... найголовніших проблем (які стосувалися вивчення поеми. — *М. К.*), М. О. Максимович висловлював найбільш правильні, — наголошує історик П. Марков, — що свідчило про прогресивність і широку історичну ерудицію вченого"[50].

Щоб довести безперервність літературного процесу в східнослов'янських народів, вплив кращих творів давньоукраїнської літератури княжої доби на подальший культурний процес, простежити запозичення провідних ідей з неї пізнішими письменниками та народними співцями, Максимович намагається з'ясувати цю закономірність при вивченні питань про зв'язки "Слова" та фольклору українців і росіян.

Для того, щоб краще зрозуміти важливість Максимовичевих студій, необхідно стисло показати історичне тло цієї проблеми. Оригінальність давньоукраїнської поеми, її небуденність були відзначені відразу ж після знайомства з нею за виданням О. Мусіна-Пушкіна. Але романтично-сентиментальні погляди вчених і літераторів Росії та України кінця XVIII — початку XIX ст.., які відчули уснопоетичну стихію твору й вважали псевдоссіанові пісні Макферсона за еталон давніх пам'яток фольклору, відбилися на трактуванні подібності "Слова" до них. Цю думку М. Карамзіна, висловлену в 1797 році[51], поділяли і автори передмови до першого видання "Слова" в 1800 р[52]. "Ця хибна аналогія, — підкреслює В. Адріанова-Перетц, — протрималася в літературі про "Слово" більше чверті сторіччя. Лише в 30-ті роки XIX ст. О. С. Пушкін та М. О. Максимович, що одночасно працювали над перекладом "Слова", спрямували дослідників на правильний шлях зіставлень давньоруської поеми з російською і українською народною поезією"[53].

О. Пушкін у плані статті з історії російської літератури у 1834 році вмістив поміж літописами й "Словом" казки, пісні, прислів'я. Одночасно студіював збірки російських, сербських, українських пісень, щоб підібрати відповідний матеріал для характеристики художньої образності твору. За визначенням М. Цявловського, "істотне значення для поглиблення зацікавлень Пушкіна до "Слова" мало спілкування поета з Максимовичем"[54]. Але одночасно й думка Пушкіна для Максимовича була значною. У листі до П. В'яземського молодий вчений писав: "Порівнюючи пісні з "Піснею о полку Ігоревім", я знаходжу в них поетичну однорідність, так що цю Пісню... називаю початком тієї південноруської епопеї, яка дзвеніла й дзвенить ще у думах бандуристів і в багатьох піснях українських... Мені б дуже хотілося знати міркування ваше про таку думку й що скаже про це Пушкін"[55].

Розглядаючи зображально-виражальні засоби "Слова", Максимович доводить їх народність паралельними зіставленнями з українським фольклором. Звичайно, дослідник виходив із надбань попередників у словознавстві, але він, бачачи хибність думок Карамзіна та його послідовників, пішов новим

шляхом: вивчення пам'яток літератури Київської Русі методом аналізу та зіставлення зв'язку з фольклором своєї доби та східнослов'янською поезією пізніших часів. Це було новим словом в українському та російському літературознавстві, котрому судилося стати визначним здобутком у філології, а також вагомим внеском Максимовича в історико-порівняльний метод вивчення давньої словесності. В. Данилов з цього приводу зазначає: "Якщо в цьому питанні про зв'язок фразеології "Слова" з усною народною творчістю Максимович не був повним новатором, оскільки до нього на усну пісню при вивченні "Слова" посилалися Граматін і Ґлаголєв, то він поставив його на твердий ґрунт, тому що його попередників зіставлення з прийомами усної творчості були випадковими"[56].

Паралелі із східнослов'янським фольклором дали змогу побачити вченому "Слово" у взаємозв'язку з усім літературним процесом XII ст., визнати новаторство твору та його значення для розвитку літератури, зокрема усного героїчного епосу пізніших періодів.

М. Максимович намагається знаходити паралелі в особливостях творчого процесу, задуму, стилю автора поеми та письменників, його сучасників, в XIX ст. Він вказує, що "співець Ігоря виводить народну усну поезію на ступінь утворення писемного, на ступінь мистецтва. Він — поет, що народився в епоху усної поезії, наповненої уявленнями та віруваннями свого народу, але він одночасно й поет грамотний, причетний до вищих уявлень свого часу: він поет-письменник. Його пісня наповнена ще всією щирістю та красою народної поезії, але вона є вже твором написаним: у цьому й полягає її значимість у розвитку народної руської поезії"[57].

"Слово", ввібравши в себе найхарактерніші народнопоетичні засоби з голосінь, слав, билин давньоукраїнської усної поезії, узаконило їх у героїчному епосі XIII ст.., прокладо шлях для пізнішого східнослов'янського: билин, дум, історичних пісень. Як уже відзначалося не раз, Ю. Биховський, Ф. Колеса переконливо визначили шлях і джерела їх розвитку. Далі ця думка розвивається у дослідженнях В. Адріанової-Перетц, Ю. Соколова, О. Білецького, М. Ґудзія та інших літературознавців і фольклористів.

М. Максимович у вступних статтях до збірників пісень 1834 та 1849 років, лекціях 1835 року характеризує стиль поеми на тлі українського та російського фольклору. "З українськими думами, — пише дослідник, — "Слово" зближується своєю просодією — за невизначеним, інколи великим числом стіп у віршах своїх, що звучать різномірною, вільною гармонією й співзвучних звичайно багато на одну риму" (III, 563).

Для підтвердження власної концепції Максимович наводить близькі паралелі між зображенням картин поля битви в "Слові" та українській пісні, де воно порівнюється з ріллею, а смерть воїна в полі — з весіллям. "Ту кровавого вина недоста; ту пиръ докончяша храбрые Русичи, сваты попоиша, а сами полегша за землю Руськую".

В українській пісні "Ой кінь біжить, трава шумить" козак, що помирає в степу, відправляє коня з поклоном до матері й просить його сказати їй так про свою смерть:

Ти скажи, коню, що я оженився,
Да поняв собі паняночку —
В чистім полі земляночку.

У російській пісні "Уже как пал туман на сине море", помираючи, воїн також наказує своєму коневі:

Ты скажи моей молодой жене,
Что женился я на другой жене —
На другой жене, мать сырой земле:
Что за ней я взял поле чистое,
Нас посватала сабля острая,
Положила спать калена стрела.

Порівняння смерті воїна з весіллям, говорить Максимович, — інтернаціональне. Воно зафіксоване й у грецькій народній пісні "Останнє прощання клефта" зі збірника грецьких народних пісень, перекладених й виданих М. Гнєдичем у 1825 році. Така широка географія його побутування засвідчує давність і популярність цього порівняння, а отже, й спільність обставин, що породжують його. Жорстокість битв русичів із половцями повторювалася в кількох вікових війнах українського та російського козацтва з татарами й турками, і народ, пам'ятаючи давньоукраїнські героїчні твори, що оспівували подвиги предків, переносив художні засоби тих часів на прославляння та оспівування нових героїв. Власне, ця потреба й тематика зближують "Слово" з пізнішими східнослов'янськими пам'ятками.

Змінювалися епохи, атрибутика, а засоби художнього зображення в творах творчо засвоювалися все новими й новими поколіннями. Ця ґенеза є основним аргументом сталої живучості фольклору, що дотично підказує, що "Слово", напевне, було відоме у верхніх військових колах XIII–XVI сторіч.

При аналізі поеми дослідник багато уваги надав коментуванню й розгляду "Плачу Ярославни". Він вважає, що цей уривок поеми "є темою, яка різноманітно розспівується в наповнених коханням жіночих (ліричних піснях про кохання. — *М. К.*) піснях України" (III, 532). У плачі Ярославни, як і в плачі руських жінок, розроблена давня тема голосіння за вбитими рідними синами, чоловіками, батьками. Поет скупо, але містко вилив тугу осиротілих родин. Краса вірного кохання й безмежне горе об'єдналися в творі у глибокий крик душі, який так вражаюче, мелодійно продовжив свій розвиток в українській пісні. У них збережені ті ж самі символи: туги, туги дружини, сестри — зозуля; горя, ворогів — чорний ворон; доблесного воїна — орел.

Насипали чумаченьку високу могилу,
Посадили на могилу червону калину.
Прилетіла зозуленька, та й сказала: ку-ку!
Подай, сину! Подай, орле! Хоч правую руку!
— Ой рад би я, моя мати, обидві подати,
Та налягла сира земля, не можна підняти!

Як відзначає Максимович, особливо багато спільного між "Словом" і східнослов'янським фольклором зустрічаємо в поетичних засобах: порівняннях, епітетах, символах. Автор поеми сумну Ярославну порівнює із зигзицею — зозулею (або, як тепер заведено в літературознавстві: з чайкою)[58].

Максимович також переконаний, що мелодії українських і російських пісень тісно пов'язані з давньоукраїнськими. "Судячи за піснею Ігореві і навіть за небагатьма в ній уривками з Бояна та за назвою повістей ("трудними" — сумними. — *М. К.*) можемо зробити висновок, що *сумний тон* був властивим *народній руській поезії* вже з давніх часів; тугою наповнена поезія українська, смутком пронизана поезія великоросійська" (III, 558).

Окрім мелодики, східнослов'янська героїчна поезія запозичила з давньоукраїнської "давній розповідний склад", яким написане "Слово", підкреслює Максимович (III, 561).

Учений у "лебединій пісні Давньої Русі", як він називає "Слово", бачив пряму спорідненість з українським фольклором, тому так старанно вивчав дане питання. Він підкреслював багато разів прямий зв'язок твору з усім східнослов'янським фольклором, закликав до поглибленого вивчення даного питання. Вироблений ним метод дослідження творчого зв'язку між писемною та усною літературами розвивали пізніше теоретики та історики літератури, критики В. Бєлінський, Ф. Буслаєв, М. Костомаров, О. Потебня, М. Драгоманов, П. Житецький, О. Котляревський, П. Безсонов, О. Міллер, Є. Карський в XIX ст.; Ю. Соколов, С. Орлов, О. Никифоров, В. Адріанова-Перетц, Д. Лихачов, О. Білецький, М. Ґудзій, О. Дей та інші — в XX ст.

О. Потебня, розвиваючи думку Максимовича, пише про подібність "Слова" і східнослов'янського фольклору: "Порівняння цього роду, з одного боку, можуть пояснити деякі темні місця "Слова", з другого ж — відносять деякі народнопоетичні мотиви до часу не пізніше XII ст. і, таким чином, вносять певну долю хронології у вивчення таких сторін народної поезії, як символіка і паралелізм"[59].

У своїх працях з давньоукраїнської словесності періоду Київської Русі Максимович вказував на необхідність сукупного вивчення писемних творів, фольклору та історії. У цій триєдності він бачив можливість і здатність правильно й повно відтворити, вивчити духовне життя будь-якої доби, її взаємозв'язків, а отже, і здатність відтворити історію народу в той чи інший період його життя. Для словесності цей метод, на думку вченого, дає можливість з'ясувати її розвиток і поширення на терені країни, зв'язки зі словесністю інших народів, шляхи взаємозбагачення, причини виникнення різних жанрів, напрямів, їх ідейне спрямування. "Слово" дало вченому вдячний матеріал для відтворення епохи другої половини XII ст., що й зробив він у циклі праць, присвячених цій пам'ятці нашої культури. Порівняльний метод вивчення фольклоризму "Слова", наголошує О. Дей, "передбачає обов'язкове використання фольклору усіх східних слов'ян, адже його безпосереднім ґрунтом була жива давньоруська народна творчість, яку чудово знав і різні засоби та жанр якої широко використав анонімний автор "Слова о полку Ігоревім"[60].

Характеристика "Слова" як народнопоетичного твору писемної літератури Максимовичем за визначенням О. Орлова, "незважаючи на застарілість виразів, неясність термінології та спрощеність деяких понять, до цього часу приваблює своєю чутливістю та глибиною основної думки"[61].

Думка Максимовича про те, що "Слово", відтворивши вік усної поезії, пов'язане досить тісно з пізнішим фольклором, не втратила свого значення, а навпаки, усе більше стає актуальною, оскільки дає можливість розкривати засади авторського стилю, сприяє творчому підходу для текстуального розуміння поеми. Практичні висновки послідовників Максимовича довели важливість такого погляду не лише при вивченні давньоукраїнської поеми, а взагалі при дослідженні зв'язку письменства і фольклору. Як справедливо писав літературознавець світової слави, найавторитетніший за нашого часу знавець культури і літератури Київської Русі Дмитро Лихачов, "досі зберігають свою першорядну цінність дослідження Максимовича про "Слово о полку Ігоревім", особливо з боку його народності та художності"[62].

1 *Максимович М. А.* Собрание сочинений: В 3 т. — К., 1876–1880. Т. III. — С. 501. Посилаючись далі на це видання, в дужках після цитат вказуватиметься том римськими, а сторінка — арабськими цифрами (в тексті).

2 *Там само.* — Т. III. — С. 501.

3 Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen, 1801; 5–203. — С. 2028–2030.

4 Ученые записки Московського университета, 1834. — Ч. III. — № VIII. — С. 298–302.

5 *Там само.* — Ч. V. — № 2. — С. 295–308; № 3. — С. 449–490.

6 Библиотека для чтения, 1834. — Кн. 4. — Ч. 2. — Отд. 5. — С. 5–7.

7 Вестник Европы, 1822. — № 18. — С. 117.

8 *Прийма Ф. Я.* "Слово о полку Игореве" в русском историко-культурном процессе первой трети XIX в. — Л.: Наука, 1980. — С. 47.

9 *Данилов В. В.* М. А. Максимович в работе над "Словом о полку Игореве" // "Слово о полку Игореве": Сб. статей под ред. чл.-корр. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — С. 287.

10 *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". — М.: Наука, 1972; *Соловьев А. В.* Ростовские Хронографы и Хронограф Спасо-Ярославского монастиря // Летописи и хроники: Сб. статей 1973 г. — М.: Наука, 1974. — С. 354–359; *Охріменко П. П.* Коли появилося "Слово" // Прапор, 1984. — № 5. — С. 110–113; *Його ж* Величне у віках: До 800-річчя "Слова о полку Ігоревім! // Прапор, 1985. — № 10. — С. 143–154.

11 *Махновець Л.* "Слово о полку Ігоревім" // Слово о полку Ігоревім. — К., Дніпро, 1970. — С. 8; *Перетц В.* "Слово о полку Ігоревім — пам'ятка феодальної України-Русі XII ст.: Вступ. Текст. Коментар. — К., 1926. — С. 37; *Лихачев Д. С.* Когда же было написано "Слово о полку Игореве"?: Вопрос о его подлинности // "Слово о полку Игореве": Историко-литературный очерк. — М.: Просвещение, 1982. — С. 144–171.

12 *Демкова Н. С.* К вопросу о времени написания "Слова о полку Игореве" // Вестник ЛГУ, 1973. — № 14; История, язик, література. — Вып. 3. — С. 72–77; *Альшиц Д. Н.* Ответ на вопрос № 7 к IV съезду славистов // Сборник ответов на вопросы по литературоведению. — М., 1958. — С. 37–41; *Гумилев Л. Н.* Солнечное затмение в "Слове о полку Игореве" // Труды отдела древній русской литературы. — Л., Наука, 1976. — С. 121–122. І ще про автентичність "Слова о полку Ігоревім": Яценко Борис // Слово і Час, 2003. — № 7. — С. 3–34.

13 *Пушкин А. С.* Полн. собр. соч. — М.; Л., 1949. — Т. XI. — С. 184.

14 *Рыбаков Б. А.* "Слово о полку Игореве" и его современники"; *Охріменко П. П.* Коли появилося "Слово"? // Актуальне проблемы "Слова о полку Игореве" // Тезисы докладов и сообщений научной конференции, посвященной 800-летию "Слова". — Суми, 1983.

15 *Лященко А. И.* Этюды о "Слове о полку Игореве" // Известия ОРЯИС, 1926. — Т. XXXI. — С. 137–158.

16 *Никифоров А. И.* "Слово о полку Игореве" — былина XII в. // Автореферат докторської дисертації в ДБ Росії.

17 *Лихачев Д. С., Бушмен А. С.* На траве ковыле... // Литературная газета, 1981, 18 марта.

18 *Карамзин Н.* История государства российского. — СПб., 1816. — Т. 3. — С. 213–214, 218.

19 *Соловьев С. М.* История России. — СПб., 1853. — Т. III.

20 *Бестужев-Рюмин К. Н.* Русская история. — СПб., 1872.

21 *Барсов Е. Д.* "Слово о полку Игореве" как памятник киевской дружинной Руси. — М., 1887. — Т. 1, 2.

22 *Новиков И.* Списатель и его творчество. — М., 1956.

23 *Приселков М. Д.* История русского летописания XI–XV вв. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1940.

24 *Обнорский С. П.* Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. — М.; Л., 1946.

25 *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. — М., 1956.

26 *Федоров В. Г.* Кто был автором "Слова о полку Игореве" и где расположена река Каяла. — М., 1956.

27 *Назаревский А. А.* Автор "Слова о полку Игореве" и его общественно-политические взгляды // Філологічний збірник. — № 3. — К.: Вид-во КДУ, 1951.

28 *Чивилихин Владимир.* Пам'ять // Наш современник, 1984. — № 3–4.

29 *Стеллецкий В. И.* К вопросу о перестановке в начале текста "Слова о полку Игореве" // ТОДРЛ. — Т. XI. — М.; Л., 1955.

30 *Келтуяла В. А.* Слово о полку Игореве. — М.; Л., 1928.

31 *Лященко А. И.* Этюды о "Слове...". — С. 137–158.

32 *Гудзий Н. К.* История древней русской литературы: Ученик для высших учебных заведений. Изд. 5-е, переpаб. — М.: Учпедгиз, 1953.

33 *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". — М.: Наука, 1972; *Його ж.* Петр Бориславич: Поиск автора "Слова о полку Игореве". — М.: Молодая гвардия, 1991.

34 *Франчук В. Ю.* Мог ли Петр Бориславич написать "Слово о полку Игореве"?: Наблюдения над языком "Слова" и пам'ятники древнерусской литературы: Сб. статей. — Л.: Наука, 1976; *Її ж.* Киевская летопись. — К.: Наукова думка, 1986.

35 *Адрианов С. А.* Ізборник киевский. — К., 1904.

36 *Соловьев А. В.* Политический кругозор автора "Слова о полку Игореве" // Исторические записки. — Т. 25. — 1948.

37 *Лихачев Д. С.* Исторический и политический кругозор автора "Слова о полку Игореве" // Слово о полку Игореве: Сб. статей под ред. чл.-корр. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950.

38 *Петрушевич А. С.* Слово о полку Игореве. — Львів, 1887.

39 *Зарубин Н. Н.* Заря утренняя или вечерняя?: Из комментария к "Слову о полку Игореве" // ТОДРЛ. — Т. II. — Л., АН СССР, 1935. — С. 95–150.

40 *Югов А. К.* Исторические разыскания об авторстве "Слова о полку Игореве" // Слово о полку Игореве: Перевод и комментарии Алексея Югова. — Л.: Советский писатель, 1945.

41 *Орлов А. С.* Слово о полку Игореве. — М., 1923.

42 *Черепнин Л. В.* Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. — Т. 12. — М.: Изд-во АН СССР, 1941.

43 *Пушик Степан.* Автор "Слова" — син Осмомисла? // Прикарпатська правда, 1985. — 5–6 січня.

44 *Махновець Л.* Про автора "Слова" // Пам'ятники України, 1985. — № 3. — С. 24–27; *Його ж.* Про автора "Слова о полку Ігоревім". — К.: Вид-во КДУ, 1989.

45 *Охріменко Павло.* Величне у віках: До 800-річчя "Слова о полку Ігоревім" // Прапор, 1985. — № 10. — С. 149.

46 *Робинсон А. А.* Русская земля в "Слове о полку Игореве" и памятники древнерусской литературы: Сб. статей. — Л.: Наука, 1976.

47 *Там само.* — С. 124.

48 *Там само.* — С. 136.

49 *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — К., 1965. — Т. 29. — С. 16.

50 *Марков П. Г.* М. О. Максимович — видатний історик XIX ст. — К.: Вид-во КДУ, 1973. — С. 80.

51 Spectateur du Nord, 1797, octobrt. — PP. 53–72.

52 Героическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича. — М., 1800. — С. VI.

53 *Адрианова-Перетц В. П.* Древнерусская литература и фольклор. — С. 99.

54 *Цявловский М. А.* Пушкин и "Слово о полку Игореве" // Новый мир, 1938. — № 5. — С. 263.

55 *Там само.*

56 *Данилов В. В.* М. А. Максимович в работе над "Словом о полку Игореве". — С. 288.

57 Москвитянин, 1845. — Ч. III. — № 3. — Март. — Наука. — С. 4.

58 Передмова до "Слова о полку Ігоревім", виданого українською мовою в перекладі М. Максимовича. — К., 1857.

59 Филологические записки, 1878. — Т. XVII. — С. 2.

60 *Дей О. І.* До джерел вивчення "Слова о полку Ігоревім" // Народна творчість та етнографія, 1985. — № 6. — С. 18–23.

61 *Орлов А. С.* Слово о полку Игореве. — М., 1938. — С. 42.

62 *Лихачев Д. С.* "Слово о полку Игореве" и культура его времени — Л., 1985.

ДОДАТОК

ПРАЦІ ПРО М. МАКСИМОВИЧА ЯК ДОСЛІДНИКА "СЛОВА"

1. **Адріанова-Перетц В. П.** "Слово о полку Игореве": Библиография изданий, переводов и исследований. — М.; Л., 1940. — 110 с.

2. **Білокінь І.** М. О. Максимович // Наукові записки КДУ. — Т. XIII. — Вип. VI. — С. 219–265.

3. **Головенченко Ф. М.** "Слово о полку Игореве": Историко-литературный и библиографический очерк. — М.: Изд-во МГПИ им. В. И. Ленина, 1955. — 487 с.

4. **Данилов В. В.** А. А Котляревський и М. А. Максимович // Русский филологический вестник. — Варшава, 1904. — Т. 61. — Вып. 1. — С. 113–121.

5. **Данилов В. В.** М. А. Максимович в работе над "Словом о полку Игореве" // "Слово о полку Игореве": Сб. статей под ред. чл.-корр. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950.

6. **Драгоманов М.** М. А. Максимович: Некролог // Вестник Европы, 1874. — Т. 2. — С. 442–453.

7. **Евсеев Ф. И.** Из истории создания поэтического перевода "Слова о полку Игореве" М. А. Максимовича // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 800-летию "Слова о полку Игореве". — Чернигов, 1986. — С. 106–107.

8. **Еремин И. П.** "Слово о полку Игореве" в русской, украинской и белорусской поэзии // Ученые записки ЛГУ. — № 9. — Серия филологических наук. — Л., 1948. — Вып. 13. — С. 35–59.

9. Історія літератури руської: написав Омелян Огоновський. — Львів, 1894. — Ч. IV. — 349 с.

10. **Колесса Ф.** Про генезу українських народних дум // ЗНТШ. — Львів, 1920. — Т. СХХХ. — С. 1–18; 1922. — Т. СХХХІІ. — С. 1–64.

11. **Корпанюк М. П.** М. О. Максимович — дослідник літератури Київської Русі і давньої української літератури // Радянське літературознавство, 1987. — № 1. — С. 58–64.

12. **Корпанюк М. П.** Зв'язок давньоруської літератури з фольклором у працях М. О. Максимовича // УМЛШ, 1988. — № 1. — С. 13–16.

13. **Корпанюк М. П.** Л. А. Максимович — исследователь древней украинской литературы: Автореф. дис. канд. филол. наук. — К., 1988. — 18 с.

14. **Корпанюк М. П.** Історичні обставини виникнення "Слова про Ігорів похід" у науковому трактуванні М. О. Максимовича // Историзм и обстоятельства возникновения "Слова о полку Игореве": Тезисы докладов и сообщений второй научной конф. участников семинара по изучению "Слова". — Суми, 1990. — С. 9–11.

15. **Корпанюк М. П.** Проблема авторства "Слова про Ігорів похід" у трактуванні М. Максимовича і його переклик із сучасними гіпотезами // Проблеми хронології і авторства "Слова про Ігорів похід" у сучасному трактуванні: Тези доповідей та повідомлень III наукової конференції учасників семінару з проблем вивчення "Слова". — Суми, 1992. — С. 32–33.

16. **Костомаров Н.** О сочинениях М. А. Максимовича // Северный вестник, 1877. — № 25.

17. **Лобода А.** Заслуги М. А. Максимовича в области языка и словесности // Чтения в Обществе Нестора-летописца. — К., 1905. — Кн. VIII. — Отд. 1. — С. 111–117.

18. **Марков П. Г.** М. О. Максимович — видатний історик XIX ст. — К.: Вид-во КДУ, 1973. — 234 с.

19. **Марков П. Г.** Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича. — К.: Вища школа, 1986. — 246 с.

20. **Марченко М. І.** Історія української культури. — К.: Рад. школа, 1961. — 285 с.

21. **Микитась В. Л.** Видатний учений // Літературна газета, 1954. — 16 вересня.

22. **Мисник П. Д.** М. О. Максимович // Література в школі. — К., 1954. — № 5. — С. 85–89.

23. **Острянин Д. Х.** Світогляд М. О. Максимовича. — К.: Держлітвидав УРСР, 1960. — 163 с.

24. Памяти М. А. Максимовича. — К., 1898. — 102 с.

25. **Пінчук С. П.** "Слово о полку Ігоревім": Критичний нарис. — К.: Вища школа, 1973. — 129 с.

26. **Пономарев С.** Михаил Александрович Максимович: Биографический и историко-литературный очерк. — СПб., 1872. — 75 + XX с.

27. **Попов П. М.** М. О. Максимович // Вісник АН УРСР, 1954. — № 10. — С. 55–64.

28. **Попов П. М.** Правильно висвітлювати питання історії науки про народну творчість: Про спадщину М. О. Максимовича. — К., 1954. — С. 140–152.

29. **Прийма Ф. Я.** "Слово о полку Игореве" в русском историко-культурном процессе первой трети XIX в. — Л.: Наука, 1980. — 243 с.

30. Рецензия О. Сенковского на русский перевод "Слова о полку Игореве" М. А. Максимовичем // Библиотека для чтения, 1837. — Т. XXIV. — С. 33–37.

31. Рецензия на украинский перевод "Слова" М. А. Максимовичем // Киевские губернские ведомости, 1857. — № 26. — С. 181–183.

32. Рецензия на украинский перевод "Слова" М. А. Максимовичем // Русский инвалид, 1857. — № 161.

33. Рецензия на украинский перевод "Слова" М. А. Максимовичем // Санктпетербургские ведомости, 1857. — № 204. — 21 сентября.

34. **Соболевський А. М.** Максимович М. А. // Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. университета св. Владимира: 1834–1884. — К., 1884. — С. 379–397.

35. **Стешенко И.** Михаил Александрович Максимович: К столетию годовщины его рождения. — К., 1904. — 31 с.
36. Століття **"Малоросійських пѣсен"** М. О. Максимовича // УАН. — Історична секція. — Комісія історичної пісенності. — К., 1927. — 30 с.
37. **Студинський Кирило.** Галичани в гостині у Михайла Максимовича 1872 р. — Львів: НТШ, 1935. — Т. 153. — С. 209—233.
38. **Титов А.** Биографический очерк М. А. Максимовича. Письма М. А. Максимовича // ЧОДР, 1887. — Кн. 1. — С. 119—128.
39. **Тиховский Ю.** Прозою или стихами написано "Слово о полку Игореве"? // Киевская старина, 1893. — Кн. 10. — Т. 43. — С. 29—54.
40. **Федченко П. М.** М. О. Максимович — видатний учений-енциклопедист // Радянське літературознавство, 1984. — № 10. — С. 42—50.
41. **Чаев А.** М. А. Максимович // Русский архив, 1874. — Кн. 2. — С. 1055—1057.
42. **Чередниченко Варвара.** Піонер української науки // Література і мистецтво, 1943. — № 19.
43. **Чернявський Микола.** М. О. Максимович як наш перший перекладач "Слова про Ігорів похід" // Україна, 1929, грудень. — С. 3—9.
44. **Чивилихин Владимир.** Память // Наш современник, 1984. — № 3. — С. 98—128; № 4. — С. 90—130.
45. **Мудрик С. П.** Философские и естественно-научные взгляды М. А. Максимовича: Автореферат дисс. канд. философ. наук. — К., 1955. — 293 с.
46. Юбилей 50-летней учено-литературной деятельности М. А. Максимовича: 1821—1871. — К., 1871. — 74 с.

ЕТНОГРАФІЧНА І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ШУХЕВИЧА

Петро АРСЕНИЧ

З 1900-х років знову посилюється агітація за збір коштів на будову українського театру у Львові. Є. Олесницький домовився у Відні з фірмою Фальнера і Гельмера, що вона дешевим коштом збудує театр. В. Шухевич засновує в 1903 р. Комітет для будови театру. Як заступник голови цього Комітету розгортає активну діяльність з організації збору коштів на театр[68]. Частина інтелігенції не підтримувала його. Так, М. Грушевський висловився проти будови народного театру і пропонував зібрані на театр гроші використати на потреби середньої школи. Такої думки були І. Франко та І. Труш[69]. В. Шухевич, К. Студинський та інші галицькі діячі заявили, що вони не проти збирання грошей на інші товариства, але гроші, зібрані на театр, вони не можуть дати на інші потреби, бо "справа уже розпочата і театр — се не тільки велика культурна потреба українського народу, але вона наша народна честь"[70]. І. Франко у статті "Львівський театр і народна честь" піддав цю заяву гострій критиці, хоч в 1900 р. він сам писав, що потрібно домагатися асигнувань на театр від держави. Письменник досить переконливо доводив, що театр не окупить себе, бо українська інтелігенція бідна і у Львові живе лише 20 % українців. Він пропонував подбати в першу чергу про те, щоб мати талановитих артистів. І. Франко висловлював думку, що то поляки спеціально спровокували українців займатися театром, щоб відвернути їх увагу від більш актуальних справ[71]. Коли В. Шухевич переконався, що театр не вдасться спорудити, він запропонував будувати будинок для музичного Товариства і зумів повести справу так, що в 1914 р. він був майже готовий, але війна перекреслила всі подальші плани[72].

Продовження. Початок в № 3, 2004.

З ініціативи "Руської Бесіди" у Львові 2 лютого 1891 р. засновано хорове Товариство "Боян", головою якого до 1903 року був В. Шухевич, а диригентом — український композитор і письменник А. Вахнянин[73]. При "Бояні" створено музичну школу й бібліотеку для членів Товариства. За прикладом львівського "Бояна" однойменні Товариства були організовані в Перемишлі (1891), Коломиї (1895), Снятині, Станиславові та інших містах[75]. У 1896 р. Товариство мало вже 116 дійсних членів. Воно налагодило тісний зв'язок зі слов'янським співацьким Товариством "Глагол" у Празі. З його ж ініціативи В. Шухевич запрошував на святкові концерти видатних співаків — О. Мишугу, С. Крушельницьку, М. Менцинського та інших, які теж були членами "Бояна"[76].

У кінці XIX — на початку XX століття діяльність "Боянів" мала прогресивне значення. Вони пропагували українську пісню й му-

зику. Львівський "Боян" мав мішаний та чоловічий хори. Перший свій концерт "Боян" дав у Львові на шевченківському святі 1891 року. Того ж року хор "Бояна" їздив до Праги з нагоди відкриття крайової виставки, де виступав з концертами, знайомлячи закордонних гостей з українською пісенною та музичною культурою. Виконувалися, зокрема, пісні Лисенка, Ніщинського, Вахнянина, Воробкевича та інших композиторів, а також чеські.

У Празі чехи радісно вітали хористів. Керівник української групи В. Шухевич щиро подякував за гостинність і виголосив таку промову: "Дозвольте нам сказати, з чим ми до вас прибули, щоби зложити вам докази нашого поважання для народу чеського. Ми, у Східній Європі колись нарід найбільше культурний, — нарід, що пишається найдавнішою історією, — нарід, що творив для заходу мур проти нападів бусурменів, нарід, що, борючись за християнство, зілляв всі закути своєї землі горячою своєю кров'ю, — нині, на жаль, живемо лиш споминами тих часів. А той спомин зібраний у нашій пісні, що ллється великою струєю по всіх усюдах, де б'є українське, де б'є живчик української крови! Пісня та — се найдорожче, що наш нарід має і чим величається. В ній виспівали ми долю і недолю нашу, славу наших предків, завзяття нашого козацтва, радість і тугу — словом, вона — відгомін нашого серця, вона — серце наше. Се наше серце привезли ми вам в дар! Прийміть его так щиро, як щиро ми его перед вами розкриваємо!"[77].

Хористи відвідали засновників Промислового музею, а В. Шухевич вручив їм сувеніри — мистецькі вироби з дерева, роботи різьбяра Шкрібляка. Від імені української делегації В. Шухевич поклав на могилу визначного чеського й словацького вченого Шафарика вінок із написом: "Великому слов'янину Павлу Йосиповичу Шафарику жертвує Товариство "Боян"[78].

З Праги хор "Бояна" виїхав до Відня, де також виступав з концертом.

За енергійне керівництво Товариством "Боян" 1898 р. В. Шухевича обрано почесним членом Товариства. Як керівник "Бояна" В. Шухевич спілкувався з багатьма композиторами. Щира дружба єднала його з великим українським композитором Миколою Лисенком.

З Лисенком Шухевич познайомився, мабуть, під час своєї поїздки до Києва в 1890 році. На прохання Шухевича Лисенко присилав до "Бояна" свої твори, зокрема на вірші Т. Шевченка "Б'ють пороги", "Радуйся, ниво неполитая", клавір опери "Наталка Полтавка" тощо[79]. Заходами В. Шухевича цю оперу розучила з селянськими дітьми і поставила в будинку Шухевичів у Тишківцях 1892 року дочка його брата священика Зенона, культурно-освітня діячка Ольга (1869—1940)[80]. Це була перша постановка опери Лисенка в галицькому селі. Опера здобула велику популярність, як писав В. Лукич, вона надається до вистав на домашніх сценах, бо потребує лише 6 солістів та невеликих коштів[81].

У 1892 році В. Шухевич помістив у "Дзвінку" біографію та портрет М. Лисенка. В 25-річний ювілей композиторської діяльності за старанням В. Шухевича М. Лисенка обрано першим почесним членом "Львівського Бояна". М. Лисенко подякував за честь та побажав Товариству "розвиватись якнайширше, якнайскорше, щоби діячі і творці росли-виростали з помочею його"[82].

На прохання В. Шухевича М. Лисенко підібрав для Львівської крайової виставки 1894 року українські музичні інструменти. (*Лисенко М. В.* Листи... — С. 238).

У 1895 році на запрошення М. Лисенка В. Шухевич відвідав його в Києві. Вони зустрілися як давні приятелі. Лисенко подарував тоді гостеві сімейну фотографію (господар, його дружина, четверо дітей) з дедикацією "Шановній родині Шухевичів від родини Лисенків. Київ, 31 мая 1895 р." (ЦДІА у Львові, ф. 735, оп. 1, спр. 13). У 1903 році В. Шухевич запросив композитора до Львова на відзначення його 35-річного ювілею. (М. Лисенко у спогадах сучасників. С. 446, 447, 589, 592). Під час перебування у Львові М. Лисенко проживав у В. Шухевича в кімнаті, обладнаній у гуцульському стилі. На ювілейному вечорі в "Руській Бесіді" Шухевич виголосив вітальну промову та вручив Лисенкові грамоту в різьбленій оправі роботи В. Шкрібляка. М. Лисенка вітали також К. Студинський від НТШ, Ю. Романчук від "Просвіти" тощо. Виступ Лисенка на концерті присутні зустріли великою овацією. 8 грудня 1903 року Лисенко відвідав Народний дім, де була поставлена його опера "Коза-Дереза"[83].

За час перебування Лисенка у Львові В. Шухевич знайомив його з містом та культур-

но-освітніми установами. Перед від'їздом зі Львова Лисенко подарував дітям Шухевича Ірині, Одарці й Тарасові свої музичні твори з автографом, а в пам'ятній книзі Тараса записав: "Ростіть, любий юначе, трудіться та визволяйте свою матір Русь-Україну з недолі-неволі. Бог Вас підпиратиме у тій святій Вашій справі. Щасливим був у господі Вашій і зазнав високих хвиль: вітайте і у наших. Щирим серцем вітаю Вас. М. Лисенко. Львів, 9 грудня 1903 р."[84].

Повернувшись додому, Лисенко написав до Шухевича: "...почуваюся до обов'язку усім моїм дорогим землякам, як і українським товариствам Галичини і Буковини, котрі причинилися до святкування мого ювілею, зложити якнайсердечнішу подяку і рівно ж дякую за принесені мені при тій щасливій нагоді дорогоцінні дари, котрі мені і всім українцям представляти будуть, немов народний музей, та пригадувати милі хвилі, перебуті на дорогій галицькій землі"[85].

20 грудня розпочалося ювілейне свято в Києві, на яке виїхала галицька делегація в складі В. Шухевича, Н. Вахнянина, Є. Олесницького, К. Студинського, О. Нижанківського та ін.

Під час святкування десятиріччя "Бояна" В. Шухевич запропонував заснувати "Союз співацьких та музичних товариств", який створено в 1903 році. "Союз" зорганізував першу українську музичну школу під назвою "Вищий інститут музичний у Львові", а директором його обрано А. Вахнянина. (Ілюстрований музичний календар на рік звичайний 1905. — Львів, 1905. — С. 103). 21 квітня 1904 року, на пропозицію В. Шухевича, загальні збори змінили назву "Союзу співацьких та музичних товариств" на "Музичне товариство ім. Миколи Лисенка у Львові". З того приводу М. Лисенко 24 вересня 1904 року писав: "Прошу Вас, високодостойний Пане Голово, переказати від мене загальному зборові Товариства мою сердечну вдячність за високу честь, якою нагородили мене члени "Союза", найменувавши Музичне товариство львівське моїм іменем. Приймаю з великою гордістю сю ознаку високої пошани до моєї музичної діяльності". (М. В. Лисенко у спогадах сучасників. — С. 450).

За порадою В. Шухевича в 1905 році Лисенко засновує хорове Товариство "Боян" у Києві, на зразок Львівського. Він мріяв про те, що настане час, коли "зійдуться-з'їдуться "Бояни" обапіл кордону та ушкварять всіма сполученими силами якусь грандіозну програму"[86]. Своєю практичною діяльністю Лисенко, як і Шухевич, старався зблизити галичан і придніпрян, мріяв про їхнє возз'єднання.

Коли М. Лисенко помер, виділ Товариства ім. Лисенка у Львові делегує на його похорон В. Шухевича, О. Нижанківського, С. Людкевича, Ф. Колессу та інших. На цвинтарі В. Шухевич виголосив промову, в якій високо оцінив композиторську діяльність покійного.

Він підкреслив, що "...пісню прибрав Лисенко не тільки в правдиво чудові гармонії, але й надав їй великої сили, яка пробуджувала слухачів до діла".

Активний діяч на культурній ниві Галичини, Володимир Шухевич належав до політичного угруповання народовців і дотримувався проавстрійської орієнтації. Коли в 1899 році народовці й частина радикалів заснували Національно-демократичну партію, він став її членом і активним діячем.

У низці питань Шухевич не солідаризував з народовцями. Так, коли в 1890 році народовські діячі О. Барвінський та Ю. Романчук проголосили "нову еру" в відносинах з польською аристократією та австрійською адміністрацією, що була розрахована на посилення чужого впливу на наших землях, В. Шухевич став до них в опозицію. (ЦНБ 40166; ІЛ, ф. 100, спр. 3201). За це народовці в 1892 році не допустили В. Шухевича до виділу "Руської Бесіди". В. Шухевич критикував Ю. Романчука та Є. Олесницького за співробітництво з польською панівною верхівкою й москвофілами. (Буковина. — 1896. — № 26. Новини).

Критичне ставлення до діяльності народовців породило в Шухевича думку про створення нового політичного Товариства, щоб "раз на все відлучитися від старої партії та неробів". (ІЛ, ф. 77, спр. 126, акр. 176). Характерною була поведінка В. Шухевича під час виборчої кампанії 1895 р. Він як кандидат на посла до віденського парламенту від народовців для добра справи широких українських мас сприяв кандидатові від радикальної партії Т. Окуневському, заявляючи на передвиборчих вічах, що, ставши послом, буде підтримувати радикалів, якщо вони не будуть виступати проти церкви та священиків (ЦДІА у Львові, ф. 735, оп. 1, спр. 11, арк. 120; спр. 9, арк. 1). Це насторожило народовців, і вони не

підтримали його на виборах. З приводу цього Шухевич писав Романчукові, що народовці діють за принципом: якщо послом не вийде ярий народовець, то нехай ним не буде й Шухевич, а краще — поляк! Так воно й сталося: послом обрано дідича Теодоровича.

В. Шухевич більше не брав участі у виборчій кампанії, а з жовтня 1895 року вийшов з Товариства "Народна Рада"[87].

Однак довго поза рамками народовського угруповання він не був і прилучився до табору Ю. Романчука як член Української національно-демократичної партії, хоч не завжди згоджувався з політичною платформою деяких діячів у УНДП. Коли в боротьбі за український університет у Львові впали перші жертви і О. Барвінський з Відня запропонував В. Шухевичеві вмовити студентів припинити боротьбу, останній категорично відмовився від пропонованої місії, назвавши це капітуляцією. Він морально підтримав студентів[88].

У політиці В. Шухевич був непослідовним. Він хитався між народовцями та радикалами, за що піддавався різкій критиці з боку І. Франка.

У 1914 році вибухнула війна, Львів скоро зайняли російські війська. Тоді, коли більшість українських діячів покинула свій край, В. Шухевич не залишав столиці Галичини. Більше того, протягом серпня-листопада 1914 року він вів щоденник, де фіксував важливі події[89].

7 вересня владу у Львові захопила цивільна російська адміністрація на чолі з губернатором графом Шереметьєвим, яка забороняла все українське.

Тоді В. Шухевич, який залишився у Львові, на нараді в палаті митрополита А. Шептицького написав звернення до Шереметьєва, щоб російська адміністрація не нищила культурно-освітніх та економічних установ, не переслідувала української мови, греко-католицької церкви.

З цією заявою В. Шухевич на чолі делегації у складі о. Й. Боцяна, який згодом став Луцьким єпископом, адвоката С. Федака, інженера Ю. Січинського, адвоката В. Охримовича прибув до Шереметьєва з вимогою видавати всі розпорядження українською мовою. Губернатор заявив, що є лише один "русскій язик" і що в Галичині й Буковині всі його розуміють. Він висловив здивування з приводу того, як наважився Шухевич прийти до нього з такими вимогами, коли він підписав відозву Бойової Управи УСС з закликом організувати добровольців — Українських Січових Стрільців — до боротьби з російською армією. В. Шухевич відповів, що відозву підписував не він, а адвокат Степан Шухевич. Така відповідь розгнівила губернатора.

Після цього були заарештовані митрополит А. Шептицький, отець доктор Й. Боцян, В. Охримович, учителька і приятелька Герміни Шухевич письменниця Костянтина Малицька і відправлені на заслання. Царська охранка шукала В. Шухевича, але Герміна зуміла вчасно сховати його. Одначе страхіття війни, політичні переживання, зимова застуда спричинилися до недуги Володимира Шухевича, внаслідок якої він помер 10 квітня 1915 року. Похований у Львові на Личаківському цвинтарі.

Є. Олесницький у некролозі писав: "...минувся нам чоловік щирого, горячого серця, сильного чистого характеру, залізної волі й енергії, а передовсім чоловік діла, яких дуже небагато між нами, який свій активний патріотизм маніфестував не фразами, а цілим рядом довершених діл в хосен рідного народу"[90].

Московські, австрійські, польські часописи теж високо оцінювали педагогічну, громадсько-культурну й етнографічну діяльність Шухевича[91].

Отже, В. Шухевич як педагог, один із керівників Товариств ("Руське товариство педагогічне", "Руська Бесіда", "Боян", "Музичне товариство ім. М. Лисенка") плідно працював на педагогічній, видавничо-редакторській, просвітньо-культурній і науковій ниві. Займався також різноманітною громадсько-політичною діяльністю, до якої залучив і свою дружину Герміну і дочку Дарію.

Про багатогранну діяльність В. Шухевича свідчить його листування. У різних архівних колекціях зберігаються листи В. Шухевича до О. Барвінського, І. Белея, М. Бучинського, Ф. Вовка, С. Воробкевича, О. Волянського, Л. Гарматія, І. Глинського, В. Гнатюка, Б. Грінченка, М. Грушевського, Р. Заклинського, О. Кониського, Ф. Колесси, М. Коцюбинського, А. Кримського, К. Лисанецької, М. Лисенка, І. Левицького, В. Лукича, О. Маковея, Огоновських, Окуневських, М. Павлика, Ф. Ржегоржа, Ю. Романчука, К. Студинського, М. Сумцова, К. Трильовського, Г. Хоткевича, І. Франка, митрополи-

та А. Шептицького та багатьох інших українських і зарубіжних діячів науки і культури.

Епістолярна спадщина В. Шухевича є важливим джерелом для вивчення багатьох фактів життєпису вченого та його сучасників.

Діяльність В. Шухевича як етнографа

У своїй багатогранній діяльності найбільше уваги приділяв В. Шухевич етнографічним дослідженням та організаціям виставок і музеїв.

Вивчати Гуцульщину він почав з 1873 р. під час ботанічних екскурсій по Карпатських горах. Полюбивши цей мальовничий край, його жителів, вражений їхнім злиденним життям і в той же час їхнім оригінальним побутом, мистецтвом і фольклором, В. Шухевич залишає ботанічні досліди і з головою поринає в народ, вивчає його духовну і матеріальну культуру. З цією метою він кожного літа виїжджає в гуцульські села, зокрема Космач і Яворів.

Саме у Яворові в 1887, 1889 та наступних роках В. Шухевич зібрав найбільше матеріалів про народні промисли, відомих різьбярів Шкрібляків, весільні та інші звичаї[92].

Про те, в яких умовах доводилося В. Шухевичеві збирати етнографічні матеріали, довідуємося з його листування. Б. Грінченку він писав, що майже на кожне свято, на весілля і похорон їздив зі Львова на Гуцульщину, дер одежу, мок, мерз, голодував, часто зазнавав неприємностей[93].

У перші роки вивчення Гуцульщини дослідник захоплювався переважно гуцульським фольклором. Записаний ним у гірських селах Коломийського округу переказ про О. Довшуба був опублікований у 1875 р. в "Газеті школьній" (№ 10, с. 77–80), а потім – у "Зорі" як доповнення до статті про народного месника, написаній Ю. Целевичем на основі архівних даних[94]. Згодом цей та інші перекази про опришків, записані в наступних роках, були опубліковані в п'ятій частині монографії В. Шухевича "Гуцульщина".

Володимир Йосипович поряд з вивченням народної культури гуцулів збирає їхні вироби для різних виставок і музеїв. Одну з етнографічних виставок організував у 1885 р. музей Дідішицьких у Львові. На виставці експонувався одяг і жіночі прикраси з Гуцульщини і Покуття, що їх зібрали Озаркевичева і Г. Шухевичева. Про цю виставку В. Шухевич написав до "Зорі" (1885. – № 10. – С. 119) невеличку статтю.

У 1887 році він бере участь в організації окремих українських виставок у Львові й Тернополі, на яких експонувалися вироби домашнього промислу, а гуцули демонстрували свій одяг і показували фрагменти весілля на конях[95].

Завдяки старанням В. Шухевича гуцульський відділ виставки в Тернополі виявився найкращим і користувався найбільшим успіхом відвідувачів[96].

Після цієї виставки В. Шухевич за дорученням В. Дідушицького виїхав знову на Гуцульщину збирати експонати для чергової рільничо-промислової виставки у Кракові, на яку він вислав частину своїх експонатів з тернопільської виставки та новозібрані на Гуцульщині, за що був нагороджений срібною медаллю краківської виставки[97].

У 1890 році на промислову виставку у Відні В. Шухевич з допомогою М. Колцуняка, І. Герасимовича направив понад 300 виробів гуцульського домашнього промислу (зброю, топірці, палиці, люльки, писанки, вишивки тощо), різьбу Шкрібляка[98].

Як писав чеський журнал, колекція В. Шухевича користувалася великою популярністю, а в офіційному каталозі була вміщена велика стаття про народні промисли українського населення Галичини.

На 1893 рік планувалася крайова виставка у Львові, яку поляки присвячували ювілеєві Костюшка, не залучаючи до неї українців. Але останні створили комітет на чолі з В. Шухевичем і стали готуватися до виставки, долаючи різні шовіністичні перешкоди її польських організаторів. В. Шухевич як керівник українського етнографічного відділу, отримавши певні державні асигнування, почав закуповувати експонати через знайомих учителів, священиків у Пістині (В. Чернявський), Розтоках (Л. Ковблянський), Березові (В. Когут), Яворові (І. Окуневський) та багатьох інших[99].

Для створення гуцульського відділу В. Шухевич запросив народних майстрів з Яворова. Так, Петро Копчук побудував на виставці гуцульську церкву, хату й усі господарські прибудови. В хаті було встановлено кахлеву піч, яку виготовив у 1894 році гончар П. Кошак, а також необхідні речі домашнього вжитку.

Хата мала дві кімнати. В одній із них різьбярі Василь і Микола Шкрібляки займалися різьбленням, а в другій — Василина Столащук гаптувала і ткала запаски. На подвір'ї були виставлені різні знаряддя праці. Ця виставка нагадувала сучасний етнографічний музей просто неба.

Крім того, тут експонувалися ткацькі вироби з Косова, гончарський посуд учнів Коломийської гончарської школи та відомих тоді гончарів П. Кошака, І. Баранецького, різьба Ю. Шкрібляка та його синів з Яворова, М. Мегединюка з Річки, мальований стіл В. Якиб'юка з Криворівні, гуцульський одяг, писанки, музичні інструменти, модель гуцульської хати роботи М. Шкрібляка тощо. На виставку В. Шухевич представив і свою збірку церковних образів, книг, дерев'яних хрестів та фотографії народного побуту, зроблені ним у різних регіонах Галичини. До всіх експонатів В. Шухевич подав детальні пояснення і описав їх у путівнику[100]. Його заслуги в організації виставки 1894 року у Львові відзначала тогочасна українська преса[101] та І. Франко.

Виставка мала успіх. Її відвідав навіть цісар Франц Йосиф. По її закінченні церкву закупив граф Володимир Дідушицький і поставив у своїм селі Поториця коло Сокаля, а внутрішнє обладнання гуцульської хати закупив В. Шухевич на спілку з професором О. Барвінським.

У 1909 році в Стрию відбулася перша хліборобська виставка, організована місцевим Господарсько-молочарним союзом. В. Шухевича обрано почесним членом виставки і членом жюрі для оцінки експонатів з Гуцульщини. На виставці експонувалися також модель гуцульської хати роботи О. Лучки з с. Утропів, ткацькі і килимарські вироби з Криворівні, Косова, Печеніжина, різьблення по дереву і металу Шкрібляків з Яворова, І. Семенюка з Печеніжина, М. Мегединюка з Річки, гуцульський одяг.

В. Шухевич представив на цій виставці зібрані ним тканини, ґердани, церковні ікони та ряд фотографій з Покуття і Гуцульщини[103].

На виставці домашнього промислу в м. Коломиї 21—30 вересня 1912 року був окремий відділ з колекції В. Шухевича, в якому, крім вищеназваних експонатів, були кераміка, писанки та його праці про Гуцульщину[104]. Виставку, участь у ній В. Шухевича, який давав фахові пояснення, високо оцінила тогочасна преса[105].

В. Шухевич стояв біля колиски багатьох музеїв Галичини й активно співпрацював з ними.

У 1873 році у Львові створено Промисловий музей. Починаючи від 1880 року, В. Шухевич протягом десяти років був членом ради, а пізніше — заступником члена виконавчого комітету цього музею[106]. Завдяки В. Шухевичеві музей перебрався в новий будинок, де було створено нову експозицію. Майже третину її займали зразки українського народного мистецтва, зокрема гуцульського, в набутті якого найбільше допоміг В. Шухевич[107].

Він брав участь у підготовці десятитомного видання Промислового музею "Взори домашнього промислу на Руси" (1880—1889), за що дирекція музею висловила йому подяку[108].

У 1899 році музей Дідушицьких (Промисловий музей) видав брошуру "Гуцульщина", в якій В. Шухевич знайомив з колекцією гуцульського народного мистецтва, що зберігалася в музеї. Преса позитивно оцінила появу цієї брошури[109]. В інформації про готовність до відкриття музею він писав, що в ньому міститься таке "множество предметів, що єму не дорівнює під тим зглядом ніякий музей світа", і закликав відвідувати його[110]. При допомозі В. Шухевича в 1901 році було створено окремий відділ експонатів з Гуцульщини — Гуцульський відділ, де він часто "давав вичерпуючі пояснення" для організованих екскурсій[111].

Активну участь брав В. Шухевич у створенні й розбудові музею Наукового товариства ім. Шевченка. Він розробив проект етнографічного відділу музею. У січні 1901 року відбулося засідання етнографічної комісії, на якому було схвалено план створення музею й вирішено розгорнути широку кампанію по збору матеріалів, зокрема предметів народного мистецтва, і тим запобігти вивезенню їх чужоземцями[112]. 12 грудня 1901 року було обрано спеціальну комісію у складі В. Шухевича, В. Гнатюка та О. Роздольського, яка очолила збирацьку роботу[113]. Чимало цінних речей для музею придбали І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Вовк, Ф. Колесса, О. Роздольський, В. Шухевич, Б. Заклинський, Л. Гарматій, А. Онищук та інші[114]. З початком 1905 року довелося розширити приміщення музею.

У 1912 році для музею НТШ виділено п'ять кімнат, одну з них — для етнографічних експонатів. До музею надійшли експонати від учителів-колекціонерів з Гуцульщини, а також від І. Труша, І. Чупрея з Печеніжина, сім'ї Волянських з Криворівні тощо. Нові речі для музею НТШ передавав і В. Шухевич[115]. Гордістю музею були оригінальна різьба Юрія Шкрібляка та його синів Василя й Миколи, а також М. Мегединюка та І. Семенюка, гончарські вироби О. Бахматюка й П. Кошака, роботи гуцульських мосяжників, предмети народного одягу, зброї, інструменти та інвентар побуту із сіл Голів, Довгопілля, Криворівні, Космача, Печеніжина, Розтоків, Яворова, Зелениці, Банилова тощо. Напередодні Першої світової війни в музеї НТШ було вже 6778 етнографічних експонатів з Галичини та 2320 з Придніпрянської України[116].

На жаль, більшість цих експонатів безповоротно пропала в роки Першої світової війни.

В. Шухевич брав участь і в організації Українського національного музею, засновником якого 1908 року був митрополит А. Шептицький. Директором музею став мистецтвознавець І. Свєнціцький (1876—1956).

У часописі "Руслан" за 1912 рік він звернувся до жінок з проханням передавати до музею вишивки, гафти, уплітки, гердани та інші мистецькі вироби і таким чином рятувати "наші скарби від загибелі". Свою прихильність до цього музею В. Шухевич заманіфестував не тільки закликами до громадянства збирати експонати, але й сам передав музеєві свої етнографічні збірки з Покуття й Гуцульщини — гончарні вироби, писанки, вишивки, килими та чимало фотографій, які й тепер зберігаються у Львівському музеї українського мистецтва[117].

В. Шухевич допомагав Ф. Вовку збирати експонати з Гуцульщини для петербурзького етнографічного, празького, угорського національного та інших музеїв, а також для віденського музею народів Австро-Угорщини[118].

Він допоміг професору В. Курцу закупити для празького Товариства домашніх промислів вироби гуцульського народного мистецтва, сприяв М. Грушевському у зборі гуцульської колекції.

Поряд із збиранням гуцульських пам'яток для музеїв і виставок В. Шухевич продовжує вивчати матеріальну і духовну культуру гуцулів, а також цікавиться культурою і побутом жителів Покуття і Бойківщини. Під час експедицій з Ф. Ржегоржем він робив різні етнографічні записи, фотографії з життя і побуту селян і публікував їх у галицьких і чеських періодичних виданнях. Поміщені фотографії В. Шухевича в "Зорі" свідчать про те, що його цікавили різні сторони життя селян, лісорубів, історичні пам'ятки.

У 1899 році В. Шухевич на основі зібраної лексики і граматичних форм, що збереглися на Гуцульщині з поганських часів, підготував повідомлення "Діалект і вірування гуцулів", з яким мав виступити на Київському археологічному з'їзді, але на знак протесту проти дискримінації української мови на з'їзді учені Галичини не взяли участі в його роботі, а свої реферати опублікували в записках НТШ[119].

У етнографічному нарисі "Дещо про Закопане"[120] він порівнює життя, заняття, звичаї і побут польських мешканців гір з гуцулами.

У ньому В. Шухевич зробив правильний висновок, що однакові фізико-географічні й економічні умови породжували багато спільних рис у житловому будівництві, архітектурі, полонинському господарстві українців-гуцулів і польських гуралів.

Цього ж року В. Шухевич пише статтю про свого чеського друга Ф. Ржегоржа, в якій розповідає про його етнографічну працю на Гуцульщині[121].

Згодом В. Шухевич опублікував ще декілька статей про гуцульські танці, народні музичні інструменти, писанки[122].

Але найбільшим результатом його багаторічної етнографічної праці була п'ятитомна монографія "Гуцульщина".

68 Діло. — 1905. — № 30, 8П; Календар Товариства "Просвіта". — 1916. — С. 126; ЦДІА, ф. 735, оп. 1, спр. 11, арк. 121—126.

69 ЛНБ, 1905, кн. 1, с. К. С. 1905, кн. 2. — С. 155; *Іван Франко.* Наша театральна мізерія // Артистичний вісник. — Львів, 1905. — С. 90—91.

70 Діло. — 1905. — № 7. — 11 січ.; № 30—31. — 8—9 лют.; ІЛ, ф. 3, спр. 2937, арк. 5.

71 ЛНБ, 1905. — Кн. 2. — С. 122—132; *Франко І.* Зібрання творів у 50-ти томах. — Т. 33. — С. 337—348.

72 Хроніка НТШ. — Львів, 1918. — С. 108.

73 Архів ЛДК, спр. 520, 5159/1.

74 Зоря. — 1891. — № 3. — С. 58.

75 ЦНБ, спр. 40100; Зеркало. — 1891. — № 13. — С. 16—17.

76 Архів ЛДК. — С. 520.
77 Зоря. — 1891.
78 *Білоус І.* 7 днів у Чехах. Записки із подорожі на ювілейну виставку в Празі 1891. — Коломия, 1891; 1891. — № 15. — С. 285, 298; № 16–18.
79 *Лисенко В. М.* Листи. — 1964. — С. 239, 247, 481.
80 ЦДІА у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 393, арк. 1–2; Діло. — 1892. — № 106.
81 Зоря. — 1891. — № 3. — С. 58.
82 Копія листа М. Лисенка з 14 січня 1892 р.
83 ЦДІА у Львові, ф. 735, оп. 1, спр. 13.
84 Спогади про М. Лисенка проф. Т. Шухевича. Копія зберігається у П. Арсенича.
86 *В. Лисенко.* Листи: Мистецтво. — К., 1964. — С. 391.
87 ЦДІА у Львові, ф. 735, оп. 1, спр. 11, арк. 120; спр. 9, арк. 1; "-", арк. 5.
88 ЛНБ ім. В. Стефаника, архів Барвінського, спр. 2839, лист 29.
89 ЦДІА у Львові, ф. 735, оп. 1, спр. 6, арк. 1.
90 *Олесницький Є.* Володимир Шухевич (некролог) // Діло. — 1915. — 24 квіт.
91 "Украинская жизнь". — М., 1915. — № 3–4. — С. 163; Український науковий збірник. Вип. 1. — М., 1915. — С. 129–130.
92 ІЛ, ф. 3, спр. 1602, арк. 102; ф. 59, спр. 2417. — С. 144.
93 ЦНБ, відділ рукописів, спр. 3–40099, 40100.
94 *Шухевич В.* Народні повідки про Довбуша в околиці Чорногори // Зоря. — 1882. — № 11. — С. 174–175.
95 Діло. — 1887, 18, 20–27 червня, № 67, 68; ЦДІАЛ, ф. 735, оп. 1, спр. 5, арк. 1–4.
96 ЛНБ. Архів Барвінських, спр. 2038, 2039, 2838, 5841. Етнографічна виставка у Тернополі. *Франко І.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — Т. 46(1). — С. 478.
97 ЦДІАЛ, ф. 735, оп. 16, спр. 5, арк. 6; "Новий пролом", 1887, № 462.
98 ЦДІАЛ, ф. 735, оп. 1, спр. 5, арк. 11; спр. 11, арк. 53–57; ЛНБ. Архів Барвінських, спр. 40123; Діло, 1890, 13–14 червня, № 132.
99 ЛНБ. Архів Барвінських, спр. 2838. Діло, 1893, №251; Учитель, 1893. — С. 221–224, 254, 1894. — С. 86–92; Правда. 1893. — С. 40, 338.
100 *Там само.*
101 Провідник по виставці краєвій у Львові. — Львів, 1894. — С. 105–107, 154; ЦДІАЛ, ф. 735, оп. 1, спр. 21, арк. 115.
102 Діло, 1894. 22 липня, 26–28 вересня.
103 *Франко І.* Вибрані статті про народну творчість. — С. 241.
104 Каталог першої української хліборобської виставки в Стрию. — Стрий, 1909; Письмо з Просвіти, 1909. — № 9. — С. 147–150.
105 Виставка домашнього промислу в Коломиї, каталог. — Коломия, 1912; ЦДІАЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 84, арк. 1–11.
106 Діло, 1912, №214–217.
107 ЦДІАЛ, ф. 735, оп. 1, спр. 5, арк. 3, 5, 7; спр. 9, арк. 2.
108 *М. Т. Тембрагович, І. В. Гургула, Н. К. Івасюта:* З історії Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. — К., 1959. — Вип. 4. — С. 3–4.
109 "Учитель", 1896. — С. 123; ЦДІАЛ у м. Львові, ф. 735, оп. 1, спр. 9, арк. 2–3; спр. 12, арк. 1–3.
110 Діло, 1899, 23 черв.
111 Учитель, 1896. — С. 123.
112 Діло. — 1901. — № 76.
113 ЦДІА у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 849, арк. 26; хроніка НТШ. — 2900. — № 2. — С. 7, 8; № 4. — С. 4; 1902. — № 9. — С. 45.
114 ЛНВ. 1901, 13. — С. 69, 75.
115 Хроніка НТШ, 1906, № 25, с. 40; 1908, № 33, с. 29; № 34, с. 20.
116 Хроніка НТШ, 1908, № 36, с. 39; 1912, № 52, с. 34–36; 1913, № 53, с. 54–58; № 54, с. 27; № 55, с. 21; № 56, с. 52–53.
117 Тимчасовий каталог Українського національного музею при НТШ у Львові.
118 ЦДІА у м. Львові, ф. 735, оп. 1, спр. 12, арк. 32; Діло, 1912, 4 квітня; 1915. — 24 квітня; 1916. — 5 квітня; Українське слово. — 1916, 6 квітня.
119 А. Архів Вовка, спр. В-4655; ЦДІА у м. Львові, ф. 735, оп. 1, спр. 5, арк. 30–32.
120 ЗНТШ, 1899, т. 31–32, с. 12.
121 ЛНВ, 1903, т. 21, с. 1–19.
122 Діло, 1899, 28 верес., № 217.

*"ПАМ'ЯТІ СЬОГО НЕЗВИЧАЙНО ЕНЕРГІЙНОГО ТА СИМПАТИЧНОГО ЧОЛОВІКА"**
(До 150-річчя від дня народження М. О. Дикарєва)

Василь ЧУМАЧЕНКО

Український етнограф і фольклорист М. А. Дикарєв (1854–1899 рр.), який жив і працював за межами України, писав, що його життя "розпадається на два періоди: 1-й — період затятої боротьби за шматок хліба і другий — період збирання етнографічного матеріалу"[1].

Перший з них починався на воронезькій землі. Народився вчений 31 травня 1854 року (за старим стилем) у слободі Борисівка Валуйського повіту Воронезької губернії. Його батько, Олексій Олександрович, син священика, не отримавши через кульгавість шкільної освіти, почав свою службу паламарем, а закінчив псаломщиком. Мати, Наталя Вікторівна Крамарєва (звідси майбутній псевдонім Митрофана Олексійовича — М. Крамаренко), також походила з родини священика слободи Миколаївка Вовчанського повіту. "Батьки мої завжди жили бідно, — згадував учений, — і своїм становищем, світоглядом і мовою майже нічим не відрізнялися від навколишніх селян-малоросів. І моє дитинство минуло у середовищі селянських дітей. Ці обставини згодом

* Слова І. Франка з "Передмови" до "Посмертних писань Митрофана Дикарєва з поля фольклору й мітології" (Львів, 1903. — С. XI).

допомогли мені зібрати більш докладіні відомості про духовне життя борисівців"[2].

Грамоти його почала навчати бабуся по батькові і так вимучила хлопця незрозумілим церковнослов'янським псалтир'ям, що надовго відбила в нього бажання до науки. У 1863 році хлопчик вступив до Воронезької бурси, де вихованців через нестачу книг так, власне кажучи, нічому не вчили. Підручники видавали по одному на двох або трьох учнів, та й то не всім, годували й зовсім кепсько. До Різдва охлялу дитину поклали в лікарню, з якої за порадою лікаря забрали до канікул додому. Потім він ще три роки пробув у бурсі, нічого не вивчаючи. До кінця четвертого року М. Дикарєву загрожувало відрахування з училища "за ліноші". Бабуся за порадою наглядача взяла його з бурси до іспитів, а після канікул відвезла в Бирючинське духовне училище. Тут Митрофанові довелося починати навчання спочатку. За рік він уже був одним з кращих учнів. По закінченні курсу в училищі юнак був визнаний першим латиністом, другим з математики і четвертим у знанні російської граматики.

У 1870 році після вступних іспитів Митрофана Олексійовича прийняли до Воронезької духовної семінарії, де він старанно вивчає латинську, німецьку, а згодом і французьку мови, інших же предметів майже не вивчав, тому був залишений на другий рік в "нижчому" відділенні. З відомих причин він вибув із третього класу семінарії в квітні 1876 року. В атестаті написали, що вигнаний "за цілковиту неблагонадійність".

"Тоді ж таки, — згадує Дикарєв, — мене віддали під нагляд поліції, а в жовтні того ж року через волосне "правління" мені повідомили, що "за всепідданнійшим донесенням керуючого міністерством внутрішніх справ його І. В. государ Імператор повеліти зволив справу про колишнього учня Воронезької духовної семінарії Дикарєва подальшим виробництвом припинити, зробивши йому, Дикарєву, суворе попередження за протизаконне переховування у себе книжок і брошур злочинного змісту"[3]. І хоч велено було семінарському начальству замість одиниці поставити з поведінки трійку, погана атестація укупі з безпросвітними злиднями назавжди перекрили невдатному семінаристові шлях до здобуття вищої освіти.

З травня по жовтень 1876 року він жив удома. Цього року на Воронежчині був недорід. Родина харчувалася самими коржами із суміші висівок і товченої картоплі. Нестатки змусили Митрофана разом з батьком піти на поденну роботу: молотили ціпом чужий хліб, возили з поля снопи, працювали на кінній молотарці, одержуючи по 25 копійок на день на хазяйських харчах. У жовтні він переселився у Воронеж, де до Різдва 1876 року перебивався уроками, а в січні 1877 року виїхав в Острогозький повіт домашнім учителем до дрібного землевласника.

Літературну діяльність Дикарєв почав ще в стінах семінарії статтею, сюжет якої був узятий з народного побуту. Стаття ця була опублікована в 1876 році у "Воронезькому телеграфі" під заголовком "Мандругат". Після того він вміщував усілякі дрібнички в тій же газеті, а також у "Воронезьких Губернських..." і "Російських Відомостях".

Через півтора року Дикарєв залишився без роботи і місяців зо три проживав то у Воронежі у знайомих, то в селі Терновому у брата-дячка. У вересні 1878 року йому вдалося влаштуватися помічником волосного писаря в с. Євдовині Землянського повіту, звідки потрапив помічником волосного писаря в село Гибовище, а незабаром — на ту ж посаду в село Підгірне неподалік Воронежа.

Близько місяця Дикарєв жив у Воронежі безробітним, доки його не запросили в чайний магазин конторником, касиром і оцінювачем будинків у 2-е російське страхове Товариство. На всіх цих посадах він отримував по 20 руб. на місяць, висиджуючи щоденно від 9 до 23 години, за винятком годинної перерви на обід. Через чотири місяці Митрофан Олексійович запропонував хазяїнові скоротити час служби з 9 до 16 години. У свою чергу, той запропонував збільшити платню, але зберегти повний робочий день. Службу довелося залишити.

Невдовзі М. Дикарєв влаштувався у Губернський статистичний комітет писарем, а через місяць його запросили на аналогічну посаду у Воронезьке губернське правління на 20 крб. на місяць. Службу в ньому юнак залишив за вельми неприємних обставин. Він був призначений черговим по губернському правлінню в день іменин своєї квартирної господині, і оскільки господиня не могла допустити, щоб він пішов на чергування, не скуштувавши іменинного пирога, спізнитися

довелося на цілу годину. Екзекутор доніс виконуючому обов'язки віце-губернатора, що Дикарєв зовсім не був на чергуванні. Той усіляко намагався довести, що був, і лише спізнився, але його заяв не стали перевіряти, а вирішили заарештувати на дві доби, незважаючи на те, що служив Дикарєв по вільному найму. Митрофана Олексійовича обурила така несправедливість, тому він, не відбувши арешту, залишив службу. П'ять місяців після того сидів без роботи, своїм жалюгідним виглядом завдаючи суму знайомим.

Нарешті 1882 року М. О. Дикарєв знову влаштувався у Губернський статистичний комітет на 25 крб. До кінця 80-х років його платня зросла до 40 крб. на місяць. Під час служби в комітеті на запрошення статистичного бюро при губернській земській управі Дикарєв брав участь у подвірному переписові шести повітів Воронезької губернії. Він власноручно переписав понад 10 000 селянських дворів, причому кожному селянинові ставилося понад 100 запитань. Завдяки цьому він пройшов гарну статистичну школу під керівництвом відомого статиста Ф. А. Щербини. "Цій школі, — визнавав пізніше Митрофан Олексійович, — власне, зобов'язаний кращими якостями виданих мною в статистичному комітеті Пам'ятних книжок на 1891 і 1892 рр., а не тому, що вони редагувалися Ф. А. Щербиною, як дехто думає, від цієї редакції він сам відмовився в передмові до останньої книжки"[4].

Перша велика наукова праця М. Дикарєва "Нарис Воронезького міщанського говору, порівняно з україно-руським наріччям" була надрукована 1891 року у "Воронезькому етнографічному збірнику". Автор включив до нього сім з половиною тисяч російських і українських прислів'їв та приказок[5]. У майбутньому планувалося підготувати, за зразком В. І. Даля, малоруський словник. Перша спеціальна етнографічна експедиція відбулася в 1891 році, з липня по вересень. За цей час він, працюючи щодня, зібрав цікавий і різноманітний матеріал у рідній слободі Борисівці Валуйського повіту і придбав собі неоціненного співробітника в особі недавнього випускника сільської школи П. Є. Тарасевського, який служив у волості за 3 крб. на місяць. Ця молода людина, за оцінкою Митрофана Олексійовича, зібрала набагато більше матеріалу, ніж він сам. Захопившись етнографією, учений припинив складання малоруського словника, вже записавши на картки понад 30 000 слів. Після смерті вченого вони, за пропозицією І. Франка, були передані бібліотеці Наукового товариства ім. Т. Шевченка з тим, щоб кожен бажаючий міг користуватися ними без обмежень.

Оскільки в комітеті, незважаючи на старання М. Дикарєва, ніякого руху по службі і поліпшення матеріального становища не передбачалося, він звернувся з проханням про посаду до керуючого Воронезькою казенною палатою. Той, знаючи Митрофана Олексійовича як "першого працівника у Воронежі", погодився, але обіцянку свою виконав тільки через рік, у 1893 році. А для початку пропонувалася така комбінація: Дикарєв мав влаштуватися в палату на один місяць помічником столоначальника або позаштатним чиновником з особливих доручень із платнею 30 крб. на місяць, а по закінченні цього терміну, ознайомившись із діловодством дорученого йому торговельного столу, обійняти посаду столоначальника. Митрофан Олексійович погодився і подав керуючому прохання.

Тільки-но Митрофан Олексійович досяг поставленої мети, як його, "людину пишучу", запросили в бідний на інтелігенцію Катеринодар завідувати обласною друкарнею з платнею 1200 крб. на рік. Дикарєв, навіть будучи "першим працівником у Воронежі", ясно бачив і те, що в палаті його замордують, і вирішив за краще переселитися на Кубань.

Оглядаючись на воронезький період своєї роботи, учений гірко резюмував: "За весь час своєї служби в комітеті я старався, як і скрізь, вийти працею на битий шлях, але на "чиновничому" (урядничому) ринку гнучка спина та притакування начальству з підлим і дурним осміхом мають більшу ціну; тим то я за десять років ні до чого й не дослужився. Щербина хотів, щоб мене, принаймні, обрали членом статистичного комітету, та губернатор на те казав: "Це вже занадто, давати нагороди 300 крб. та ще й членом обирати"[6]. Членом Воронезького статистичного комітету його обрали вже після того, як учений перебрався в Катеринодар. Це стало можливим лише після від'їзду губернатора Куровського, який не міг погодитися, щоб поруч з ним на засіданнях як рівноправний член комітету сидів простий писар.

У Катеринодар Дикарєв переїхав у липні 1893 року. Тут на нього чекали нові образи і прикрощі. Посада наглядача друкарні ще не звільнилася, тому Митрофану Олексійовичу запропонували тимчасово місце молодшого діловода Обласного правління з утриманням 702 крб. на рік. "Тимчасове" заняття розтяглося на 5 років, а в друкарню, зрештою, замість нього взяли німця з Петербурга.

Як діловод, Дикарєв займався касацією рішень станичних (1-ї інстанції), почесних (апеляційних) і волосних судів, багато працював над розв'язанням спірних питань, що зустрічалися в практиці Кубанського обласного правління.

У Катеринодарі йому довелось остаточно розпрощатися з мріями про сімейне щастя. Ще у Воронежі він зустрів жінку, з якою збирався завести "сімейне кубельце". А ще він хотів, щоб з ними разом жила старенька мати. Але непевне матеріальне становище так і не дало змоги йому втілити надію на "кабінетне" життя: 25 крб. на місяць він платив за кімнату, решта грошей блискавично розходилася на великі поштові витрати, на плату численним кореспондентам у багатьох кубанських станицях, на власні наукові поїздки, а головне — на книги. У Катеринодарі не було наукової бібліотеки, і всі необхідні видання доводилося купувати за свої кошти. Крім того, час від часу він передплачував книжки для народу, особливо шевченківський "Кобзар", і роздавав їх безкоштовно з метою народної освіти.

М. Дикарєв вважав себе людиною нетовариською, від природи соромливою. За його власним зізнанням, "змалку боявся людей і ховався від них на піч у просо". Зближенню з людьми ставав на перешкоді і притаманний йому максималізм. Критично ставився він і до воронезьких українських діячів. Кубанські ж "діячі", на його думку, і зовсім виявилися завзятими "малоросами".

До нас дійшли лише невеликі і, до того ж, непідписані спогади когось із близьких друзів Митрофана Олексійовича, записані невдовзі після його смерті:

"Восени 1894 року я одержав з Києва звістку, що в Катеринодарі мешкає земляк М. О. Дикарєв, який переїхав з Воронежа на посаду в обласне Правління. Не гаючись, я знайшов М. О., котрий дуже зрадів знайомству з земляком, щиро вітав мене і справив на мене найприємніше враження. Жив небіжчик як студент. Невеличка світличка з купами книг і паперів на етажерці, столі, долі, на стінах портрети Шевченка, Котляревського й інших українських письменників, меблі не докучають: два столи, два стільці, ліжко, шафа з одягом, дві скрині з білизною та паперами та й годі.

Небіжчик був середнього зросту, мав високе чоло, темне волосся і сірі очі, з низько насупленими бровами, що надавали небіжчикові суворого вигляду, котрий, однак, прояснювався, коли М. О. розказував щось веселе, особливо з любої йому української етнографії. Взагалі покійний М. О. був людиною упертою, замкненою в собі: дуже неохоче знайомився з людьми. І досі дехто з його співробітників-урядників згадує, що стрічалися з небіжчиком щодня, а тільки з французьких часописів довідалися, що в Катеринодарі проживав досить відомий учений п. Дикарів. Ні в гостину, ні на які зібрання чи святкування М. О. не любив ходити і не ходив. З початку знайомства нашого він таки учащав до мене, приходячи майже щосуботи "почаювати та побазікати", але згодом ходив зрідка і по ділу. А було те через брак часу. Бо М. О. працював багато й у праці знаходив як обов'язки так і втіху життя. День його минав нескладно: вранці на урядовій службі, по обіді в "столовій" — півгодини гри на гітарі, котрою він крадькома тішився перед чаєм, чи година-друга прогулянки по Красній вулиці. Та й усе. Увесь останній час М. О. сидів поміж книжками. І так щодня майже без змін.

Усім відома любов М. О. до дітей. Він любив забирати їх з собою (мої менші дітки називали М. О. чомусь Шевченком) і водити чи в сад, чи на Кубань, чи на каруселі. М. О. мало й балакав з дітьми, а тільки не відводив від них погляду і так мило-приємно усміхався.

Щодо політичних поглядів, то М. О. був демократом-народовцем pur Lang, але уникав будь-якого гуртування, діяльності, займаючись наукою та ще розповсюдженням українських книжок. У характері небіжчика було багато індивідуалізму, який відрізняв його від інших, від земляків з дещо іншими поглядами, які подекуди гостро ставили питання. Але й ці не могли не згадувати і не поважати "прямолінійності" життя небіжчика Дикарєва, головною метою діяльності котрого, найбільшими мріями — була доля України..."[7].

Митрофанові Олексійовичу найбільше імпонувало спілкування шляхом листування. А листувався він з найвизначнішими діячами науки й української культури свого часу. Почалося усе з розсилання за безліччю адрес "Воронезького етнографічного збірника". Хтось промовчав, хтось відбувся офіційною подякою. Першим відгукнувся професор Харківського університету Н. О. Сумцов, люб'язний лист якого і надіслані у відповідь свої видання підбадьорили Митрофана Олексійовича. Ще більше щасливих хвилин додало листування з професором І. О. Бодуеном де Куртене, який залюбки і безкорисливо зайнявся його самоосвітою, почавши з надсилання власних книг. Так само з молодим вченим обмінювався працями професор Казанського університету В. О. Богородицький та кілька російських і іноземних учених. Щирих друзів він здобув в особі українських діячів науки і культури: Б. Грінченка, О. Кониського, М. Драгоманова, Хв. Вовка та інших.

Шість років життя в Катеринодарі виявилися для вченого особливо плідними. Вже в рік приїзду в "Кубанських обласних відомостях" публікується його перша робота на місцеву тематику — "До питання про вивчення рослинності Кубанської області"[8]. Це була заявка на серйозне багаторічне дослідження, що увінчалося публікацією "Нарисів з історії народної ботаніки"[9]. Про серйозність намірів поставити етнографічні дослідження в краї на наукову основу свідчать розроблені Дикаревим програми збирання кубанського фольклору, народних переказів, пов'язаних з голодом і холерою, з нагоди приїзду імператора, всеросійського перепису населення, збирання відомостей про товариства і збори сільської молоді (вулиці, вечорниці, досвітки, складчини). Деякі з них були опубліковані з метою залучення якомога більшого числа добровільних і платних кореспондентів.

До речі, Дикарев першим з вітчизняних етнографів приділив таку увагу збиранню й обробці "народних балачок", вважаючи подібний матеріал особливо цінним для вивчення народної психології. Публікувалися вони переважно в "Етнографічному огляді": "Толки народа (в 1892 г.) о скорой кончине мира" (1894, № 2), "Толки народа: Антихрист, Мишиний царь, Гадюки" (1896, № 1), "Про царські загадки" (1896, № 4), "Народные толки в 1897 г." (1897, № 4), "Толки народа в 1899 г." (1900, № 1). У п'ятому томі "Етнографічного збірника" (Львів) побачила світ "Народна гутірка з приводу коронації 1896 року".

Від своїх кореспондентів М. Дикарев вимагав фонетичного запису текстів, що відображало його лінгвістичні інтереси, які сформувалися під впливом насамперед Бодуена де Куртене та О. Потебні.

Цикл робіт М. О. Дикарев присвятив описові свят кубанського народного календаря. Найбільша з них — "Різдвяні святки в ст. Павлівській Єйського оддділу, на Чорноморії"[10]. Того ж року в "Кубанських обласних відомостях" були надруковані дослідження про Масниці, Великий піст, а в 1897 році там само — порівняльний аналіз святкування Великодня в Україні і в Чорноморії. Одним із перших Дикарев почав записувати кубанські козачі казки та анекдоти[11]. Йому ж належить честь першої публікації кубанських апокрифів[12].

Хто ж були його безкорисливі помічники? Імена деяких кореспондентів Митрофан Олексійович називає в автобіографії: А. А. Субота ("З останнім у мене склалися братерські взаємини. Він надав мені багато досить цінного матеріалу"), його 13-літнього сина Трохима, рядовий запасу Харлампій Крамолуцький ("який пише багато і притому цікаві речі"), якийсь час із ним співпрацював П. С. Плугатир, у Катеринодарі постійним помічником був писар обласного Правління О. Ю. Півень, в останні роки життя вченого до збору матеріалів дуже активно підключився брат Тарасевського 13-літній Тихон, учень Воронезької церковної регентської школи. "Крім того, — зауважує Дикарев, — у мене було кілька випадкових кореспондентів, яких не варто називати"[13]. Затим, спохопившись, називає свою матір, від якої записав багато цінних даних у жовтні-листопаді 1892 року. І, щоб не применшити власних заслуг, згадує свої дослідження в Катеринодарі в галузі дитячої психології і збір етнографічних відомостей від колишніх козаків у Псекупській військовій лікарні Катеринодарського відділу, де лікувався влітку 1899 року.

Зібраними матеріалами М. О. Дикарев завжди щедро ділився з іншими дослідниками, наприклад з Б. Грінченком. А коли побачив у О. Півневі ревного збирача козачих "нісеніт-

ниць", то не тільки передоручив йому цілком цей фольклорний напрямок, а й передав усі зібрані до того зразки цього жанру. Треба зауважити, що Півень виправдав покладені на нього надії, опублікувавши до своєї еміграції в 1920 році майже три десятки збірників записів і обробок кубанського фольклору. Вже перебуваючи за кордоном і згадуючи свого вчителя, Олександр Юхимович назве його кращим з людей, яких він коли-небудь знав.

У 1898 році Митрофана Олексійовича призначили архіваріусом Кубанського військового архіву. У 1899 році він стояв біля витоків створення Товариства аматорів вивчення Кубанської області, був його першим секретарем. Виснажлива праця повільно, але невідворотно підривала сили вченого.

Помер М. О. Дикарєв 14 листопада 1899 року, коли йому минуло усього лише 45 років від нефриту нирок. Ховали подвижника на військовий кошт. За труною ішли співробітники і земляки. На могилі не виголошувалось промов, лише чотири вінки: "Від чиновників Обласного Правління", "Від редакції "Кубанських обласних відомостей", "Від завідувача військовим історичним музеєм Т. Живило" і "Від українців земляку М. О. Дикарєву" засвідчили повагу, якою користувався покійний у кубанському суспільстві.

За кілька років до своєї смерті вчений почав непокоїтися про долю зібраних ним матеріалів. Звичайно, йому хотілося побачити праці свого життя опублікованими. Він навіть розробив спеціальний план видання з "8 окремих томів". За змістом він передбачав розподілити томи таким чином: "...т. 1 — народний календар; 2 — дитяче життя; 3 — життя молоді; 4 — родина і суспільство; 5 — народний світогляд; 6 — весільні і шлюбні обряди; 7 — казки, пісні, прислів'я і приказки (м[оже] б[ути] і 2 томи); 8 — їжа, одяг та ін. етнографічні відомості"[14].

Розуміючи цінність накопиченого ним наукового матеріалу, М. О. Дикарєв обговорює з друзями його можливу долю після своєї смерті. У листі до О. Кониського від 24 липня 1895 року читаємо: "Великий жаль, що не довелося побачитися з Вами; треба було порадитися в пильній справі. Не знаю, чи сього року, чи мабуть, певніш 96, буде 20 літ моєї — хоч і не дуже показної — літературної діяльності. Недолюблюючи всіляких "обрядів", з якими обходять усякі ювілеї, я хотів би зазначити сі роковини, відписавши свою літературну спадщину, яка є і буде, і всі зібрані наукові матеріяли Науковому товариству імені Шевченка"[15].

Це побажання було виконане. На прохання спадкоємиці, удови брата вченого Уляни Іванівни Дикарєвої, папери перед відправленням до Львова розбирав редактор "Кубанських обласних відомостей" Лук'ян Мельников. В архіві, що залишився, він виявив близько 10 рукописних томів, з яких половина вже була підготовлена до видання. Серед інших паперів Мельников знайшов два зошити виписок з архівних справ, що підлягали списанню. Він вирішив, що ці виписки не становлять інтересу для НТШ, і залишив їх собі, опублікувавши через десятиліття "у скороченому викладі або власному переказі" у журналі "На Кавказі". Інші матеріали, у тому числі заготовки до українського словника й особиста бібліотека покійного, були відправлені в Галичину.

М. Дикарєву, якому не завжди таланило при житті, нарешті пощастило після кончини. Адже розбирати його архів Товариство доручило самому І. Франку, вченому енциклопедичного розмаху. Тому вже через три роки окремим шостим томом у серії збірників філологічної секції НТШ, з передмовою і під науковою редакцією І. Франка, вийшли "Посмертні писання Митрофана Дикарєва з поля фольклору і мітології"[16].

Франко розділив отримані матеріали на три групи. До першої він включив заготовки для словника, оцінивши їх лише як первісний начерк, який не підлягає публікації. Усі картки він передав у бібліотеку Товариства з умовою забезпечити вільний доступ кожному, хто хотів би з ними попрацювати. До другої групи І. Франко відібрав роботи М. Дикарєва з лінгвістики. Більшість із них присвячена проблемам фонології. Їх він також вважав недостатньо опрацьованими для рекомендації до друку. Увагу ж його привернули статті і фрагменти з фольклору і міфології, які і були включені до згадуваного посмертного тому, куди ввійшли "Знадоби до української народної ботаніки", "Дещо про вербу яко символ в українській пісні", "Кого треба розуміти під Рахманами й ідентичними їм русалками", "Великий бог Микола", "Мітологічні уривки", "Пояснення до колядок", "Уривки з греко-слов'янської мітології".

У передмові до книги І. Франко дав коротку, але дуже вичерпну і точну оцінку всього зробленого М. Дикарєвим у галузі етнографії і фольклористики. Нагадавши читачам, у яких неймовірно тяжких умовах довелося трудитися нашому самоукові (безсистемність і хаотичність отриманих знань, підневільна убога праця за шматок хліба, мертве й апатичне оточення глухої провінції), він закликає гідно поцінувати ті золоті зерна справжнього наукового знання, яких все-таки так багато в його роботах. Лише після такого застереження Франко вказує на "Ахіллесову п'яту" Дикарєва-ученого: недосконалість його наукового методу, який він некритично сприйняв від обох своїх великих учителів, О. Потебні й О. Веселовського, і не зміг перейняти того, що робило їх великими і що набувається виробленням власного критичного методу. "Дикарєв перейняв від них річ найнебезпечнішу — потяг до уподібнювань і ототожнень, близьку до ексцесу, до занедбання елементарних вимог наукової методи, яка поперед усього велить розріжнювати речі хоч на око подібні, але сплоджені місцевостями, ріжним часом, ріжними культурними колами"[17]. В роботах М. Дикарєва впадає в око їхня надмірна переобтяженість (у дусі некритично сприйнятого ним компаративного методу) усілякими паралелями з усіх відомих йому мов, особливо класичних. Це був шлях у нікуди, плавання в морі "без берегів". Ось чому, зауважує І. Франко, більша частина його робіт залишилася в уривках.

Ім'я М. О. Дикарєва (але поки лише ім'я) повернуте кубанцям уже після занепаду комуністичного всевладдя. З 1995 року в Краснодарі проводяться Дикарєвські читання, присвячені щорічному підведенню підсумків фольклорно-етнографічних досліджень етнічних культур Кубані. У збірниках читань регулярно публікуються доповіді, присвячені тим чи іншим питанням вивчення життя і наукової діяльності вченого, а в рецензіях на них постають нові актуальні проблеми "дикарєзнавства, що зароджується"[18].

Коли б Дикарєв, подібно до М. Горького, став на письменницьку стезю, визначення "самоучки" надало б його сходженню романтичного ореолу. Але він обрав професію етнографа, а в науковому середовищі, як відомо, найбільше цінується висока освіченість і професіоналізм. І все-таки репутація невтомного трудівника й ентузіаста здобула йому повагу сучасників і вдячну пам'ять нащадків.

Сам Митрофан Олексійович, підводячи життєві підсумки, незадовго до смерті писав: "Я ніколи не гнув рабськи спину, не запобігав перед начальством, а сподівався досягти суспільного становища тільки чесною працею. А оскільки на службі російській сама по собі праця по совісті часто не особливо високо цінується, то мої два достоїнства приречені тільки вірити і чекати"[19].

1 *Дикарєв М. О.* [Автобіографія] / Публ. і ком. В. К. Чумаченка // Дикарєвські читання (8). — Краснодар, 2002. — С. 130–141.
2 *Там само.* — С. 140–141.
3 *Кониський О. Я.* До життєпису М. О. Дикарєва // Літературно-науковий вісник. — 1900. — Т. 12. — Кн. X. — С. 16.
4 *Дикарєв М. О.* [Автобіографія]... — С. 134.
5 *Дикарев М. А.* Очерк Воронежского мещанского говора с украино-русским наречием // Дикарев М. А. Воронежский этнографический сборник. — Воронеж, 1891. — С. 1–60.
6 *Кониський О. Я.* Вказ. праця // Літературно-науковий вісник. — 1900. — Т. XII. — Кн. X. — С. 17.
7 Інститут ім. Т. Шевченка НАН України. Відділ рукописів. — Ф. 77. — № 174. — Арк. 1–2.
8 *Дикарев М.* К вопросу об изучении растительности Кубанской области // Кубанские областные ведомости. — 1893. — № 70, 76.
9 *Дикарев М.* Заметки по истории народной ботаники // Этнографическое обозрение. — 1899. — № 1–2. — С. 1–57.
10 *Крамаренко М.* (Дикарєв М.). Різдвяні святки в ст. Павлівській Єйського одділу, на Чорноморії // Етнографічний збірник". — Львів, 1895. — Т. 1. — С. 1–24.
11 *Дикарєв М.* Чорноморські народні казки й анекдоти // Етнографічний збірник. — Львів, 1895. — Т. II. — С. 1–50.
12 *Дикарев М.* Апокрифы, собранные в Кубанской области // Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера. — М., 1900. — С. 78–99.
13 *Дикарєв М. О.* [Автобіографія]... — С. 137–138.
14 *Там само.* — С. 138.
15 *Кониський О. Я.* Вказ. праця // Літературно-науковий вісник. — 1900. — Т. XII. — Кн. XI. — С. 85.
16 Посмертні писання Митрофана Дикарєва з поля фольклору і мітольоґії / І. Франко. — Львів, 1903. — VII. — 258 с.
17 *Там само.* — С. VIII–IX.
18 *Чумаченко В. К.* Архив А. Конисского как источник для изучения жизни и творчества М. Дикарева // Дикаревские чтения (8). — Краснодар, 2002. — С. 3–8; *его же.* К реконструкции архива М. А. Дикарева: новые открытия // Итоги фольклорно-этнографических исследований культур Кубани за 1998 г. — Краснодар, 1999. — С. 3–7; *его же.* К биографии М. Дикарева // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1995 г. Дикаревские чтения (2) п. Джубга, 1996. — С. 3–7; *его же.* М. А. Дикарев и книгоиздательская деятельность украинского книгоиздателя Б. Д. Гринченко // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1997 г. Дикаревские чтения (4). — Белореченск, 1998. — С. 3–6; *его же.* Письма А. Пивня М. Дикареву как источник по истории кубанской этнографии и регионального книжного дела // Дикаревские чтения (9). — Краснодар, 2003. — С. 3–11.
19 *Дикарєв М. О.* [Автобіографія]... — С. 141.

ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ, ІСТОРІЇ ТА ПОБУТУ XIX-XX століть (До 75-річчя Григорія Дем'яна)

Василь СОКІЛ, Ганна СОКІЛ

У кожної людини є своя мала "батьківщина", де вона народилася, де минули дитинство, юність. Ця "вітцівзнина" дорога їй до глибини душі. І як би потім не склалася доля, назавше залишиться в пам'яті оте найрідніше — село, присілок, стежка, ліс, гора...

У Григорія Дем'яна — це Бойківщина, а її осердя — село Грабовець Сколівського району Львівської області. Тут він народився 2 червня 1929 року біля підніжжя славної гори Маківки — тієї Маківки, де 1915 року відбувся переможний бій Українських Січових Стрільців з переважаючими російськими силами. Про неї багато розповідали йому мати, батько, рідня. Там йому знайоме все — кожна стежечка, кожне деревце, кожен камінчик, про які він уміє цікаво розповісти, адже з будь-якою тією "дрібничкою" пов'язаний якийсь момент його життя.

Ґрунтовні знання "мікротопоніміки" села допомагали Г. Дем'янові у 1940—1950-х роках, коли він контактував з вояками Української Повстанської Армії, отримував і передавав необхідну інформацію, переховував націоналістичну літературу. А "сховком" була переважно Маківка з її густими лісами. Вона стала не тільки частиною його "батьківщини", а й дуже важливою сторінкою в історії національно-визвольних змагань, до яких він мав безпосередній стосунок. За небайдужість до цих змагань був затриманий 1946 року, коли розклеював листівки, що агітували проти виборів. Протримали в КДБ Славська півтори доби, згадує Г. Дем'ян. Увесь час били, допитували. Нічого не сказав. Із тих перших арештів найбільш небезпечним був у 1949 році. Він постійно підтримував зв'язки з хлопцями-повстанцями. Та якось на криївку, де вони переховувалися, напали вороги. Хлопці вийшли потайним виходом, а речі залишили. Серед них вороги натрапили на книжку з обгорткою від шкільного зошита з прізвищем "Дем'ян". Він справді забезпечував вояків УПА книжками, приносив їх під Маківку на певне місце, звідки вони самі забирали, інколи передавав просто в руки. А тоді якось випустив з уваги, що на обгортці написане прізвище. І ось допит. Але його попередили і він переховувався. Кадебісти приходили до матері:

— Де син?

— Не знаю.

Так удалося уникнути зустрічі на днів три-чотири. Але одного разу все-таки натрапили. Тільки-но повернувся до своєї хати, аж тут облава.

— А наедайся, учитель, надолго. Так вот кого ты учишь. Это твое?

І простягнув цю книжку.

— Ні, книжка не моя.

— А вот это?

— Обгортка моя. Але я її не обгортав. Самі знаєте, що записи можуть передаватися. Мабуть, так і ця обкладинка потрапила.

Тримали до вечора. На всі запитання відповідав: "Не знаю!". Не бачив". "Не чув".

За кілька днів випустили, коли батьки дали добрий викуп.

Г. Дем'ян любить ще згадувати його незабутні зустрічі з талановитим політвиховником Української Повстанської Армії "Чорнявим", який помітив у юнакові Божу іскру, талант майбутнього науковця, котрий зможе донести у своїх працях до прийдешніх поколінь ідею великого змагання за волю України.

Такі епізоди з біографії вченого свідчать, що Маківка для нього не лише частина його рідного краю, а й ціла історія національно-визвольних змагань. Бойовий дух Маківки надає йому снаги й енергії, які переплавляє у багаточисленні статті, нариси, збірники, монографії, створюючи, таким чином, свій величний духовний пам'ятник для України.

Його життєвим кредо стали слова: кожної днини, кожної хвилини працювати для утвердження своєї нації.

Так було, коли Г. Дем'ян навчався у місцевій школі, а далі здобував фах педагога у Стрийскому училищі, Львівському державному (нині національному) університеті ім. І. Франка, в аспірантурі Ужгородського державного університету. На жаль, з політичних мотивів йому так і не вдалося у важкі 1970-і роки захистити кандидатської дисертації.

Г. Дем'ян сповна віддався педагогічній праці. Коли йому ледь виповнилося шістнадцять років, почав учителювати у початкових класах у рідно-

му селі. Трохи згодом йому доручили обов'язки завідувача Головецько-Пшанецької (1948–1950) та Грабовецької (1950) початкових шкіл, директора відділу народної освіти. Понад півтора десятка років Г. Дем'ян присвятив викладанню у Славській середній школі свого улюбленого предмета – історії. Його активна національна позиція виразно проявлялася не тільки в класноурочній системі, а й у позашкільній роботі – гуртковій, краєзнавчій, туристській. Де тільки міг, він виховував в учнів любов до рідного, вчив шанувати й примножувати все найкраще.

Та 1974 рік став для Г. Дем'яна надзвичайно важким: його звільнили з роботи зі Славської середньої школи за політичні переконання. З того часу почався "буковинський" період життя – учителем історії Веренчанської середньої школи, який тривав до 1989 року. І там йому вдавалося ширити слово про видатних людей науки й рідної культури – Івана Франка, Івана Вагилевича, Миколу Устияновича, Юрія Федьковича, Сидора Воробкевича, Ольгу Кобилянську, Євгенію Ярошинську, Ірину Вільде, Євгенію Бохенську та ін[1].

І де б не працював Г. Дем'ян, всюди мав велику прихильність від своїх учнів, котрих спрямовував до серйозної науково-пошукової роботи. Сьогодні можна з певністю говорити *про школу Григорія Дем'яна*, адже його учні – доктори й кандидати наук – відомі в Україні й поза її межами, як, скажімо, Степан Павлюк – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної Академії наук, Сидір Кіраль – доктор філологічних наук, професор, Михайло Глушко – кандидат історичних наук, доцент, Ганна Сокіл – кандидат філологічних наук, доцент, Василь Сокіл – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Василь Костик – кандидат філологічних наук, доцент. І цей список можна продовжувати. Усіх його учнів об'єднує визначальна риса, яку прищепив їм Г. Дем'ян, – патріотизм.

Але чи не найбільше присвятив своє життя Г. Дем'ян ще одній важливій справі – науці, навіть тоді, коли поєднував її з працею на педагогічній ниві. Він мріяв здобути науковий ступінь та лише в 1989 році зміг успішно захистити кандидатську дисертацію "Суспільно-політична і науково-історична діяльність І. М. Вагилевича".

Наукова праця Г. Дем'яна надзвичайно різноманітна – це історія й етнографія, краєзнавство й освіта, літературознавство й мистецтвознавство, фольклористика та ін. Саме цій останній віддано чи не найбільшу частину життя. Результати вражаючі – тисячі записаних народних пісень, сотні казок, легенд, переказів тощо. Географія фольклорних зібрань Г. Дем'яна надзвичайно різноманітна, зокрема Сколівщина, Дрогобиччина, Стрийщина, Турківщина, Старосамбірщина, Самбірщина, Яворівщина, Жовківщина (Львівська область). Записи походять також із Закарпаття, Івано-Франківщини, Чернівеччини, Тернопільщини, Вінниччини. 1987 року побував на Кубані, де фіксував український фольклор, відвідавши станиці Варениківка, Троїцька, Київська, Новоукраїнка Кримського району. Він записував усну словесність і на Далекому Сході (Зеленому Клину) в Приморському, Хабаровському краях та Амурській області (1990). З фольклористичною метою їздив Г. Дем'ян у складі експедиції Інституту народознавства НАН України до Словаччини, де зібрав понад двісті п'ятдесят пісенних зразків від українців, що проживають на цих теренах. Важко, звичайно, навіть перелічити регіони, де б не пройшов цей обдарований збирач з магнітофоном. А його респонденти – не тільки місцеві жителі, до нього приїздять, щоб передати цінну інформацію з Аргентини, Бразилії, Бельгії, Канади, США та інших країн світу. І нині Г. Дем'ян не розлучається з диктофоном. Тільки-но отримає повідомлення про цікавого інформатора, негайно їде до нього, аби зафіксувати й зберегти фольклорні надбання для прийдешніх поколінь. Ще в 1989 році за цю титанічну працю його було відзначено народознавчою премією ім. П. Чубинського. Шкода, що магнітна стрічка нетривка і весь цей неоціненний скарб не переписано хоча б на сучасні диски.

Лише незначна частина з фольклорних фондів Григорія Дем'яна опублікована. Спочатку найбільше пощастило епічним жанрам, передусім баладам. Майже третину збірника "З гір Карпатських"[2] становлять його записи поетичних творів про кохання та дошлюбні взаємини, про родинне та суспільно-історичне життя. Згодом деякі публікувалися в багатотомному академічному зібранні – "Балади: Кохання та дошлюбні взаємини"[3] і "Балади: Родинно-побутові стосунки"[4].

Як професійного історика, Г. Дем'яна цікавив народний погляд на відомі події, видат-

них осіб. У поле зору потрапила досить колоритна опришківська тематика, яка щедро представлена в регіональній антології "Ходили опришки"[5], а також події 1940-х років у спогадах очевидців ("Народні оповідання")[6]. Крім творів історичного характеру, є у фольклорному доробку Г. Дем'яна багато топонімічної прози, яка побачила світ у збірниках "Легенди та перекази"[7], "Євшан-зілля"[8], "Лицарі волі"[9], "Змієві вали"[10], "Писана керниця"[11], "Історичні перекази українців"[12].

Окремо треба подати у фольклорних зацікавленнях збирача дитячу тематику. Звісна річ, вона не могла пройти повз його увагу, оскільки тривалий час працював з дітьми і для дітей. Зі значного масиву опубліковано мізерну частину у різних збірках — "Дитячий фольклор: Колискові пісні та забавлянки"[13], "Дитячі пісні та речитативи"[14], "Літала сорока по зеленім гаю: Дитячі та молодіжні українські народні ігри"[15] та ін.

Не пропускає Г. Дем'ян можливості вмістити уснопоетичні матеріали в різних періодичних виданнях, скажімо, в "Народній творчості та етнографії", "Визвольному шляху", "Волі і Батьківщині", "Державності", "Шляху перемоги" тощо. Вони повністю друкувалися, або впліталися в канву його статей з різних проблем, однак домінувала національно-патріотична тематика.

Окремі книжкові видання Г. Дем'яна починають з'являтися в роки незалежності. 1991 року побачила світ книжка "Таланти Бойківщини"[16], до якої ввійшли науково-популярні нариси про вихідців краю. Природно, що тут насамперед ідеться про найвидатнішого сина Бойківщини Івана Франка ("Бойківські плаї Івана Франка") та про інших письменників — Луку Данкевича, Федора Заревича, Богдана Кирчіва, Павла Кирчіва, Марію Устиянович-Бобикевич, Ірину Левинську, Володимира Матіїва, Ярослава Сачка. Автор присвятив сторінки діячам музичного, образотворчого та театрального мистецтва (Степан Шепедій, Омелян Бачинський, Іван Слав'як, Тирс Венгринович, Михайло Белень), вченим, громадсько-культурним і суспільно-політичним діячам (Августин Волошин, Михайло Скорик, Роман Кирчів, Михайло Глушко, Сидір Кіраль, Степан Павлюк, Омелян Пріцак, Степан Злупко), майстрам народної творчості, які походять з Бойківщини (Михайло Бумба, Богдан Дем'ян, Микола Рінило). Зрозуміло, у книзі представлена лише невелика частина бойківських талантів. Автор має намір продовжити цю серію — подати до друку життєписи інших відомих людей — і наших попередників, і сучасників, які своєю наполегливою творчою працею невтомно збагачують українську національну культуру й науку.

Григорій Дем'ян реалізував своє дисертаційне дослідження у монографічному варіанті, опублікувавши 1993 року окремою книгою "Іван Вагилевич — історик і народознавець"[17]. Тут він подав справді наукову біографію про цього вельми цікавого вченого, навів нові факти — уточнено дату смерті І. Вагилевича, примножено факти про родовід батьків тощо. Головний акцент зроблено на державницьких поглядах Івана Вагилевича, що підтверджує його активну національну позицію, якої дотримувався до кінця свого життя. Ця монографія стала етапною для Г. Дем'яна, оскільки повною мірою розкрився талант надзвичайно серйозного і глибокого дослідника історії.

Для історії української фольклористики Г. Дем'ян прислужився своєю монографією "Українська фольклористика кінця XVIII — початку XIX ст."[18], яка вийшла друком 2004 року, хоча підготовлена значно раніше. Оцінюючи заслуги своїх попередників, автор справедливо віддає першість І. Франку як неперевершеному досліднику народнопісенних жанрів кінця XVIII — початку XIX ст. Належно оцінено і внесок Михайла Возняка, Василя Щурата, Володимира Гнатюка, Філарета Колесси, Михайла Грушевського.

Послідовно й аргументовано характеризується у монографії цінність багатьох записів, розглядаються початки класифікації та систематизації пісенного матеріалу. На особливу увагу заслуговує аналіз цікавої й важливої статті Дениса Зубрицького "Про співи звичайного люду" (1822 р.), яка, до речі, вважається першою у цій ділянці працею українського автора в Галичині і не втратила своєї актуальності й тепер. Фаховим рівнем відзначаються спостереження над осмисленням фольклорних явищ таких відомих дослідників, як Зоріан Доленга-Ходаковський, Вацлав Залеський, Лукаш Голембійовський, Йосип Лозинський. Викликають інтерес інтерпретації менш відомого польського дослідника Людвіка Пйонткевича.

Г. Дем'ян не випустив з поля зору жанрово-тематичного наповнення збірників названого періоду, зазначивши, що насамперед тут представлена обрядова поезія як один з найвідоміших пластів нашої культури. Для висвітлення теми монографії автор застосував метод діахронного аналізу, що дало змогу простежити еволюцію окремих фольклорних текстів.

Варто підкреслити, що, розглядаючи розвиток фольклористики в Галичині, автор не замикається в рамках цієї частини України, а навпаки, постійно наголошує про спільну основу народнопоетичних творів для галичан, закарпатців, буковинців, волинян і взагалі всіх українців. Незаперечним є висновок Г. Дем'яна, що без надбань кінця XVIII — початку XIX ст. в Галичині не змогла б стати такою впевненою і багатогранною діяльність "Руської трійці" та її наступників — поетів і прозаїків XIX—XX ст.

Книжка доповнюється іменним і географічним покажчиками, портретними світлинами найвизначніших дослідників зазначеного періоду, ілюстраціями окремих сторінок рукописів, "Богогласника" (1791 р.) тощо. Монографія, без сумніву, — істотний внесок в історію української фольклористики.

Г. Дем'ян — один з упорядників збірки "Народні пісні в записах Григорія Ількевича"[19], яку складають уснопоетичні твори, що записав один із зачинателів фольклористики на західноукраїнських землях, член "Руської трійці" Г. Ількевич. Треба зазначити, що вчений підготував і опублікував творчу спадщину української письменниці, однієї з учениць Івана Франка, педагога кінця XIX — першої половини XX ст. Євгенії Бохенської (1867—1944). Заслуга Г. Дем'яна ще й у тому, що він відшукав і зібрав її біографічні відомості (тривалий час невідомі були навіть дати і місце народження та смерті Є. Бохенської). До видання ввійшли новели, оповідання, образки, цікаві спогади про художника, поета і драматурга Корнила Устияновича, листи до І. Франка, В. Стефаника, В. Гнатюка, М. Деркач та ін.

У Києві 2000 року побачила світ книжка "Бандерівці"[20], у якій подано тридцять життєписів незламних українських націоналістів від рядового стрільця Миколи Жолобовича ("Граба") до першого командира УПА Дмитра Клячківського ("Клима Савура"). Це досить важлива сторінка у справі національної культури, адже, направду, честю нації має бути опрацювання бодай коротких біографічних довідок про всіх полеглих за незалежність України. Прийдешні покоління українців повинні знати, якою ціною здобувалася воля. Показавши все це, зазначає Г. Дем'ян, допоможемо й світові зрозуміти істинні прагнення наших самостійників, які ціною власного життя доводили, що для них воля і добро Батьківщини були повсякденним мірилом буття. Саме тому вони стали її гордістю і славою, благородним прикладом для нащадків на прийдешнє. Скажімо, з цікавістю для себе відкриваємо життєпис Євгена Полотнюка "Ойґена", чоловіка Ірини Вільде, який також був самовідданим борцем за державну незалежність України, одним із зачинателів повстанського руху в Прикарпатті. Усього 37 років прожив, але свідоме життя присвятив боротьбі за волю. Та, зрештою, переглядаючи книжку, яка ілюстрована портретами героїв, бачимо здебільшого усміхнені, щасливі молоді обличчя. Їм, повстанцям, тоді було ледве за 20, зрідка кому за 30. Тому особливо потрібне таке видання для молоді, адже це про їхніх ровесників, на героїчних прикладах яких має виховуватися наша молодь.

Учений приділяє увагу не лише коротким життєписам учасників повстанського руху. З-під його пера виходять і розширені нариси з фрагментами фольклору, спогадами, документами, які переростають в окремі дослідження. Так, чимало часу знадобилося, щоб зібрати матеріали про генерала УПА Олексу Гасина — "Лицаря", захоплюючі розповіді про якого Г. Дем'ян чув ще в свої шкільні роки (1936—

1945). І хоча намір написати таку книжку виник майже на початку наукової праці, здійснити вдалося лише тепер. Об'ємне видання "Генерал УПА Олекса Гасин — "Лицар" (648 с.)[21] написане на основі достовірних джерел та літератури, більшість з яких наводяться уперше. Дослідження охоплює період від дитячих та юнацьких літ повстанця до обставин і місця героїчної смерті, а також вшанування пам'яті Гасина. Назвемо хоча б кілька розділів книги: "Праця в товариствах "Сокіл", "Просвіта", "У польських тюрмах і таборі Березі Картузькій", "Особиста дружба і співпраця зі Степаном Бандерою", "Добір і вишколювання кадрів УПА", "Гестапівський арешт і визволення з Дрогобицьких Бригідок", "На чолі ГВШ УПА", "Доля дружини і дітей". Фольклористів зацікавлять, крім того, народні оповідання, перекази, пісні, пов'язані з іменем "Лицаря".

Краще пізнати як основного героя, так і багатьох його сподвижників допоможуть цінні документи й матеріали, подані в додатках. Відзначимо велику цінність цих фактів, які дотепер залишалися невідомими. Саме завдяки авторові книжки, якому вдалося записати чимало спогадів, свідчень родини, знайомих генерала, відшукати в різних архівах різноманітні матеріали, дослідження вийшло справді-таки оригінальне, унікальне. Можна з упевненістю заявити, що книжка є прекрасним духовним пам'ятником незламному борцеві за Україну.

Велику трудомістку роботу провів Г. Дем'ян, підготувавши "Повстанський мартиролог Сколівщини"[22], що складає 423 сторінки. Шляхом скрупульозного дослідження встановлено 2094 особи, подано анотовані життєписи полеглих за волю України, вихідців із бойківського краю, а також 419 невідомих з-поза меж цього району. Своєрідну сторінку в студіюванні героїки націоналістичного руху вписав учений своєю розвідкою "Гуцульщина у визвольній боротьбі ОУН і УПА"[23].

Історично так склалося, що фольклор XX ст. залишився поза увагою як збирачів, так і дослідників. Нині цілком очевидні й зрозумілі причини такого стану: радянська тоталітарна система руйнувала, нищила фізично й духовно все національне. Але найживучішим нервом національного організму виявилася пісня, в тому числі й повстанська. Саме їй присвятив свою монографію Г. Дем'ян "Українські повстанські пісні 1940—2000 років (історико-фольклористичне дослідження)"[24]. Це перша в українській народознавчій науці праця з названої проблематики, до того ж, такого широкого формату. Автор здійснив скрупульозний огляд джерел та літератури, які попередньо апробував окремими історіографічними статтями.

Хотілося б підкреслити, що сильною стороною дослідження Г. Дем'яна є з'ясування історичної основи повстанського фольклору (розділ II). Він говорить не тільки про історичну особу чи подію, яка лягла в основу тієї чи іншої пісні, а й розгортає історичне тло аж до деталей. Правду кажучи, історію повстанського руху можна надійно і впевнено вивчати за пісенними рядками. Хоча третій розділ заявлений як "Художнє втілення реальних подій та образів...", він продовжує лінію історизму.

Суттєво з фольклористичної позиції викладений матеріал про тюремні пісні. Автор заглиблюється у витоки пісень, простежує їх динаміку. Інакше кажучи, він бачить явище не тільки по горизонталі, а й по вертикалі. Дослідник зробив вдалу спробу виявити домінуючі функції пісень, спільні й специфічні риси всього аналізованого фольклорного масиву. А виписано це на багатющому фактографічному матеріалі. Цінну інформацію в книжці Г. Дем'яна можна швидко відшукати за доданими покажчиками прізвищ, псевдонімів, географічних назв, алфавітним порядком використаних пісень. Монографію увиразнюють доволі рідкісні фотографії.

Українська повстанська пісня, за словами вченого, феноменальний духовний скарб нації, який послідовно і впевнено збагачується й удосконалюється. Великий його досвід у цій галузі сприяє співпраці з музикознавцями з метою упорядкування пісенних збірників для дитячих, шкільних і студентських хорів, працівників культури, усіх, кому не байдуже надбання української патріотичної пісенності. Таким виданням стала збірка "Пісні українських повстанців 1940—1960 років", обробку та аранжування мелодій до якої виконав львівський музиколог Юрій Антків, а співупорядник, автор передмови і приміток Г. Дем'ян[25].

Національно-патріотична тематика і нині переважає у науковій діяльності Григорія Дем'яна. Він подав низку нарисів, статей про учасників визвольних змагань 1940—1960 років, але чи не найбільше його цікавить постать Степана Бан-

дери, якому присвятив чимало публікацій, передусім "Всеукраїнська і світова велич Степана Бандери"[26], "Степан Бандера, його життя і діяльність (Вибрані матеріали до бібліографії)"[27], "Головний ідейно-політичний і організаційний натхненник творення і боротьби УПА"[28]. Ці та інші матеріали знадобляться для підготовки наукової бібліографії Степана Бандери, про створення якої прийнято спеціальну ухвалу конференції від 28 листопада 1998 року. І ще додамо, що Г. Дем'ян завершує об'ємний збірник про С. Бандеру у фольклорі, який стане величним пам'ятником духовному провідникові української нації, а упорядник виконає свій науковий і патріотичний обов'язок перед Україною, задля якої живе, невтомно працює і піднімається крутосхилами до верхів'я своєї Маківки.

1 Див. ширше: *Глушко М.* Для України жить! (До 70-річчя з дня народження Григорія Дем'яна) // Народознавчі зошити. – 1999. – № 3. – С. 273–290; *Сокіл В., Сокіл Г.* Талант, освіченість і подвижницька праця дослідника народнопоетичних багатств України (Штрихи до портрета Григорія Дем'яна з нагоди його 70-річчя) // Народна творчість та етнографія. – 1999. – № 4. – С. 109–113.

2 З гір Карпатських: Українські народні пісні-балади / Упоряд. С. Мишанич. – Ужгород: Карпати, 1981. – С. 112–113, 119, 136–137, 231–234, 239, 323–325, 332–333.

3 Балади: Кохання та дошлюбні взаємини / Упоряд. О. Дей та ін. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 230–231, 250–251.

4 Балади: Родинно-побутові стосунки / Упоряд. О. Дей та ін. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 389–390 та ін.

5 Ходили опришки: Збірник / Упоряд. І. Сенько. – Ужгород: Карпати, 1983. – С. 33, 43–44, 114–115, 162, 163, 217, 218.

6 Народні оповідання / Упоряд. С. Мишанич. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 440–444.

7 Легенди та перекази / Упоряд. А. Іоаніді. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 101, 106, 131, 133, 154, 205, 210, 247.

8 Євшан-зілля: Легенди та перекази Поділля / Зібр. та впоряд. П. Медведик. – Львів: Червона калина, 1992. – С. 56–57.

9 Лицарі волі / Упоряд. М. Дмитренко. – К., 1992. – С. 42, 162, 197, 199.

10 Змієві вали / Упоряд. С. Мишанич. – К., 1992. – С. 6–8, 25–26, 34–44, 138–145.

11 Писана керниця: Топонімічні легенди та перекази українців Карпат / Зібр. та впоряд. В. Сокіл. – Львів: Ін-т народознавства, 1994 (Див. реєстр записів "Покажчик збирачів". – С. 189.

12 Історичні перекази українців / Зібр. та опрацював В. Сокіл. – Львів: Вид-во М-Коць, 2003 (Див. реєстр записів "Покажчик збирачів". – С. 281).

13 Дитячий фольклор: Колискові пісні та забавлянки / Упоряд. та приміт. Г. Довженок. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 82–83, 96, 99–100, 108, 124, 157–158; 196, 203–206, 223, 285.

14 Дитячі пісні та речитативи / Упоряд. Г. Довженок та К. Луганська. – К.: Наук. думка, 1991 (№ 93, 146, 207, 208 та ін.).

15 Літала сорока по зеленім гаю: Дитячі та молодіжні українські народні ігри / Упоряд. Г. Довженок. – К.: Молодь, 1990. – С. 19–20, 132–133.

16 *Дем'ян Г.* Таланти Бойківщини. – Львів: Каменяр, 1991.

17 *Дем'ян Г.* Іван Вагилевич – історик і народознавець. – К.: Наук. думка, 1993.

18 *Дем'ян Г.* Українська фольклористика в Галичині кінця XVIII – початку XIX ст. – Львів, 2004.

19 Народні пісні в записах Григорія Ількевича / Упор., приміт. Г. Дем'яна. – Львів: Каменяр, 2002.

20 *Дем'ян Г.* Бандерівці. – К.: ТОВ Українська Видавнича Спілка, 2000. – Кн. 1.

21 *Дем'ян Г.* Генерал УПА Олекса Гасин – "Лицар". – Львів, 2003.

22 *Дем'ян Г.* Повстанський мартиролог Сколівщини // Сколівщина. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1996. – С. 302–725.

23 *Дем'ян Г.* Гуцульщина у визвольній боротьбі ОУН і УПА. Нарис історії та фольклористики // Історія Гуцульщини. – Львів: Логос, 2000. – Т. 5. – С. 274–434.

24 *Дем'ян Г.* Українські повстанські пісні 1940–2000 рр. – Львів, 2003.

25 Пісні українських повстанців 1940–1960 рр. – Львів, 2002.

26 *Дем'ян Г.* Всеукраїнська і світова велич Степана Бандери // Народознавчі зошити. – 1999. – № 1. – С. 4–10.

27 Степан Бандера, його життя і діяльність (вибрані матеріали до бібліографії) / Уклав Г. Дем'ян // Там само. – С. 104–111.

28 *Дем'ян Г.* Головний ідейно-політичний і організаційний натхненник творення і боротьби УПА // Визвольний шлях. – 1999. – Кн. 3. – С. 301–305.

ДУХОМ КОЗАЦЬКИМ ГАРТОВАНИЙ
(Про народознавчу і краєзнавчу діяльність В. А. Чабаненка)

Ірина ПАВЛЕНКО, Микола ДМИТРЕНКО

Колись геніальний Микола Гоголь захоплено констатував: "Наша Україна дзвенить піснями". Не менш талановита в українців й усна народна проза – прислів'я та приказки, загадки, прикмети, казки, леґенди, перекази, бувальщини, жарти. Вважається, що найбагатшими фольклорними реґіонами України є Поділля, Полісся, Волинь, Середня Наддніпрянщина, Прикарпаття. Своєрідною "білою плямою" на мапі українського фольклору уявляється Нижня Наддніпрянщина. Існує думка, що на цих землях із незвичайною історією нині мало "поживи" для фольклориста, і після того як тут працювали Г. Залюбовський, І. Манжура,

Я. Новицький, Д. Яворницький, І. Бессараба, якісь серйозні записи не велися, та й після міграцій, що тут відбувалися, навряд чи можна знайти щось цікаве. Але ж усі пам'ятають про багатство нижньонаддніпрянських збірок кінця XIX-го — початку XX ст., про високу оцінку зібраного в цій місцевості фольклору Ф. Колессою, М. Сумцовим та ін [1]. Записи з Нижньої Наддніпрянщини становлять значну частину зібрання українських історичних пісень, є у складі всіх академічних видань творів так званих традиційних жанрів [2].

У сучасних виданнях з'являється все більше творів, що їх записав великий знавець традиційної народної культури, гідний спадкоємець славетних попередників Віктор Антонович Чабаненко [3] — відомий український письменник і вчений: професор, доктор філології — лінґвіст, фольклорист, етнограф, громадський діяч, автор більш ніж 500 наукових праць із мовознавства, фольклористики, літературознавства, компаративістики, етнографії, укладач фольклорних збірок, збірок постійних народних порівнянь та народної фразеології.

В. Чабаненко народився 12 вересня 1937 р. в селі Єлизаветівці Балківської сільради Василівського району Запорізької (в той час — Дніпропетровської) області. У 1959 р. закінчив філологічний факультет, а в 1962 р. — аспірантуру на кафедрі української мови Запорізького державного педагогічного інституту. У 1966 р. захистив кандидатську дисертацію "Говори долини річки Кінської", написану під керівництвом відомого мовознавця С. П. Самійленка, та працював асистентом ЗДПІ. У 1968 р. за патріотичні переконання звільнений з роботи, поновлений у 1969 р. 1984 року захистив докторську дисертацію "Мовленнєва експресія й актуальні питання української лінгвостилістики". З цього ж року — завідувач кафедри загального та слов'янського мовознавства ЗДУ. 1987 р. отримав наукове звання професора. З 1985 р. по 1996 р. працював на посаді декана філологічного факультету.

Внесок В. Чабаненка в українське мовознавство досить вагомий: численні монографії, статті, словники (зокрема "Основи мовної експресії" — 1984; "Стилістика експресивних засобів української мови: У 3-х частинах" — 1993—1997; "Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4-х томах" — 1992 та ін.).

Із 1999 р. В. Чабаненко — член Національної Спілки письменників України, автор книг поезій і поетичних перекладів "Собор душі моєї" (1998), "В гостях у юності твоєї" (1999), "У вічному двобої" (2000), "Ораталія" (2001), упорядник антології "Січовий Парнас. Поетичні твори вихованців ЗДУ" (2000), відповідальний редактор "Вісника Запорізького осередку вивчення української діаспори" (з 2003 р.). Активно займається громадською діяльністю. У 1989—1991 роках був головою Запорізької обласної організації Всеукраїнського товариства "Просвіта" ім. Т. Г. Шевченка. З 1996 — голова Запорізького обласного відділення Конґресу української інтелігенції.

Наукова та збирацька робота професора В. Чабаненка в роки української незалежності неодноразово відзначалися: у 1996 р. за "Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4-х томах" (1992) та "багаторічну невтомну діяльність у справі збереження історико-культурної спадщини України" Українським товариством охорони пам'яток історії та культури йому присуджено премію імені П. Чубинського, у 1999 Запорізьким обласним відділенням Українського Фонду культури — премію імені Я. Новицького за збереження, збирання та видання пам'яток усної народної творчості Запорізького краю, у 2000 — Національною Спілкою письменників України і Дніпропетровським музеєм ім. Д. Яворницького за історико-топонімічний словник "Великий Луг Запорозький" — премію імені Д. Яворницького. У 2002 р. за значні наукові здобутки Віктор Чабаненко отримав звання "Заслужений діяч науки та техніки України".

У родині, де він народився, мав зрости поет або знаний філолог, оскільки і мати, і батько були щедро обдарованими людьми, знали безліч пісень, легенд, повір'їв, бувальщин, переказів, прикмет... Ще в студентські роки від матері записав близько 400 народних пісень (вони ще чекають на видання), що пробуджували почуття та думки. В середині 60-х р. на прохання відомого фольклориста О. Дея, якому подобався спів тодішнього аспіранта-філолога, наспівав 4 почуті від діда історичні пісні. (Ці записи зберігаються у фондах ІМФЕ). Частина родинного фольклорного репертуару увійшла в укладені В. А. Чабаненком фольклорні збірки, прислужилася під час укладання

історико-топонімічного словника тощо. У збірці "Січова скарбниця" вміщено твори, записані від матері, — "Сон грішниці", "Зловіщий знак", "Плач Божої матері" та батька — "Осокори-братки", "Голодомор" (це оповідання передруковане Олесем Волею у збірці народних свідчень про голодомор в Україні), "Правду казали діди" [4].

Отже, лінгвістичні та фольклорно-етнографічні уподобання, інтерес до духовного життя земляків та власних предків виплекані родиною, красою рідної землі й талановитістю земляків, у якій пересвідчився, коли збирав фольклор під час студентської фольклорно-діалектологічної практики (тоді за завданням Інституту мовознавства ім. О. Потебні Академії наук Української РСР записав говірковий матеріал у багатьох селах Запорізької області (записи надруковано пізніше у третьому томі "Атласу української мови"), коли у 1963 р., збираючи матеріали для кандидатської дисертації, пішки пройшов усю долину річки Кінської, зупиняючись у кожному селі і знаходячи скрізь цікавих співрозмовників, чудових народних оповідачів та співаків. Саме ці матеріали стали підґрунтям для наукових узагальнень та оригінальним матеріалом для словників і фольклорних збірок.

Головна мета наукової діяльності професора В. А. Чабаненка — вивчення народної традиційної культури Нижньої Наддніпрянщини, тому значна частина його праць пов'язана з регіоном, включає питання фольклору та етнографії краю або містить публікації фольклорних творів та посилання на них. Проблемам регіональної мовної ситуації присвячені розвідки створеної ним наукової школи "Соціолінгвістична ситуація Нижньої Наддніпрянщини". 12 захищених під керівництвом В. А. Чабаненка кандидатських дисертацій та ще п'ять тих, що готуються до захисту, поєднані цією проблемою. У кожній з них, відповідно до теми, залучається фольклорний та етнографічний матеріал, зафіксований у книжках та періодичних виданнях, зібраний самим аспірантом, студентами ЗДУ, а часто — науковим керівником.

Працюючи у царині української фольклористики, В. Чабаненко продовжує славні традиції своїх попередників — Я. Новицького, Д.Яворницького, І. Манжури, С. Чернявської та ін. Саме він, з благословення О. Дея та К. Гуслистого, першу свою статтю, надруковану в академічному журналі "Народна творчість та етнографія", присвятив Я. Новицькому, прорвавши мовчання навколо цього імені, і потім неодноразово звертався до наукової спадщини нижньонаддніпрянського етнографа та фольклориста [5]. Привертає увагу той факт, що популярним серед етнографів та фольклористів це ім'я стало вже в пострадянський період (хоч, звичайно, його записи передруковували у академічних виданнях історичних пісень, легенд та переказів і т. ін.). В. Чабаненко нагадав про заслуги земляка-попередника у період відлиги і пам'ятає про них нині, коли працює над систематизацією його фольклорних записів та підготовкою до друку двох томів фольклористичної спадщини невтомного дослідника Запорожжя. Не обійшов увагою й інших збирачів регіонального фольклору [6]. І тому символічним визнанням спадкоємності у вивченні духовної спадщини Запорожжя є присуджені за фольклорно-етнографічну діяльність премії імені знаменитих попередників.

Пов'язані з історією фольклористики факти з'являються у багатьох роботах В. А. Чабаненка. Він член редакційної колегії унікального видання — малої енциклопедії "Українське козацтво" [7], для якої написав майже сотню статей, присвячених історії, видатним особам, дипломатичним зв'язкам, культурі та побуту козацтва, зокрема такі розвідки як "Козацтво і музична та вокальна культура" [7, 227—231], "Козацтво і українська мова" [7, 227—234], "Козацтво і фольклор" [7,

234—236], статті про діячів української фольклористики та етнографії М. Загірню (Грінченко) [7, 155], О. Стороженка [7, 468], О. Поля [7, 405], про особу, чиє ім'я так часто згадується в історичних піснях та легендах — Гната Голого [7, 108], кобзарів Євгена Адамцевича [7, 11], Данила Бандурка [7, 27], Василя Марченка [7, 55], бандуриста Прокопа Скрягу [7, 45] тощо. У статті "Козацтво та фольклор" В. Чабаненко зазначає: "...Важливо розрізняти власне козацький фольклор (народнопоетичні твори, складені самими козаками) і фольклор про козаків (народні уснопоетичні твори, що виникли поза козацьким середовищем)", пропонує критерії виділення власне козацького фольклору як важливої складової української фольклорної спадщини ("Щоб визначити належність уснопоетичного твору до власне козацького фольклору, слід враховувати два головні моменти: час виникнення та першого запису цього твору (якщо є такі дані) та тематику й сюжетно-версифікаційні його особливості. Перевага другого моменту для доказовості більш очевидна..." [7, 234]; подано стислу характеристику (із наведенням найяскравіших взірців) дум, історичних та ліричних пісень, прислів'їв, приказок, легенд, переказів, казок, що виникли у козацькому середовищі або складені про козаків як сучасниками козацтва, так і в наступні часи. У статті автор посилається не лише на загальновідомі твори: у пригоді стали і власні фольклорні записи, зроблені на теренах історичного Запорожжя, часто в родинах козацьких нащадків.

Збірка "Славістичні студії" [8] складається із статей, розвідок та рецензій різних років, присвячених переважно питанням українсько-інослов'янських культурних та наукових зв'язків. У статті "Зачарований білоруським мелосом" [8, 47—49] В. Чабаненко висвітлює внесок видатного українського фольклориста, музикознавця, композитора Ф. Колесси у вивчення білоруського народного мелосу.

Серед статей про видатного діяча слов'янської культури М. Богдановича одна — "Видатний поет і слов'янознавець" [8, 72—89] — присвячена рецепції фольклору, в тому числі й українського, у його поезії. Характер вивчення та популяризації білоруського фольклору В. Гнатюком висвітлюється у розвідці "Білорусознавчі інтереси Володимира Гнатюка" [7, 39—47]. В. Чабаненко згадує й про те, що у рецензії на перший том праці Юхима Карського "Беларуси" (Варшава, 1903) видатний український фольклорист порушив питання про білорусько-українські (українсько-білоруські) фольклорні взаємовпливи, "зокрема факту проникнення в білоруське середовище багатьох українських народних пісень". Ця проблема залишається актуальною до сьогодні, особливо після виходу видання білоруських народних пісень Брестської області [9]. Перманентно спалахує полеміка щодо етнічної належності пісень, поширених на теренах Білорусі, особливо на землях, близьких до України [10], що засвідчує актуальність дослідження українсько-білоруських фольклорних зв'язків, характеру рецепції інослов'янського фольклору, фольклору порубіжних регіонів тощо. Тому не втратили актуальності і статті В. Чабаненка про українську мову та культуру, видатних діячів вітчизняної літератури та науки, в тому числі фольклористики та етнографії, написані для білоруських енциклопедичних видань [11].

З 1987 р. в обласній газеті "Комсомолець Запоріжжя", з 1992-го у газеті "Запорозька Січ" і в 1993-му — в альманасі "Веселий курінь" друкуються тематичні добірки фразеологізмів В. Чабаненка. Це було своєрідною підготовкою до видання збірки "Мудре слово. Прислів'я та приказки в говірках Нижньої Наддніпрянщини" [12]. Вона містить майже три з половиною тисячі укладених за алфавітним принципом прислів'їв та приказок, що побутували та побутують на Нижній Наддніпрянщині. Декілька десятків паремій з відповідними посиланнями та паспортизацією подані за збірками та роботами А. Афанасьєва-Чужбинського, І. Бессараби, І. Манжури, Я. Новицького, Д. Яворницького, архівними матеріалами та сучасними виданнями прислів'їв та приказок. Але переважна частина — це записи укладача та студентів-філологів ЗДУ (ЗДПІ), зроблені протягом 1952—1992 рр. у 295 населених пунктах. У "Передмові" В. Чабаненко зазначив, що видані лише ті паремії зі свого зібрання, "які не зустрічаються у відомих академічних і популярних виданнях, та ті, які являють собою місцеві варіанти та переробки широко знаних висловів..." [12, 3]. Таким чином, ця збірка, гідно оцінена читачами та науковою громад-

ськістю [13], є вагомим доповненням до вже спопуляризованого фразеологічного надбання української мови та відбиває розвиток народної фразеології в регіоні впродовж значного (півтора століття) проміжку часу. Характерною ознакою цього видання, як і інших збірок В. Чабаненка, є солідний науковий апарат: пояснення діалектних слів, перелік використаних джерел, перелік пунктів та регіонів, де записані фразеологізми в XIX-му — на початку XX ст., назви населених пунктів і регіонів, де записані фразеологізми в 1950—1990-х роках.

Логічним продовженням роботи над паремійним багатством регіону стала збірка "Гартоване слово" [14], присвячена "Світлій пам'яті моїх пращурів Єфросинії та Якова Чабаненків і Афанасія та Федора Малишів". Видання цієї книжки для автора-упорядника — виконання їх духовного заповіту: "...Хай вони взнають, що я виконав їх духовний заповіт: не забув, не одцурався Материнського слова, не осквернив його "ради лакомства нещасного" [14, 4]. Книжки В. Чабаненка присвячені батькові ("Січова скарбниця"), пращурам ("Гартоване слово"), "Незабутньому Вчителю — проф. С. П. Самійленкові" ("Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини"), колишнім землякам ("Мудре слово"), Петрові Кальнишу та всьому Війську Запорозькому Низовому ("Великий Луг Запорозький"). У цих присвятах — правдиве відчуття зв'язку з предками та історією краю, усвідомлення необхідності збереження духовної спадщини. У проникливих словах: "Хай їм добре ведеться на далеких райських островах" — доказ власної причетності до духовної традиції, до січової скарбниці, оскільки десь, на райських островах, за версією старанно зібраної та укладеної ним народної прози Нижньої Наддніпрянщини, живуть богатирі, оселилися тут і запорожці. Звідти вони захищають хрещений світ від різної нечисті, і право на життя після смерті поряд з героями прийдешніх часів отримали "сивочолі страдники, тихосумні страдниці" [14, 4].

У збірці "Гартоване слово" вперше в історії української діалектної лексикографії подаються постійні порівняння, вживані в говірках одного регіону. Упорядник збірки підкреслює високий художній рівень поданого матеріалу, значна частина якого (а всього видання вміщує приблизно дві тисячі постійних порівнянь) — "живомовні компаративи", записані ним самим упродовж сорокалітньої збирацької роботи. Хоч, звичайно, є тут і записи фольклористів, що працювали на теренах нинішніх Запорізької, Дніпропетровської та Херсонської областей у XIX-му — на початку XX ст. (І. Манжури, Я. Новицького, Д. Яворницького, І. Бессараби та ін.), та матеріали студентських фольклорно-етнографічних експедицій.

Наступне видання серії "Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини" — укладений В. Чабаненком "Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини" [15] — налічує близько трьох тисяч фразеологічних одиниць і є словником диференційного типу, оскільки вміщені тут лише ті сталі звороти, що не фіксуються відомими лексикографічними роботами або ж подаються у відмінній формі, в іншому лексичному складі чи з іншим значенням. У порівнянні з попередніми збірками розширюється джерельна база видання (за рахунок введення матеріалів із пісенних збірок Я. Новицького, усних оповідань Микити Коржа в редакції О. Стороженка, нарисів Л. Падалки, до складу яких входить значна кількість фольклорних записів тощо). У "Додатках" подано фразеологізовані каламбури, нісенітниці, прокльони, побажання, заклинання, поради, застереження, подяки, вітання та ін. І знову, як і в попередніх, основу збірки складають унікальні записи самого укладача та його учнів.

Д. Яворницький свого часу здобував історичні та фольклорні і етнографічні матеріали, мандруючи "По следам запорожцев" (так він назвав і книжку, у якій відтворено сам процес збирання запорозької спадщини), а В. Чабаненко часто теж іде шляхами запорожців та своїх видатних попередників. Значна кількість нових записів зроблена на місцях колишньої фольклорно-етнографічної роботи Я. Новицького та Д. Яворницького, що дає змогу порівняти стан збереження народної прози, прислів'їв, приказок та інших народних фразеологізмів на місцях колишніх "козацьких попелищ", простежити, що із традиційної для регіону фольклорної спадщини збереглося до наших днів і як відбуваються зміни фольклорної традиції. Звертає на себе увагу, що записувач не просто "йшов слідом" за знаними етнографами, але й те, що збігаються місця

фольклорних записів найчастіше тоді, коли місцевість пов'язана з історією та діяльністю запорозького козацтва, з розташуванням січей та зимівників, там, де довгий час зберігалася запорозька духовна спадщина. Не випадково у переліку населених пунктів, що поданий у додатках до кожного його словника та укладеної фольклорної збірки, є Нікополь, Капулівка, Покровське та ін.

Значною мірою ґрунтується на фольклорних та етнографічних матеріалах унікальне видання — історико-топонімічний словник "Великий Луг Запорозький" (1999) [16], присвячене "Невмирущої пам'яті вірному синові України, шляхетному лицареві й великому страднику Петрові Калнишу зі всім славним Військом Запорозьким Низовим". Ця книга — своєрідна енциклопедія Великого Лугу — містить найрізноманітніші (лінгвістичні, історичні, географічні, археологічні, топографічні, фольклористичні) відомості про більш як дві тисячі "топооб'єктів". Актуальність та необхідність такої праці зумовлена тим, що переважна частина природних локусів, назви яких зафіксовано та походження їх проаналізовано у словнику, зникла після будівництва Каховського водосховища 1957 р. Після знищення природних об'єктів поступово забуваються і топонімічні перекази, з ними пов'язані, тим більше, що на берегах водосховища виросло багато нових міст та селищ, людність яких формувалася, як і скрізь на великих новобудовах, зі всього колишнього Радянського Союзу, а отже, історична пам'ять про ці місця у населення майже відсутня і твори про вже неіснуючі елементи ландшафту практично не запам'ятовуються. Відомо, що функціонування фольклорної традиції та трансмісія окремих текстів значною мірою залежать від середовища. В даному випадку йдеться про чисельні зміни в етнічному, соціальному, віковому складі населення (на новобудови приїздила в основному молодь), про зміни природні, ландшафтні та техногенні. Саме тому цінність словника полягає в тому, що він не лише фіксує віковічні природні об'єкти краю, подає наукові розвідки про походження їх назв, але й широко звертається до фольклорної етимології, зафіксованої у топонімічних легендах та переказах. Органічною частиною багатьох словникових статей стали фольклорні фабулати або хронікати, запозичені із відповідними посиланнями зі збірок фольклору Нижньої Наддніпрянщини (наприклад, стаття "Велике", крім суто лінгвістичного матеріалу, містить записаний Я. Новицьким 1887 р. від М. Пазюка переказ про Велике городище та життя в ньому втікачів від панщини — [16, 40—41; 17]; у статті "Дніпро" [16, 69—72] — записаний Надхіним переказ про ставлення запорожців до Дніпра — [16, 72; 18] і т. ін.). Значна кількість фольклорних матеріалів зібрана самим автором. Використані в роботі і сучасні фольклорні записи інших збирачів. Старанна паспортизація матеріалів засвідчує, що носії фольклорного знання про минуле краю — переважно літні люди, що бачили й знали Великий Луг.

Дві карти, створені самим В. А. Чабаненком, є органічним додатком до праці, фіксують стан Великого Лугу до і після будівництва Каховської ГЕС. Ці карти — свідчення зухвалого і бездушного ставлення не лише до природи, але й до історії та народної культури. Великий Луг — не лише місцевість, облюбована козаками, що стала символом Запорожжя (не дарма ж легенди та перекази "пам'ятають" традиційне вітання запорожців: "Пугу, пугу! — Козак з Лугу"). Великий Луг з його річками, урочищами, балками постійно згадується в історичній пісенності та народній прозі Нижньої Наддніпрянщини, оскільки був притулком, захистом та годівником запорожців. Після створення Каховського водосховища його величезна територія пішла під воду разом із запорозькими січами та зимівниками. Колишнє населення рідної В. Чабаненкові Єлизаветівки змушене покинути свої домівки, оскільки село було затоплене. Представники старшого покоління — хранителі та носії нижньонаддніпрянської народної культури, про що свідчать записані від них твори, але покоління, що народилося вже в іншій місцевості, успадкувало лише частину живої локальної традиції, яка раніше підтримувалася спільною фольклорно-історичною пам'яттю сільської громади і красою та багатством Великого Лугу.

Вражає багатство топоніміки краю, влучність й поетичність історичних назв та їх народної етимології: кожна, бодай найменша часточка рідного пейзажу мала свою назву, усну історію, пов'язані з нею легенди, перекази, бувальщини тощо. Ми часто дивуємося,

що в деяких народів опоетизовано кожне джерельце та валун. В словнику топонімів Великого Лугу поряд з іншими відомостями, необхідними для наукової роботи і обов'язковими у довідковому апараті такого роду видання, є "Список досліджених топонімів, їх паралелей і варіантів", у якому матеріал згрупований за типами топооб'єктів. Одразу ж виявляється, що основна частина топонімів пов'язана з водою (вміщено такі підрозділи: "Ріки, річки, потоки, струмки", "Протоки", "Рукави рік, річок і проток", "Ділянки річок, проток і їх рукавів", "Уступи", "Коліна рік, рукавів, проток", "Тоні", "Озера, групи озер", "Лимани", "Затоки, саги", "Бухти", "Плеса", "Болота", "Криниці, колодязі", Водоймища"). Отже, не дивно, що в героїчних думах, значній частині історичних пісень, що генетично пов'язані із Дніпровим Низом, та в нижньонаддніпрянській народній прозі, особливо в легендах та переказах про запорозьке козацтво, простір маркується ріками, річками, річечками...

Про багатство поетичної уяви та поетичного ставлення до природи свідчить і те, що власні назви та пов'язані з ними легенди мали навіть камені: "Паліїв камінь.., на ньому були вибиті дві ступні. Легенди свідчать: "Тут Семен Палій лежав та стріляв качок. Так ото від нього і сліди на скелі. А жив він у цьому самому лісу, від того й ліс прозвався Паліївщиною" [19]. Якщо врахувати, що за однією з легенд під час такого полювання Палій убиває Нечистого [20], то й місце цієї славної події визначено в легенді про останній камінь Паліївської забори. Засвідчені і назви окремих дерев, про які також творилися народні перекази та легенди: Баштові дуби — [16, 19—20; 21], осокори Братки [16, 32] (наведено лише хронікат, тоді як у "Січовій скарбниці" — народне оповідання з розгорнутим сюжетом, записане В. Чабаненком від батька та Трохима Бондаренка [4, 353]). Щодо Великих осокорів подається згадка про те, що на одному з них гніздилися орли, і той осокір вважався у місцевих жителів недоторканим [16, 43], — дуже цікаве свідчення, оскільки Запорізький край асоціюється у пересічній свідомості переважно з дубами, але у словнику лише одна власна назва цих дерев — Баштові дуби. В. Чабаненко зареєстрував три власні назви осокорів та чотири — верб. І це корелюється з історичними піснями Нижньої Наддніпрянщини, де постійно зустрічаємо образ "верби похильної". Згадки про дуби часті у нижньонаддніпрянському фольклорі, але, як правило, вже у записах XIX ст. йдеться про їх знищення, до нашого часу їх збереглося мало, тому й топонімічні легенди та перекази про них в основному забулися.

Загалом у словникові відтворені та проаналізовані назви різних типів топооб'єктів, переважна кількість яких — природні. Значна частина цих природних і штучних локусів та їх назв поступово відходить у небуття, зникає пам'ять про них, тому словник та внесений у нього фольклорний матеріал мають неоціненне значення як спосіб увічнення пам'яті про одне із знаменних місць України. Значення словника і в ствердженні поетичності народної етимології, у доказі того, що і в нас народ оспівав не лише кожний куточок, але й кожен камінь, дерево. Потрібно просто уважно слухати та ретельно збирати те, що знають та пам'ятають наші сучасники, враховувати записи попередників, як, власне, і робить В. Чабаненко, і на сторінках, здавалось би, суто наукового видання енциклопедичного типу поступово проявиться народна поетична топографія. Фольклорний матеріал, що став підґрунтям до деяких словникових статей, є і значною складовою розділу "Отак і назвали" у збірках "Савур-могила", "Січова скарбниця".

Останні десятиріччя відзначені намаганням повернути напівзабуту фольклорно-етнографічну спадщину регіону, але поки що перевидана лише незначна її частина [22]. Передрук та публікація окремих виданих та архівних матеріалів І. Манжури, Я. Новицького та Д. Яворницького є в різних збірках фольклорних наративів [23], але із зрозумілих причин — це збірки української народної прози, тому укладачі не мали на меті висвітлити наративну традицію окремих регіонів — таких легенд та переказів мало. У XX ст. майже не перевидавалися пісенні збірки Я. Новицького, роботи Д. Яворницького, збірки фольклорної прози І. Манжури тощо [24], отже, вони практично недоступні пересічному читачеві. В. Чабаненко уклав збірки фольклорної прози одного з унікальних історико-етнографічних регіонів України, що дозволило використати значно більший обсяг матеріалу (хоч, звичайно, в одну книжку все накопичене за два століття багатство уб-

гати неможливо), залучити значну частину записів знаних етнографів та фольклористів, які працювали в регіоні. До того ж, він один з перших звернув увагу на фольклорні записи в історичних та етнографічних роботах Г. П. Надхіна, П. К. Дзяковича [25], на нижньонаддніпрянське походження багатьох записів легенд, що увійшли до тривалий час замовчуваної роботи Г. Булашева "Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях" [26], перевидав тексти, розпорошені у періодичних виданнях.

До видання збірок народної прози Нижньої Наддніпрянщини учений ішов поступово. Окремі записи легенд та переказів почав друкувати у запорізькій періодиці ще на початку 1980-х років. Першою виданою В. Чабаненком збіркою народних наративів була "Савур-могила" [27]. Книжка отримала схвальний відгук Олеся Гончара: "Видання цікаве і потрібне. Адже народні перлини Нижньої Наддніпрянщини ще раз засвідчують, кому належить цей козацький край" [28], була відзначена фахівцями [29]. Опублікована 150-тисячним тиражем, вона швидко знайшла своїх читачів та стала бібліографічною рідкістю. За замовленням видавництва "Промінь" (потім — "Січ") на її ґрунті укладено збірку "Сестра орлів" [30], до якої включено твори, записані впродовж 1950 — 1980-х років В. Чабаненком та його студентами на теренах Запорізької області, тобто на території, значно вужчій за Нижню Наддніпрянщину, що і зумовило менший обсяг видання, яке також стало раритетом. Саме цим виданням розпочато серію "Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини".

Постійне прагнення ознайомити сучасників із культурним надбанням Нижньої Наддніпрянщини, читацький попит та накопичення нового фольклорного матеріалу спонукали до нового видання — збірки "Січова скарбниця" [31], — обсяг фольклорних наративів у якому майже вдвічі більший за той, що був у попередніх збірках. І якщо назва першої збірки наративів орієнтована на регіональність матеріалу, а символом Нижньої Наддніпрянщини в українському фольклорі стала "Савур-могила", то "Січова скарбниця" вказує на джерела духовності, генетичний зв'язок сучасної культури краю із фольклорною спадщиною запорожців, січовиків. Вже сама назва та підзаголовок: "Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини" — спрямовані на усвідомлення читачем того, що Дніпровий Низ — це історичне Запорожжя, з існуванням якого пов'язується українська ідея золотого віку і втраченого раю. Легенди розповідають про колосальну кількість скарбів, що залишили запорожці в цих водах і землях, але найбільший, найвагоміший скарб — це січова скарбниця запорозького вільного духу, незалежності та козацької слави. У розділі "Із прадавніх криниць" вміщені етіологічні, апокрифічні, етногонічні, зоогонічні та інші легенди; у наступних "Понад шляхом чумацьким", "Оборонці покривджених", "На нашій — не своїй землі" є низка записів про події посткозацької доби, але основний масив переказів узгоджується з особливостями регіональної фольклорної традиції та традиціями запису фольклорно-етнографічного матеріалу на Нижній Наддніпрянщині: Я. Новицький часто орієнтувався на "козацькі попелища", Д. Яворницький досліджував переважно Запорожжя козацьке, що зумовило характер та тематику багатьох його фіксацій фольклору, — відтворення народної пам'яті про Запорожжя та запорожців.

У "Січовій скарбниці" подані точна паспортизація текстів, посилання на всі використані джерела — значну кількість книг та публікацій у періодиці, сучасні записи, зроблені укладачем, студентами, знавцями культури регіону. Заголовки легенд та переказів дано здебільшого упорядником та, оскільки у багатьох випадках у XIX ст. твори друкувалися російською мовою, то "довелося зробити зворотний, український переклад" [4, 439].

У порівнянні із першою збіркою фольклорних наративів, "Січова скарбниця" містить значно більше матеріалів. Зберігся тематичний принцип укладення, а отже і попередні розділи, які, в той же час, містять нові матеріали: "Із прадавніх криниць", "Ой Січ-мати", "Великий Луг-батько", "Славні лицарі", "Заклятий скарб", "Понад Шляхом Чумацьким", "Отак і назвали", "Оборонці покривджених". Новим є розділ "Хто на Кубань, хто за Дунай" (про долю запорожців після знищення Запорозької Січі). Цей розділ цікавий тим, що засвідчує народну увагу до долі запорожців у посткозацький період, те, що художній простір нижньонаддніпрянського регіонального фольк-

лору ширший за географічні межі краю, і що, як і в період козаччини, сюди, на терени історичного Запорожжя, поверталися твори про його синів, їх діяльність, побут, перемоги, вірність традиціям. Не було у "Савур-могилі" і розділу "На нашій — не своїй землі", до якого увійшли наративи, різні за часом творення та побутування, але об'єднані задумом укладача показати, що історія Нижньої Наддніпрянщини, як і всієї України, — це історія постійних намагань підкорити цю землю, тому сюди включені перекази про ординські напади, покріпачення, колективізацію, голодомор, Другу світову війну та повоєнні часи.

Записи XX ст., значна частина яких належить самому В. Чабаненкові, свідчать про те, що народна наративна традиція існує й до сьогодні, креативні потенції народу не знищені і традиція усної оповіді зберігає кращі риси фольклору Запорожжя. Серед творів про боротьбу та звитягу запорозьких козаків, їх долю та побут частка сучасних записів незначна, що відповідає загальному стану збереження фольклорної пам'яті в регіоні. Найширше побутують легенди та перекази про козацькі скарби, що також вдалося відтворити в аналізованій збірці. Поширеним залишається мотив зачарованого скарбу. Розповсюдженість цих творів настільки велика, що перманентно ведуться пошуки то запорозьких, то махновських скарбів, та навіть скарбу Полуботка, який, буцімто, втоплений у річці Молочній.

Взагалі збірка містить 38 текстів, записаних власноруч укладачем та більше сотні творів, зафіксованих в регіоні впродовж другої половини XX ст. В. Чабаненкові вдалося віднайти та записати ту частину народної спадщини, яка довгий час замовчувалася, ігнорувалася, а часто і переслідувалася. Лише в останні півтора десятиліття з'явилася можливість записати твори про події першої половини XX ст. До нових належать записи оповідань та переказів про голодомор, часи окупації тощо. У збірці вміщені також народні оповідання та перекази про "власного" нижньонаддніпрянського героя, діяльність якого дістала широкий розголос, — Нестора Махна: на нього та його прибічників екстраполюються деякі риси, притаманні у регіональному фольклорі запорожцям, а це, в свою чергу, свідчить про загальну позитивну оцінку махновщини, яка побутувала у народній творчості всупереч офіційному трактуванню цього явища.

Свідченням єдності та безперервності фольклорної традиції є збереження мотиву власної відповідальності за долю краю та звинувачення самих себе за його занепад: запорожці звинувачують себе в тому, що не виконували християнські норми у повсякденному побуті, і цей мотив часто зустрічається у пісенних та прозових творах про руйнування Січі (є такі твори і в аналізованій збірці). Сучасне покоління, спостерігаючи збіднення природи внаслідок тотальної зміни крайового ландшафту та екології, також убачає у цьому свою провину. Апокаліптичні ноти звучать у оповіданні, записаному від батька — Антона Яковича, світлій пам'яті якого присвячена книга "Правду казали діди": за знищення старого береста та гнізда воронів "...на больбатівців лихо за лихом почало накочуватися... Голод тридцять третього року, війна, голод сорок сьомого, а тоді ще де не взялась і Каховка! Вигублено плавні, зруйновано старі кладовища, і самої Больбатови не стало. Розлетілись наші люди хто куди попав. Нема тепер ні саду, ні слободи, нічого нема..." [4, 438].

Збірка засвідчує самобутність та багатобарвність народної прози Запорожжя, дозволяє виявити в ній як загальноукраїнські (та ширше — слов'янські) так і регіонально-самобутні риси, зумовлені геокліматичними та ландшафтними особливостями, умовами історичного, соціального та демографічного розвитку краю. Проведення записів на тих місцях, де працювали знані етнографи та фольклористи XIX-го — початку XX ст., чітка паспортизація текстів дають змогу порівняти характер побутування та трансформації локальної фольклорної прозової традиції, розвитку окремих мотивів, концептів, образів.

У "Передньому слові" до "Січової скарбниці" укладач слушно зауважує: "Легенди на Нижній Наддніпрянщині творяться і сьогодні. Це легенди нового українського відродження. Колись і їм подивуються наші нащадки" [4, 4].

Живе на теренах історичного Запорожжя гартоване слово, не вичерпані духовні джерела січової скарбниці, про що й свідчить подвижницька діяльність Віктора Антоновича Чабаненка.

1. *Колесса Ф. М.* Малорусские песни, собр. Я. П. Новицким // Колесса Ф. М. Фольклористичні праці / Підгот. до друку В. А. Юзвенко, ред. О. І. Дей. — К.: "Наукова думка", 1990. — С. 378—382; *Колесса Ф.* Малорусские сказки, предания, пословицы и поверья, записанные И. И. Манжурой // Там само. — С. 382—583; *Сумцов Н. Ф.* Современная малорусская этнография. — Ч. 1. — СПб, 1893. — С. 114—157; *Сумцов Н.* Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии // Сб. статей Екатеринославского научного общества по изучению края. Издан к XIII археологическому съезду в г. Екатеринославе. — Екатеринослав, 1905. — С. 3—10; *Білий Володимир.* Минуле етнографії на колишній Катеринославщині та її сучасні завдання // Зб. Дніпропетровського крайового іст.-етн. музею. — Т. 1. — Дніпропетровськ, 1929 . — С. 235—260 та ін.

2. Історичні пісні / Упоряд. І. П. Березовський, М. С. Родіна, В. Г. Хоменко. Нотний матеріал підгот. А. І. Гуменюк / За ред. М. Т. Рильського та К. Г. Гуслистого. — К., 1961. — С. 64—65, 72, 74, 82, 110 та ін.; Легенди та перекази / Упоряд. та примітки А. Л. Іоаніді; Вст. ст. О. І. Дея. — К.: "Наукова думка", 1985. — С. 63, 68, 72—73, 92.

3. Передруки записів: "Кара", "Народний месник" та ін. // Легенди та перекази. — К., 1965. — С. 248, 249—251 та ін.; Як діти сонце визволяли // Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. — К.: "Муз. Україна", 1992. — С. 15 та ін.

4. Січова скарбниця: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упоряд., мовна редакція, переднє слово і примітки Віктора Чабаненка. — Запоріжжя: ЗДУ, 1999. — С. 17, 434, 435; 353, 427, 438.

5. Шукач фольклорно-етнографічних скарбів (до сорокаріччя з дня смерті Я. П. Новицького) // Нар. тв. та етнографія. — 1965. — № 6. — С. 80—81; Народна енциклопедія Запоріжжя (до 120-річчя з дня народження Я. П. Новицького) // Зап. правда. — 1967. — 14 жовтня; Яків Новицький // Комсомолець Запоріжжя. — 1967. — 15 грудня; Дослідник Хортиці // Вітчизна. — 1973. — № 1, — С. 216—217 та ін.

6. Живий у пам'яті нащадків: До 120-річчя з дня народження Івана Манжури // Зап. правда. — 1971. — 2 листопада.

7. Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза, Запоріжжя: Прем'єр. — 2002. — 568 с.

8. *Чабаненко В. А.* Славістичні студії (зв'язки, постаті, оцінки). — Запоріжжя. — 2003. — 203 с.

9. Беларускі фальклор у сучасных запісах: Брэсцкая вобласць. — Мінськ, 1973; *Кирчів Роман.* З українсько-білоруського фольклорного пограниччя // Роман Кирчів. Із фольклорних реґіонів України: Нариси і статті. — Львів, 2002. — С. 295—317.

10. Див., напр.: "Пам'ятки України". — 1994, № 1—2. — С. 98—99; 1997, № 3. — С. 114—118, 118—120, 120—121 та ін.

11. Максимович М. О. // Беларуская энцыклопедія. — Мінск, 1997. — Т. 3. — С. 406; Гнатюк В. М. // Там само. — Т. 5. — С. 313; Грінченко Б. Д. // Там само. — С. 484; Украінская мова // Беларуская мова: Энцыклопедія. — Мінськ: БелЭ, 1994. — С. 573—574; "Народна творчість та етнографія" // Этнаграфія Беларусі. — Мінськ: Вы-ва БелСЭ, 1989. — С. 338—330 та ін.

12. Мудре слово: Прислів'я та приказки в говірках Нижньої Наддніпрянщини. Серія: "Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини". — Вип. 2 / Зібрав і упорядкував Віктор Чабаненко. — Запоріжжя, 1992. — 270 с.

13. *Дмитренко М.* Пам'ятки мудрості // Сільські вісті. — 1993. — 21 липня (рец. на "Мудре слово"); *Натанзон Леонід.* "Ой, гоп, та й не дуже ..." // Зап. правда. — 1993. — 23 січня; *Сушко К.* Зав'язано! ...// Зап. Січ. — 1993. — 17 лютого; *Загнітко А.* Чудовий дарунок // Східний часопис. — 1993. — 16—30 квітня; *Фалько Я.* "Мудре слово"// Роб. газета. — 1993. — 29 липня тощо.

14. Гартоване слово: Постійні порівняння в говірках Нижньої Наддніпрянщини / Зібрав і упорядкував Віктор Чабаненко. ("Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини"). — Вип. 3. — Запоріжжя, 1995. — 164 с. (Рец.: Нещерет Т. Торкніться серцем мудрості // Зап. правда. — 1996. — 13 грудня; *Сидоренко М.* "Гартоване слово" // Зап. правда. — 1995. — 23 серпня).

15. *Чабаненко Віктор.* Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. ("Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини"). — Вип. 4. — Запоріжжя, 2001. — 201 с.

16. *Чабаненко Віктор.* Великий Луг Запорозький: Історико-топонімічний словник. — Запоріжжя: ЗДУ, 1999. — 331 с.

17. *Новицкий Я. П.* Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собр. в Екатеринославщине. 1875—1906 г. — Екатеринослав, 1911. — С. 56—57.

18. *Надхин Г. П.* Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. — М., 1877. — С. 20—21.

19. *Яворницький Д. І.* Запорожжя... — К.: Веселка, 1995. — С. 229.

20. Січова скарбниця. — С. 211—214; *Новицкий Я. П.* Народная память о Запорожье. — С. 74—77.

21. *Новицкий Я. П.* Народная память о Запорожье. — С. 59—60.

22. *Новицкий Я. П.* Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875—1905 г. / Репринтное издание. — Рига: Спридитис, 1990; *Яворницький Д. І.* Запорожжя... — К.: "Веселка", 1995; *Яворницький Д. І.* Іван Сірко. — К.: "Веселка", 1992; *Яворницький Д. І.* Дніпрові пороги: Географічно-історичний нарис. — Дніпропетровськ: "Промінь", 1989.

23. Напр.: Легенди та перекази. — К.,1985. — Записи Я. Новицького: С. 72—73, 122, 130—131 та ін.; Д. Яворницького с. 92, 121—122, 123—124, 125 та ін.

24. *Новицкий Я. П.* Малорусские исторические песни, собр. в Екатеринославщине. 1874—1903 г. — Екатеринослав. — 1908; Малорусские песни, преимущественно исторические, собр. Я. П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874—1894 гг. — Харьков. — 1894; *Новицкий Я. П.* Малорусские народные предания, поверия и рассказы. — Александровск, 1907; Малорусские сказки, предания и поверья, зап. И. И. Манжурой в Екатеринославской губ. // Сб. ХИФО. — Т. 6. — Харьков, 1894. — С. 161—197; Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И. И. Манжурою // Сб. ХИФО. — Т. 2. — Харьков, 1890; Малороссийские народные песни, собр. проф. Д. И. Эварницким (Яворницким) в 1878—1905 гг. — Екатеринослав. — 1906 та ін.

25. *Надхин Г. П.* Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. — М.: 1877; Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении. Составил П. К. Дзякович. — Мелитополь, 1900.

26. *Булашев Георгій.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1992.

27. Савур-могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упорядник, автор приміток В. А. Чабаненко. — К.: Дніпро, 1990. — 262 с.

28. Див.: *Кирилюк Вітольд.* "Прямуймо, браття, сонцеві навстріч..." // Літ. Україна. — 2001. — 20 грудня.

29. Див.: *Дмитренко М.* Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини // Народна творчість та етнографія. — 1992. — № 1. — С. 65—67; *Сушко Констянтин.* Навіть коли б ця книжечка не з'явилася на світ... // Выбор. — 1990. — № 38; *Лиходід М.* Почитайте тую славу // Зап. Правда. — 1990. — 29 липня; "Савур-могила" // Сільські вісті. — 1990. — 27 грудня та ін.

30. Сестра орлів: Легенди та перекази / Упорядник Віктор Чабаненко. — Дніпропетровськ: Січ, 1991. — 95 с.

31. Рец. див.: *Дмитренко Микола.* Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини // Народна творчість та етнографія. — 2002. — № 3. — С. 112—116; *Дмитренко М.* Січова скарбниця // Шлях перемоги. — 2002. — 14—22 травня; *Абліцов О.* Енциклопедія народного життя Нижньої Наддніпрянщини: про нову книгу Віктора Чабаненка "Січова скарбниця" // Зап. Січ. — 2002. — 2 вересня та ін.

З НАРОДОЗНАВЧОЇ СПАДЩИНИ МИТРОФАНА ДИКАРЄВА

Олександр КУРОЧКІН, Інна ФІЛІПОВА

У червні 2004 року виповнилося 150 літ від дня народження Митрофана Олексійовича Дикарєва — етнографа і фольклориста, подвижницька діяльність якого залишила помітний слід в історії вітчизняного народознавства.

Дитинство і юність М. О. Дикарєва минули у Воронезькій губернії. Ще в семінарії він виявив себе як "неблагонадійний", за що і був позбавлений можливості дальшого навчання. З 22 років розпочалась безпросвітна чиновницька служба М. Дикарєва — життя, що за висловом І. Франка, від початку до кінця проходило в злигоднях, у "невольницькій, убійчій праці на шматок хліба..."[1] Всупереч тяжким умовам існування, виснажливим і нудним канцелярським будням, молодий різночинець палко мріяв про наукову роботу, намагаючись надолужити відсутність систематичних знань наполегливою самоосвітою і вдосконаленням.

Важливу роль у становленні М. Дикарєва як українського патріота і свідомого трудівника на науковій ниві відіграв український професійний театр. Про цей визначальний емоційний поштовх згадував сам дослідник 21 листопада 1894 р. у листі до Олександра Кониського: "Року 1886 і 1887 приїздив до Вороніжа вперше з своєю трупою М. Л. Кропивницький: він, дай Боже йому здоровля! розбуркав мене від духовного спокою: я взявся працювати біля українського словаря, а далі вкинувся в етнографію і фонетику української мови. Життє моє, за тими-ж самими лихими обставинами, повеселішало, бо я бачив мету життя свого, побачив ту "суспільну діяльність", що за часів школи десь ховалася в далекім тумані; я побачив, що я можу зробити хоч крихту користи для рідної Матері-України, про котру я забув того часу, коли був у школі. Таким чином я уважаю Кропивницького своїм хрещеним батьком і до віку дякуватиму йому за своє духовне відродження"[2].

Перші етнографічні публікації М. Дикарєва з'явились у 80-х роках XIX століття. Але посправжньому він заявив про себе в етнографічній науці 1891 року, коли вийшло з друку його найзначніше прижиттєве видання — "Воронежский этнографический сборник". У ньому увагу фахівців звернула на себе оригінальна етнолінгвістична студія "Очерки воронежского мещанского говора сравнительно с украино-русским наречием", а також значна за обсягом збірка народних приказок, прислів'їв, прикмет і повір'їв з Воронезької губернії (7219 зразків російською мовою і 492 — українською). Окрім власних записів, М. Дикарєв включив до збірника цілий ряд фольклорних матеріалів, що належали його кореспондентам та іншим збирачам. Так, зокрема, він використав матеріали з усної творчості, зібрані ще раніше в тому ж ареалі відомим російським поетом О. В. Кольцовим. Підкреслюючи етнографічну цінність приказок і прислів'їв, упорядник разом з тим вважав їх важливим джерелом для характеристики громадських і родинних взаємин, звичаєвого права, історії, фонетики, морфології, синтаксису, лексики та ін. Крім згаданих матеріалів, у "Воронезькому етнографічному збірнику" чималий науковий інтерес становить також докладний запис українського весілля на Слобожанщині.

Сильною стороною М. Дикарєва-народознавця було вміння знаходити і науково подавати оригінальні польові матеріали. Щоб зібрати їх, дослідник здійснював власні експедиційні мандрівки, але найбільший ефект давала ретельно налагоджена робота мережі місцевих інформаторів. Кореспондентами М. Дикарєва були священики, вчителі, писарі й прості селяни, які отримували від нього певні завдання і програми. Щоб стимулювати активність своїх дописувачів, збирач користувався дієвим методом матеріального заохочення, витрачаючи на це значну частину власного, дуже скромного чиновничого заробітку. Така постійна "графа видатків" неодноразово фігурує у листуванні М. Дикарєва. Так, 10 листопада 1893 р. він писав до О. Кониського: "Недавно я дістав від кореспондента 60 писаних аркушів, усе казки. Ви не можете уявити собі, як я радію, одержуючи такі речі, а особливо коли в них є що таке з демонології, бо се моя idée fixe. Я вже маю оповідання про бісів: польових, болотяних, домових; про бісівзміїв: летючих, хрещених (чи чули ви, що є і хрещені біси!), про біса — шалапутського бога. Маю безліч оповідань про яретиків і яретиць. Мої кореспонденти — люде неосвічені і

через те вони не виходять із народного світогляду. За кожен аркуш я плачу їм 25 коп."[3]

Останні роки М. Дикарєв жив у Катеринодарі (нині Краснодар), де він працював у Кубанському статистичному комітеті. Тут в 1894 році ним була розроблена і опублікована "Программа для этнографического исследования народной жизни в связи с голодом и холерою", що покликана була висвітлити народне ставлення до трагічних подій у Росії 1891—1892 років. На тлі тогочасної "академічної" науки ця праця вигідно відрізнялась як одна з небагатьох спроб наблизити етнографію до потреб життя.

У 1896 році М. О. Дикарєва було обрано дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, і з цього часу у виданнях Товариства з'являються його фольклорно-етнографічні праці. У першому томі "Етнографічного збірника" під псевдонімом М. Крамаренко була надрукована його стаття "Різдвяні святки в станиці Павлівській", у 2 томі — "Чорноморські народні казки й анекдоти", у 5-у — фольклорна збірка "Народна гутірка з поводу коронації".

Передчасна смерть у розквіті творчих сил (26 листопада 1899 року) перервала наукову діяльність М. О. Дикарєва. Згідно заповіту, вся його рукописна спадщина перейшла до архіву НТШ у Львові. Частина цих матеріалів була надрукована у 1903 році окремою книгою "Посмертні писання Митрофана Дикарєва з поля фольклору й мітольогії", у підготовці якої взяли активну участь М. Павлик та І. Франко. Останній написав передмову, що містить короткий огляд рукописних творів етнографа-самоука й дає загальну оцінку його наукової діяльності. Вказуючи на значні методологічні хиби праць М. Дикарєва, наслідком яких часто-густо були необгрунтовані гіпотези й теоретичні висновки, І. Франко одночасно позитивно оцінював заслуги дослідника як збирача "коштовного матеріала". У передмові до "Посмертних писань..." він зазначав: "...ми не відмовимо свойого подиву тій бистроті погляду, з якою наш самоук уміє в величезній масі матеріалу віднайти цікаве та характерне, ані тій живості його вдачі, що далека від усякої заскорузлості й рутини раз у раз тисне наперед, шукає нових шляхів, не даючи імпонуватись ніяким авторитетам і тим висше будемо цінити ті золоті зерна дійсного наукового пізнання, що ними все таки богаті його праці".[4]

Матеріали про життя та збирацьку діяльність Митрофана Олексійовича Дикарєва є в архівах Львова, Воронежа, Києва. Порівняно недавно Валерій Старков вперше опублікував 2 з 23 листів М. Дикарєва до Ф. Вовка, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України.[5] Частина епістолярної спадщини М. Дикарєва, яка засвідчує його наукові зв'язки з М. Драгомановим, М. Грушевським, І. Франком, О. Кониським, Бодуеном де Куртене, В. Лукичем, М. Комаровим та іншими діячами, передана у відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 3, 23, 61, 77)[6].

Як етнографа, організатора розгалуженої мережі кореспондентів-збирачів, насамперед з середовища селянства, М. О. Дикарєва характеризують понад 70 листів з відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ця епістолярна спадщина є цінним першоджерелом і становить значний науковий інтерес для етнографів, фольклористів, істориків, мовознавців. Залучення до збирацької діяльності значного числа інформаторів з Воронезької, Курської губерній, з Слобідської України і Кубані дало можливість Митрофану Дикарєву зібрати цікаві і різноманітні відомості про побут і народну творчість населення в зоні тісних українсько-російських етнокультурних контактів. Цей матеріал не втрачає свого значення і сьогодні, коли в гуманітарній науці дедалі більшого значення набуває вивчення етнодемографічних і етнолінгвістичних процесів.

Кореспонденцію М. О. Дикарєва у фондах ІМФЕ за змістом можна поділити на певні групи: листи, що містять етнолексичний та фольклорний матеріал (сюди можна включити і листи, що стосуються перепису населення 1897

року, і листи, пов'язані із збиранням матеріалу про голод та холеру); листи до М. Дикарєва ділового характеру (з проханням допомогти, або дати юридичну консультацію); особисте листування. Слід відзначити, що повідомлення, які надходили до М. Дикарєва з місць, часто паралельно з відомостями фольклорно-етнографічного характеру містили документальні, життєві факти з яскраво вираженим соціальним звучанням. З них вимальовується реалістична картина капіталістичних відносин на селі з класовими конфліктами і суперечностями.

Кореспонденція з місць цікава насамперед як своєрідний "звіт" збирачів-інформаторів перед своїм науковим наставником. У листах першої групи інтерес становлять повідомлення вчителя Г. Яковлева від 1888 року з слоб. Сагуни, що містять словниковий матеріал; лист з Катеринодара від І. Ф. Давидова 1896 року, в якому автор намагається пояснити походження окремих забобонів; записи прислів'їв, приказок, анекдотів у листі від невідомого[7] та в листі 1895 року від А. Півня з м. Ставрополя.[8] Розповіді селян про пошуки скарбів та відомості з народної медицини, надіслані Ю. Сизовим у 1893 році[9]; народні прикмети та повір'я, зафіксовані в 1896—1898 роках селянином А. Суботою[10] та ін. У цих листах селяни-кореспонденти звертаються до Дикарєва як до свого порадника і захисника від сваволі сільської верхівки і царських чиновників. Про суддів-хабарників довідуємося із листа колишнього солдата К. Лісовцева (лист без дати), який просить М. Дикарєва допомогти порадою при розподілі землі. Зажерливість одного із духовних пастирів, що не соромиться здерти з свого ближнього-селянина 50 копійок, коли той спізнюється на сповідь, засвідчує лист А. А. Суботи з слобідки Попасної Воронезької губернії. В листопаді 1898 року той же Антон Субота, висловлюючи обурення громади свого села діями багатіїв-мироїдів, які неправильно розподіляли землю, звертається до Митрофана Олексійовича як до вірного та доброзичливого посередника між безправною сільською масою і ліберальною пресою з надією, що він, можливо, "...отпечатаеть моє пісьмо і об"явить нашу шайку мироїдів по всій Росії..."[11]. Наївні мрії і сподівання селянства на поліпшення умов життя у зв'язку з обіцянками щойно коронованого Миколи II розкриває лист А. Суботи від 1896 року: "Іще прошу вас, Митрофан Олексійович, пропишіть про маніфест, що оце читали після коронованія — чи простив государь недоїмку. У нас тут за це бунт, не кладуть податі. А вони правлять, та така бузовка до бою доходить, то я вас прошу убедительно, будьте вірним другом, розкажіть, нас два буде знати, что тайне. А я вам напишу, як у нас говорять про панів і про землю, і про царя... Я вам напишу, що у нас думають мужики, почему не платять податі..."[12]

Яскраві життєві спостереження й фактичний матеріал у листах кореспондентів М. О. Дикарєва свого часу зацікавили І. Я. Франка, який поруч із зазначенням потреби упорядкування та систематизації спадщини М. Дикарєва недарма вирізняє поміж інших кореспондентів і вищезгаданого адресата: "...особливо визначаються тут записки К. Тарасевського та селян Субот..."[13]

Третя, досить численна група листів, торкається сфери родинних взаємин, містячи часом фольклорно-етнографічний матеріал, — це листи Петра, Павла, Тихона Тарасевських, написані у 1892—1898 роках.

Ознайомлення з науковим доробком М. О. Дикарєва, з багатим архівом його кореспондентів значно розширює уявлення про цього "надзвичайно енергічного", за висловом І. Франка, етнографа-самоука, що посів почесне місце серед прогресивних діячів в історії вітчизняного народознавства.

Київ

1 Посмертні писання Митрофана Дикарєва з поля фольклору й мітольогії // Збірник філологічної секції НТШ. — Т. VI. — Львів, 1903. — С. VII.
2 *Кониський О. Я.* До життєпису М. О. Дикарєва // Літературно-науковий вістник. — Т. XI. — Кн. X. — Львів, 1900. — С. 26.
3 *Там само.* — С. 28.
4 Посмертні писання Митрофана Дикарєва... — С. VIII.
5 *Старков Валерій.* Митрофан Дикарів — повпред нації // Берегиня. — 1999. — Число 4. — С. 5—20.
6 Див.: Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури. — К., 1999.
7 Рукописні фонди ІМФЕ. — ф. 28, од. зб. 1.
8 *Там само.* — ф. 28, од. зб. 6.
9 *Там само.* — ф. 28, од. зб. 2.
10 *Там само.* — ф. 28, од. зб. 7.
11 *Там само.*
12 *Там само.*
13 Посмертні писання Митрофана Дикарєва... — С. VI. До речі, фольклорно-етнографічні матеріали А. А. Суботи зберігаються також у Відділі рукописів ІМФЕ під шифром: ф. 28, од. зб. 155, 163; матеріали Т. А. Суботи — ф. 28, од. зб. 173.

ЕТНІЧНА СИТУАЦІЯ НА СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ В ЕПОХУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Василь БАЛУШОК

Дослідники зазначають, що для етнічної ситуації епохи раннього й початку розвинутого середньовіччя була характерна яскраво виражена етнічна дрібність[1]. М. Колесницкий показав, що тоді існували обласні, як він їх називає, народності, що виникли, наприклад, у Німеччині, на основі колишніх племінних етносів і відповідали політичній дрібності епохи феодальної роздробленості[2]. Як видається, етнічна ситуація в Давній Русі була аналогічною.

На момент утворення Київської Русі на території України, як відомо, проживало кілька слов'янських співплемінностей[3]. Це поляни, волиняни, хорвати, уличі, тиверці, деревляни, сіверяни, частина дреговичів (південніше Прип'яті), можливо, також бужани й дуліби (яких частина дослідників вважає попередниками волинян). Історики, як правило, називають давньослов'янські співплемінності союзами племен. Проте ця назва відбиває потестарно-політичний, а не етнічний аспект. До того ж, не кожна співплемінність, відома етнологам, є союзом племен. Таким вона виступає лише тоді, коли в наявності є відповідні органи племінної й союзної влади[4]. У цьому зв'язку звертає на себе увагу, що за літописом не всі східнослов'янські "племена" мали свої княжіння, тобто, очевидно, справжніми союзами племен, в усякому разі у якийсь момент своєї історії, про який інформація потрапила до літописців, не були. Зазначені співплемінності і виступали окремими етносами. Адже одним з положень етнології є те, що в добу фінальної первісності й становлення цивілізації етносом є саме співплемінність (зокрема, так було у сусідів слов'ян — германців, кельтів, фракійців та ін.)[5]. Крім того, про це свідчать слова літописця, який відзначає у кожної слов'янської співплемінності **"обычя своя"**, **"предания кождо своя норов"**[6].

Названі племінні етноси на час утворення Київської Русі об'єднувалися в метаетнічну спільність (сіверяни і деревляни, очевидно, лише частково) і були на шляху до утворення в перспективі єдиного етносу, що розглянуто мною в окремих роботах[7]. З утворенням у кінці IX — на поч. X ст. Київської Русі, що об'єднала всю слов'янську територію Східної Європи, етногенетичний процес на українських (як і на російських та білоруських) землях був призупинений. Єдина княжа династія Рюриковичів, яка утверджується не лише в Києві, а й у переважній більшості місцевих центрів, і яка мала єдину, "руську", самосвідомість, витворила і єдину систему інформаційних комунікацій[8], що обслуговувала її потреби в масштабах усієї Києворуської держави. Паралельно з Руссю у вузькому значенні (в основному колишня земля полян) виникає те явище, яке історики назвали Руссю в широкому розумінні, що охоплювало, в першу чергу, політичну сферу, але також, певною мірою, й сферу етнічну. Етнонім "русь", що закріпився за населенням Середнього Подніпров'я (вузьке значення), починає вживатися і в широкому розумінні, але, як правило, лише у порубіжних ситуаціях — найчастіше при стиканні жителів Русі, наприклад, воїнів із Новгорода, Ростова, Полоцька чи інших міст і земель, з чужинцями з-поза меж Русі в широкому смислі. Це є свідченням існування певної самосвідомості етнічного типу. А якщо так, то справді на території усієї Київської Русі в той час виникає спільність етнічного характеру[9]. Свого часу її охрестили "давньоруською народністю". Проте чи була вона й справді народністю, тобто власне етносом?

Найперше слід мати на увазі, що давні етноніми племінного типу ще довгий час вживалися й після утворення Києворуської держави, етнонім же "русь" (у вузькому значенні) закріплюється лише за жителями Середнього Подніпров'я. А отже досить довго продовжували існувати й ці етноси, що, до речі, ясно видно з контексту вживання даних етнонімів у літописах. Самі етноси, можливо, як це відзначає Г. Хабургаєв, перетворюються з племінних на територіальні утворення, проте і в такому вигляді продовжують ще тривалий час існувати. При цьому, якщо назви південно-західних співплемінностей, як правило, зникають уже в X ст., і на їх місці виникають нові назви територіально-земельного типу, то назви "племен" північних і північно-східних з часом,

можливо, вже як територіальних утворень, зустрічаються в літописах до XII ст. включно (остання згадка про словен — 1036 р., кривичів — 1127 р., дреговичів — 1149 р., радимичів — 1169 р., сіверян — 1183 р., в'ятичів — 1197 р.[10]).

І хоч поступово давні племінні етноніми виходять із вжитку, але замість них з'являються нові регіональні етнонімічні назви. Утворення нових етнонімів територіально-крайового типу збігається в часі з настанням періоду удільної роздробленості. І це не випадково. Адже, — як зазначає Л. Войтович, — "залишалися (з часів існування племінних етносів і їх княжінь — *В. Б.)* системи шляхів і давні сформовані ринки, до яких тяжіли новосформовані еліти"[11]. Вирішальним фактором, що зумовив виникнення й існування цих, уже нових, утворень, був соціально-політичний, а не власне етнокультурний, оскільки етнокультурні особливості у населення окремих земель хоч і виступають досить чітко, та все ж не настільки сильно, як, скажімо, між Південною, Північною і Північно-Східною Руссю в цілому[12].

Саме виникнення на основі колишніх співплемінностей та їх княжінь нових соціально-історичних організмів, які дістали назву "земель", зумовило появу і нових етнічних утворень територіально-земельного типу. При цьому термін "земля" використовувався саме стосовно самостійних, фактично незалежних утворень державного типу. Вживання його відносно окремих частин Київської Русі, як встановив А. Горський, простежується з другої чверті XII ст. Він, зокрема, відзначає: "Очевидно, термін ("земля" — *В. Б.*), що позначав суверенні держави, був перенесений на руські князівства в міру того, як вони почали розглядатися сучасниками як фактично незалежні"[13]. Землі, як і всякі соціально-історичні організми, виступають тотожними сучасному поняттю "країн"[14].

Основними землями на теренах України в удільний період були Руська, Галицька, Володимирська (Волинська), Чернігівська (виділилася з Руської землі у серед. XI ст.) та частково Турово-Пінська (південні райони). Руську землю складали Київське і Переяславське князівства[15]. У складі Чернігівської землі відособлювалася Сіверщина. Ще можна виділити невелику Болохівську землю, якій вдалося "вижити" на київсько-волинсько-галицькому пограниччі. Хоч вона літописцями й не розглядалася як окрема земля, проте фактично такою постає в літописних записах початку XIII ст.

Місцеві політичні еліти, вкорінюючись на підвладних землях (що було пов'язано з утворенням окремих княжих династій у межах метадинастії Рюриковичів), сприяли витворенню регіональних мереж комунікацій (княжі адміністрації з їх канцеляріями і штатами писарів, єпископії, мережі торгових шляхів), у яких велику роль відігравала писемність[16]. Ці мережі комунікацій, охоплюючи території кожної із земель, сприяли усвідомленню земельними спільнотами своєї єдності і окремішності від спільнот сусідніх земель.

Землі слід відрізняти від князівств як суто державно-політичних утворень, що виникали на їхній базі. Земельні громади мали кожна свої інтереси, що часто не збігалися з інтересами правлячих у них князів. Це, зокрема, досить часто проявлялося у не таких вже й рідкісних випадках, коли віче позбавляло князя чи його спадкоємців столу, або втручалося в ті чи інші розпорядження князя і змушувало його діяти відповідно до волі громади. Як відзначає М. Грушевський, "громади, вибираючи князів і умовляючися з ними, зовсім не зважали на княжі рахунки старшинства та їх умови, маючи на меті здобути собі певну симпатичну особу". Причому, "се право громади — закликати до себе князя, до певної міри признавалося серед князів"[17]. А князівство виступало лише формою державності даної землі. Разом з тим князівство, як форма державності землі, відігравало важливу роль у її самостійному існуванні. Тому земельні громади, як правило, намагалися закріпити за землею певну, "свою" династію. Слід також мати на увазі той факт, що етнічна самосвідомість у середньовічні часи виявлялася великою мірою в формі підлеглості певній владі і, зокрема, певному — "своєму" володареві[18]. А отже поділ на землі-князівства тягнув за собою і появу відповідних самосвідомостей. Цю тезу може підтвердити вживання термінів "**челядь**", "**чядь**" у літописах не тільки в родинній сфері, а й таких, що "ними означували взагалі всі низші верстви" князівства[19].

Існування окремих, фактично незалежних, земельних спільнот відбилося у факті появи і окремих земельних літописань та в характері

цих літописань. Звичайно, такі літописання, що велися в окремих землях відбивали існування самостійних князівств та їх династій[20], але не тільки. В удільних літописах літописці приділяють вже основну увагу саме подіям, що відбувалися у їх землі, і набагато менше — подіям в інших землях, у тому числі і в Києві. В цих літописах описуються такі значні (з погляду літописця) події, як правління "своїх" князів і їхні сімейні справи; будівництво в "своїх" містах церков та "свої" церковні справи; війни "своїх" князів і "своїх" земельних громад проти сусідніх ("чужих") князів і громад, а також проти всіляких "ляхів", "угрів", "поганих" та інших чужинців з-поза меж Русі (в широкому значенні); стихійні лиха, моровиці, пожежі і т. п., а також різні "чуда" у своїх землях, і лише зрідка (коли подія дійсно надзвичайна) в землях "чужих". У таких описах "своїм" (містам, князям, військам та ін.), як правило, приписується все позитивне. Державні, церковні та інші діячі зі свого князівства характеризуються позитивно, інколи аж занадто. Коли ж знаходився який "**оканьный**" (окаянний), то лише як виняток. Дуже промовистими в цьому плані є характеристики "своїх" князів у літописах, як правило, вельми розлогі. Це, наприклад, характеристика Романа Мстиславича, Данила Романовича та інших галицько-волинських князів у Галицько-Волинському літопису, Андрія Боголюбського, Всеволода Юрійовича й інших ростово-суздальських і володимирських князів у Лаврентіївському і Радзивіллівському літописах. Усі вони, як правило, грізні для ворогів "**яко левъ**" чи "**яко рысь**", хоробрі "**яко орелъ**", розумні — "**ꙋма мудростью ходяща по заповѣдемь божиимь**", а також "**христолюбивыи**", "**кормитель бѣ черньцем и черницем и ꙋбогим**", "**яко возлюбленныи бяше о(те)ць**", "**правдивыи**", "**благовѣрныи**" і т. д.[21] Міста і церкви в "своїх" землях літописець зображає такими прекрасними й величними, що рівних їм немає в сусідніх землях ("**ниже н(ѣ)с мощи и сказати**")[22]. Тобто, як бачимо, в земельних літописах присутні чіткі риси земельного етноцентризму, який у домодерні часи виступав стрижнем етнічної самосвідомості[23].

Воєнні конфлікти і суперництво між землями теж виникали далеко не завжди з вини князів і не зводилися лише до міжкнязівських чвар. Зокрема, М. Владимирський-Буданов свого часу на основі літописів визначив, що довготривалі ворожі стосунки і суперечки існували між новгородцями й ростовцями; між смолянами, з одного боку, і новгородцями, суздальцями й полочанами — з іншого; між суздальцями і киянами (руссю)[24]. А у випадку міжкнязівських чвар князь легко міг набрати ополчення в своїй землі і вести його проти князя сусіднього земліскнязівства, саме "тому що у тих, кого він збере під своїм стягом, відчувались також свого роду ворожі спонукання проти тих, які ополчилися за супротивного князя"[25].

Прикладом такої ворожнечі населення різних земель можуть бути стосунки між новгородцями й ростово-суздальцями, які в ході конфліктів не раз заохочували своїх, у той час мирно настроєних, князів плюндрувати волості супротивника. І саме тому, що взаємна ворожнеча витікала "не з князівських, а з народних спонукань", "новгородці, — за словами М. Костомарова, — відбивши суздальців від стін свого міста, швидко сходилися з суздальськими князями, і навпаки, шалено мстили суздальцям, продаючи кожного (полоненого — *В. Б.*) суздальця за дві ногати"[26]. При цьому літописці, описуючи конфлікти між земельними спільнотами, називають не воюючих князів і їхні дружини (які, можливо, в деяких таких баталіях участі й не брали), а відповідні спільноти. Наприклад, під 1135 р. у Лаврентіївському і Радзивіллівському літописах зазначено: "**Тоє же зимы бишася Новгородци с Ростовци [на Ж(д)ьни горѣ] и побиша мно(ж)ство ихъ и воротишася Ростовци с побѣдою великою**"[27]. Під 1137 р. у Новгородському першому літопису найстаршої редакції літописець зазначив, що у новгородців "**не бе мира съ ними** (псковичами — "**пльскович**" — *В. Б.*)**, ни съ сꙋждальци, ни съ смольняны, ни съ полоцяны, ни с кыяны**"[28]. Під 1138 р. згадано, що новгородці "**съ пльсковици съмиришася**", а під 1195 р. читаємо: "**Тои же зимѣ бишася смолняне съ черниговьци, и поможе богъ цьниговьцемъ**"[29]. У таких війнах літописець називає воїнів своєї землі "нашими", наприклад: "**...и многы избиша от наши(х)**", "**си же видѣвше полкъ наш отступиша**"[30]. Він радіє з поразок "чужих" земельних громад у міжземельних війнах. Так,

новгородський літописець, описуючи війни з давніми ворогами новгородців — суздальцями, із задоволенням відзначає під 1149 р.: "**И много леже обонхъ, нъ суждальць бещисла**"[31], а під 1170 р. пише: "**И бѣше** (в битві — *В. Б.*) **новгородьць 400, а суждальць 7000; и пособи богъ новгородцемъ, и паде ихъ** (суздальців — *В. Б.*) **300 и 1000, а новгородьць 15 мужь**"[32]. Дії "своїх" воїнів і князів стосовно "чужих" із сусідніх земель-князівств літописці, як правило, прославляють і виправдовують, якими б кривавими та розбійницькими вони не були. Наприклад, описуючи війну між Ростово-Суздальською і Новгородською землями-князівствами під 1169 р. літописець у Радзивіллівському літопису (укладений в Ростово-Суздальській землі) зазначає, що ростово-суздальці у Новгородській землі "**села вся взяша и пожгоша, а люде(и) по селом иссекоша, а жены, и дѣти, и имѣния, и скоты поимаша...**" і пояснює, що це Бог їх "**за грехи навелъ и наказалъ по достоянию рукою бл(а)говѣрнаго кн(я)зя Андрѣя** (Юрійовича Боголюбського — *В. Б.*)"[33]. У той же час, коли таке робили в його землі "чужі" — війська сусідніх земель, він вважає це за несправедливість та порушення встановлених Богом порядків і засуджує нападників. Наприклад, у тому ж Радзивіллівському літопису читаємо, що рязанський князь Гліб Ростиславич в союзі з половцями 1177 р., вторгнувшися в Ростово-Суздальську землю, "**много зла сотвори**", (...) "**И так(о) Глѣб б(о)га прогневи и с(вя)тую Б(огоро)д(и)цю**"[34].

Ворожість між населенням різних земель проявлялася також у випадках, коли княжий стіл займав князь, який прибув з іншої землі. Він часто приводив із собою і "мужів", які посідали в його адміністрації різні відповідальні посади. При цьому, будучи чужинцями, ці люди творили різні неподобства відносно жителів землі, які, в свою чергу, платили їм відвертою ворожістю. Тому після смерті князя досить частими були вибухи гніву ображеного населення, спрямовані проти цих урядовців. Такі конфлікти, звичайно, виникали і на соціальному грунті, але ворожнеча між представниками різних земель у них виступає також дуже чітко. Тим більше, якщо при цьому стикалися інтереси боярсько-патриціанських олігархій різних земель, підтримуваних простолюдом. Описуючи заворушення, літописці спеціально підкреслюють чужинність цих людей у даній землі. Наприклад, 1158 р., коли помер Юрій Долгорукий, що саме захопив був Київ, жителі Київської землі, незадоволені засиллям чужих, і, як видно, ворожих до них, суздальців, що їм цей суздальський князь роздав в управління міста й села на Київщині, накинулися на чужинців і перебили їх, а добро розграбували[35]. В. Ключевський відзначав, що в цих подіях відбився "розрив народності" і "відчуження" між киянами й суздальцями[36]. М. Костомаров відзначав, що аналогічні події сталися в Києві й у 1113 та 1146 рр. 1113 р., коли в Києві помер князь Святослав Ізяславич, кияни кинулися громити двори його урядовців, що прибули з ним із Турівської землі[37]. Те ж саме сталося 1146 р. по смерті Всеволода Ольговича, який, прибувши з Чернігівської землі, оточив себе в Києві чернігівцями. Тоді кияни взялися громити й грабувати двори тивунів Ратші й Тудора, а також Всеволодових мечників[38]. Прояви подібної ворожнечі відзначають і літописці Ростово-Суздальської землі, зокрема під 1176 р. Тоді в цю землю після смерті Андрія Боголюбського прибули на княжіння Мстислав та Ярополк Ростиславичі і "**раздовала бяста посадничества Роускымъ дѣтскымъ**", тобто вихідцям з Русі у вузькому значенні. І ці останні "**многоу тяготу людемъ симъ** (ростово-суздальцям — *В. Б.*) **сътвориша**"[39].

Наведені факти свідчать про те, що населення окремих давньоруських земель становило окремі спільноти етнічного типу, які володіли осібними самосвідомостями, зокрема виділяючи "своїх" — жителів рідної землі і "чужих" — мешканців інших земель. До висновку про існування у Давній Русі земельних етнічних спільнот свого часу прийшли М. Костомаров, М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, О. Єфименко. Це добре видно з праць вчених, хоч вони й не вживають знайомої нам етнологічної термінології, що пояснюється станом розробленості в їх часи термінологічного апарату етнологічної науки. Зокрема, О. Єфименко писала щодо цього: "Але безсумнівно тим не менш, що була якась сила, яка тягла області (землі — *В. Б.*) до відособлення. Слід гадати, що силою цією, яка об'єднувала область в обласну одиницю,

були перш за все племінне почуття, усвідомлення племінної спорідненості, згодом, ймовірно, спільність торгових, промислових та інших інтересів"[40]. А М. Грушевський зазначав, що "в основі політичного групування руських земель лежав етнографічний підклад, змодифікований впливом міської організації й взагалі політичними впливами"[41].

У відповідності із земельним поділом, в XI–XII ст. на теренах України фіксується кілька земельних етнічних утворень. Це, передусім, "русь" ("кияни"), "чернігівці", "володимирці" ("волинці"), "галичани", дрібна спільнота "болохівців", а також частини периферійних спільнот — "сіверян" (згодом "севрюків") і "турівців", які проживали і в суміжних областях майбутніх Росії та Білорусі[42]. Назви більшості земельних етнічних спільнот, якщо виходити з літописів, як бачимо, були пов'язані з головним (стольним) містом землі. О. Толочко вважає, що відомі нам з літописів етноніми земельних спільнот "суть перспектива літописця", а насправді у них продовжували існувати давні назви[43]. У ряді випадків це справді могло мати місце, можливо, з деякою видозміною давніх етнонімів, на доказ чого додамо, що аналогічні земельні етнічні спільноти того ж історичного періоду, наприклад у Німеччині, в більшості мали назви, утворені на основі назв колишніх племінних етносів, на базі яких вони виникли[44]. На території Південної Русі такими назвами були "сіверяни-севрюки", а також, можливо, "волинці", оскільки ця назва зустрічається в літописах, хоч і рідше, ніж "володимирці"[45]. Етнонім "русь" також, судячи з усього, виступав назвою середньонаддніпрянської земельної спільноти. Стосовно ж назв інших земельних етнічних спільнот, маємо задовольнитися тим, що повідомляють літописи. Тим більше, що такі земельні спільноти, як чернігівці і галичани, які утворилися з кількох співплемінностей чи їх частин (див. далі), могли і не успадкувати давніх племінних етнонімів. Те, що означені назви дійсно були земельними етнонімами, підтверджує спостереження дослідника кінця XIX — початку XX ст. М. Кордуби над вживанням терміна "галичани". Ця назва вживалася в літопису у трьох значеннях, позначаючи: 1) лише міщан Галича; 2) галицьке боярство; 3) "цілу людність Галичини". Для позначення всього населення Галицької землі цей термін найчастіше вживався, коли мова йшла про земельне військо, у якому служили різні верстви, включаючи й селян[46].

Русь (кияни) займала Київське Правобережжя в землях полян, а також терени колишніх деревлян та ряд територій на заході аж до рік Горині і Случі, а на сході — частину Лівобережжя[47]. Населення колишніх деревлянських областей, включених до складу Київської землі, за спостереженням М. Грушевського, не дає прикладів виявлення яскравої самосвідомості, ні власної деревлянської, ні киянсько-руської. Разом із тим він зазначає, що "деревляни швидко "русіли" (в полянському смислі)", чому сприяли культурні впливи власне Київщини, включаючи християнство, а також адміністративна залежність і "природне тяготіння до тих торгових шляхів, які знаходилися в руках полян"[48]. Населення віддалених західних областей так і не ввійшло до складу Русі в етнічному плані. Зокрема, там збереглася спільнота болохівців (див. далі).

На Лівобережжі Київська (Руська) земля, що складала великокняжий домен, до початку XI ст. включала і Чернігів та Переяслав з округами. Людність цих лівобережних територій також була в минулому етнічно полянською або ж близькою до полян. Зокрема, В. Сєдов і В. Петрашенко за археологічними даними визначають, що наддніпрянська Переяславщина була заселена полянами, а на півночі Лівобережжя полянські землі сягали Чернігова, що виріс на межі територій полян і сіверян[49]. У середині XI ст. відбувся поділ Руської землі і утворилися Чернігівське земля-князівство та Переяславське князівство[50], яке самостійною землею не стало[51]. І якщо на території Чернігівської землі це супроводжувалося формуванням окремої земельної етнічної спільноти, то переяславці такої спільноти не утворили, далі примикаючи в етнічному плані до киян-русі. Цьому сприяла їх полянська спорідненість, а також той факт, що Переяславщині так і не вдалося повністю виділитися в самостійну землю. Вона залишалася на становищі великокняжого домену, фактично підлягаючи Києву впродовж майже усього періоду феодальної роздробленості. А її заселення і освоєння, особливо враховуючи розташування на кордоні зі Степом, відбувалося в залежності від ді-

яльності київського столу[52]. Причому, якщо спочатку Переяславське князівство простягалося далеко на схід і включало населене сіверянами Посейм'я, то пізніше ця, спірна з Чернігово-Сіверщиною, територія була втрачена ним на користь останньої. Тому, очевидно, правильним буде вважати, що етнічно населення Переяславської землі належало до середньонаддніпрянської Русі, можливо, включивши, особливо на сході, деякі сіверянські домішки. М. Костомаров з цього приводу писав: "Давні поляни утворили два княжіння: Руське і Переяславське, але народність їх була одна"[53].

Про існування етнічної земельної самосвідомості киян-русі свідчать наведені вище приклади ворожого ставлення до княжих "мужів", що походили з інших земель. Окрім цих прикладів, виявом такої самосвідомості є намагання київської земельної громади закріпити за Києвом одну династію (Мономаховичів, зокрема "старшу лінію її Мстиславову"[54]). Закріплення за землею однієї княжої династії вело до відособлення її від інших земель, чого й домагалася земельна громада. Коли ж це зробити не вдалося, киянсько-руська громада відсторонилася від міжкнязівських чвар і повела політику, спрямовану на те, щоб "не ризикувати і найменше взагалі влазити в княжу боротьбу"[55].

Окремим етнічним утворенням земельного типу виступили чернігівці, які розселялися на південному заході Чернігово-Сіверщини, у власне Чернігівскій землі, навколо її стольного міста. Самостійні інтереси чернігівської земельної громади проявилися в тому, що вона ще з середини XI — початку XII ст. трималася за власну княжу династію — нащадків Святослава Ярославича, зокрема за Олега Святославича і його спадкоємців (Ольговичів). "Очевидно, земля бажала конче задержатися при династії Святослава й при своїй окремішності під її управою"[56], — зазначав М. Грушевський. А О. Єфименко пише про "відособленість цієї землі від землі Київської: очевидно, політичні відносини тут приховували племінний (тобто етнічний — *В. Б.*) антагонізм"[57]. Однією з причин етнічної відмінності між киянами-руссю й чернігівцями вчені кінця XIX — початку XX ст. вважали те, що перші були нащадками полян, а другі — сіверян. Проте, як уже зазначалося, новітні дослідження показують, що поляни на Лівобережжі замешкували території аж до Чернігова. Західні сіверяни, землі яких лежали поблизу міста, в етнокультурному плані теж були близькі до полян[58]. Разом з тим, той факт, що до складу чернігівців, окрім полян, увійшли також сіверяни, очевидно, сприяв виділенню їх у самостійну земельну етнічну спільноту.

До складу Чернігівського князівства входили слабо розвинуті економічно й політично землі радимичів і в'ятичів. Проте вони не становили органічного цілого з власне Чернігівською землею. Зокрема, М. Брайчевський зазначає, що ареал радимичів на археологічному матеріалі простежується впродовж усього давньоруського періоду[59]. Те ж саме відзначають дослідники стосовно в'ятичів (простежуються до XIV ст.)[60]. А в літописах радимичі згадуються, як уже говорилося, до 1169 р., а в'ятичі — до 1197 р. Не випадково "переважне право" на землю в'ятичів періодично переходить до Києва[61], а в другій половині XIII — XIV ст. області в'ятичів і радимичів Чернігівське князівство втрачає остаточно[62].

Східні райони Чернігівського князівства займала відносно самостійна Сіверщина. Її населення склали східні сіверяни. Вони заселяли нинішні північно-східні терени України і сусідні місцевості Росії в районі Курська. Сіверяни ще з докиєворуських часів зберігали етнічну відособленість, чому сприяла і політична автономність у межах Чернігівського князівства. Зокрема, Сіверська земля мала своїх князів, з якими її населення виявляло солідарність. І коли ці князі зазнали поразки під час відомого походу князя Ігоря 1185 р. проти половців, літописець повідомляє, що "**възмятоша(с)[я] горо(дн) Посе(м)скіє, и бы(с)[ть] скръбь и туга люта**"[63]. Східні сіверяни, займали периферійне становище, беручи участь в етногенезі і українців, і росіян. Востаннє етнонім "сіверяни" в літописах згадується під 1024 р., можливо, під 1183 р.[64] Але, очевидно, назва сіверян не зникла після цього, просто для літописців, які самі проживали не в Сіверській землі, вони є частиною чернігівців, і етноніма "сіверяни" не вживають. Крім того, в літописах населення Сіверської землі позначається більш локальними крайовими назвами — "новгородці" (від Новгорода-Сіверського), "куря-

ни". Хоча серед самого населення Сіверщини та найближчих сусідів етнонім "сіверяни", можливо, продовжував і далі вживатися, оскільки ще в XV – XVII ст. тутешня людність відома під назвою "севрюків" чи "севруків"[65]. А Сіверщина, як окрема територіальна одиниця, продовжує існувати аж до ранньомодерних часів[66].

На заході південноруської території великими земельними етнічними спільнотами вважаються володимирці (волинці) і галичани. Етнічною підосновою володимирців були волиняни давньослов'янської доби[67]. У складі володимирсько-волинської спільноти, до речі, як і в інших землях, літописцями вирізняються дрібніші громади – лучани, берестяни та інші. Проте всі вони, групуючись навколо громади стольного міста, складали одну спільноту. Незважаючи на те, що контроль над волинською землею довго зберігають у своїх руках київські князі, уже з XI ст. чітко виступає тенденція до відособлення місцевої земельної громади. Зокрема, як відзначав М. Грушевський, володимирці спочатку тримаються за династію Ігоря Ярославича, незважаючи на те, що це мало наслідком війни з іншими князями та їх воєнні походи на Волинь, як, приміром, 1098 р.[68] Втративши династію Ігоря, володимирці визнали своєю династію Мстиславичів, які осіли тут із середини XII ст. При багаторазових намаганнях інших князів здобути собі Волинь, місцева громада завзято билася за своїх князів, не бажаючи втратити "політичної окремішности" і приєднання до Києва[69].

Земельна етнічна спільнота галичан утворилася на базі давньослов'янської співплемінності хорватів, а також тиверців і, можливо, частини уличів, які відступили на територію Галицької землі з півдня під натиском кочівників[70]. Відособленість галичан від інших земельних громад, у тому числі від сусідніх володимирців (волинців), досить чітко проглядає з літописів, хоча звістки про Галицьку землю в них (не в останню чергу, очевидно, через це) порівняно скупі. Це також добре видно з того, як швидко з настанням роздробленості відособилася Галичина від інших земель Південної Русі. При цьому Галицька земля відірвалася від Волині, з якою вона була об'єднана ще Володимиром Святославичем. Про її окремішність і органічну цілісність свідчить, як пише Л. Войтович, те, що "досить було незначних зусиль князів-ізгоїв Ростиславичів, щоб хорватські землі відірвалися від волинських"[71]. З іншого боку, утворення в Галичині сильного князівства, де здавна правила одна династія, сприяло усвідомленню галичанами своєї окремішності[72].

Ще однією земельною етнічною спільнотою, що, як і сіверяни, займала периферійне становище й географічне положення, виступали турівці. Ця назва вживається в літописах для позначення населення Турівської чи Турово-Пінської землі[73], яка лежала понад Прип'яттю і включала в основному території нинішнього центрального Полісся, впираючись на заході у східний кордон Волинської землі (Берестейська волость) у верхів'ях річок Лісної та Ясельди, а на півночі доходячи до верхів'їв Німану (нинішня Білорусь)[74]. Турівське князівство не належало до сильних. Так, воно довгий час фактично підлягало Києву. Етнічну підоснову турівців, зокрема південніше Прип'яті (на території України), склали південні дреговичі, а також, очевидно, частково – деревляни, які на півночі свого ареалу, як вважав М. Грушевський, проживали черезсмужно з дреговичами[75]. Населення ж північної частини Турівської землі (північніше Прип'яті), хоч і склалося також на основі дреговичів, але включало потужний балтський субстрат і в цьому мало відрізнялося від решти протобілорусів.

Турівці, як і сіверяни, були периферійною етнічною спільнотою, що знаходилася на прикордонні між двома великими етносами, що перебували на етапі свого становлення – українцями на півдні й білорусами на півночі. Турівці, зокрема ті, що проживали в басейні Прип'яті й південніше, є, очевидно, предками пізніших поліщуків із Центрального Полісся, з територією розселення яких в основному збігається їх ареал. До речі, М. Костомаров називає поліщуків серед інших "народностей" Південної Русі, вважаючи їх, щоправда, нащадками деревлян[76].

Ще однією, невеликою, але самостійною спільнотою етнічного типу були болохівці. Болохівська земля знаходилася на пограниччі між Волинською, Галицькою і Київською землями, займаючи верхів'я Південного Бугу, де нині сходяться Житомирська, Хмельницька та Він-

ницька області[77]. При цьому вона входила до складу Київської землі. Але завдяки віддаленості від Києва, як і від центрів Волинської та Галицької земель, невеликій болохівській громаді вдалося зберегтися як окремій спільноті, осібній від киян-русі, володимирців та галичан в етнічному плані. На сторінки літописів болохівці потрапляють на початку XIII ст., "коли влада київських князів ослабла, а Данило (Галицький — *В. Б.*) ще не встиг повністю впорядкувати Галицько-Волинське князівство"[78]. Тоді Болохівська земля вийшла з-під влади як київських, так і галицько-волинських князів і постала в джерелах самостійним утворенням зі своїми князями. Населення цієї землі, очевидно, було нащадками колишніх уличів[79], "може, — як вважав М. Грушевський, — з деякою чорноклобуцькою домішкою"[80]. Болохівці в літопису постають спільнотою, що усвідомлює свої окремі інтереси і завзято боронить їх. Зокрема, вони беруть участь у "**коромолах**" проти Данила Галицького, вступають у спілку з монголо-татарами. Військо Данила, придушуючи непокірних болохівців, які знову й знову намагаються вибороти собі незалежність, теж ставиться до них як до "несвоїх"[81]. М. Костомаров також вважав болохівців окремою "народністю"[82].

Слід зазначити, що земельна самосвідомість названих етнічних спільнот, очевидно, проявлялася нерівномірно. Найчіткіше вона виявлялася, звичайно, у жителів столиці землі та прилеглих до неї районів, а також в зонах частих воєнних конфліктів на порубіжжі. У сільських жителів, та ще й віддалених районів, а також у мешканців невеликих провінційних міст земельна самосвідомість могла виявлятися слабше. На віддаленому ж порубіжжі земель, думається, могла існувати ситуація, близька до етнічної неперервності[83]. Особливо етнічна неперервність, яка виявляється у відсутності чітко вираженої етнічної самосвідомості, її дифузності, слід гадати, проявлялася в період, коли давні племінні етноси (співплемінності) вже зникали, а нові (земельні) етнічні спільноти лише утворювалися. Саме в такий спосіб слід пояснювати ситуацію, що її О. Моця характеризує, як таку, коли "досить значна частина населення була безетнічною"[84].

На російських і білоруських землях в епоху роздробленості існували свої земельні етнічні утворення, аналогічні розглянутим. Так, М. Костомаров вирізняє в Білорусі "народності" полочан і смолян, у Росії — новгородців, псковичів, ростово-суздальців і в'ятичів, які поділялися на дві гілки — східну, або рязанську, і західну[85]. Можливо, цей поділ в подальшому буде уточнений, але, думається, не настільки кардинально, оскільки базується на солідній джерельній базі й детальному її аналізі.

Слід зазначити, що намальована етнічна картина є типовою для епохи раннього і почасти розвинутого середньовіччя, й наші предки в цьому аж ніяк не були оригінальними. Так, у Франції в той час, окрім північнофранцузької етнічної спільності, існували провансальці, бургундці, гасконці, нормандці; в Польщі, крім поляків, — мазовшани, поморяни, кашуби, а можливо, й інші; у Чехії — чехи і моравани; в Німеччині тоді фіксуються сакси, алемани, баварці (бавари), шваби, тюринги, гессенці та інші, як їх називає М. Колесницький, ранньосередньовічні обласні народності[86]. Подібні приклади можна продовжити.

Чим же були, з погляду етнічної класифікації, названі утворення Давньої Русі? Як уже зазначалося, ряд дослідників вважає названі земельні етнічні спільноти раннього середньовіччя групами близькоспоріднених етносів, що, як правило, групуються навколо центрального етносу й, будучи об'єднаними з ним асоціативними зв'язками та маючи дуже близьку етнічну культуру, поступово зближуються й інтегруються в один етнос. Разом з тим існує думка, у відповідності з якою, сукупність зазначених (у рамках кожної з названих країн) етнічних спільностей розглядається як один етнос, проте аморфний, зате поділений на яскраво виражені субетноси. А ще існує думка, що в рамках кожної з країн тоді існував єдиний етнос, який включав у себе етноси нижчого рівня[87]. Останнє видається найдальшим від істини, адже етнос, навіть середньовічний, не може складатися з етносів. Як видається, етнос вищого рівня, який нібито складається з етносів нижчого рівня, є просто метаетнічною спільністю. З метаетнічною спільністю ми, судячи з усього, маємо справу і у формулюванні, коли спільності, що визначаються як субетнічні, виступають настільки яскраво, що їх власне етнічні риси проглядаються набагато чіткіше за риси того етносу, який вони нібито утворюють.

Адже у співвідношенні етносу, субетносу і метаетнічної спільності етнічні риси виступають найчіткіше саме у етносу, тобто чіткіше, ніж етнічні риси субетносу і метаетнічної спільності[88]. Тому ми схиляємося до першої точки зору. Тим більше, що на її користь свідчить матеріал, не лише наведений авторами, які її відстоюють, а, як ми бачили вище, і той, що стосується Давньої Русі. У відповідності з даною точкою зору, названі вище етнічні утворення, що існували в XI — середині XII ст. на території України, слід визначити як групу близькоспоріднених етносів. Серед них центральним етносом була середньонаддніпрянська Русь, що заселяла територію Русі у вузькому розумінні — ядро Давньої Русі. З киянами-руссю чернігівці, володимирці (волинці) та галичани інтенсивно взаємодіяли і поступово інтегрувалися в єдиний етнос. Невелика спільнота болохівців, без сумніву, етнічно була близькою до володимирців, галичан і киян-русі і, незважаючи на відзначену боротьбу за політичну незалежність, інтенсивно взаємодіяла з цими великими земельними спільнотами в етнічному плані. Сіверяни й турівці займали периферійне становище. Разом з тим західні сіверяни і південні турівці теж поступово втягувалися в етноінтеграційні процеси з сусідніми чернігівціями, руссю й володимирцями.

Існуючі на території України етноси були близькі між собою, а також, очевидно, мали певний рівень спільної самосвідомості. І, таким чином, вони становили метаетнічну спільність. На користь цього свідчить не лише їх етнокультурна спорідненість[89], а й такий факт. Літописці північних земель ще до поширення на всі південноруські землі терміна "Русь" і похідних від нього як власних назв нерідко вживали цей термін для позначення південних земель або таких їх частин, які тоді (у XI — середині XII ст.) в розумінні самого південноруського населення до складу Русі у вузькому значенні не входили — Галича, Чернігівщини (наприклад, у Лаврентіївському літопису під 1059 р. чернігівських князів Святослава Ольговича і Святослава Всеволодовича названо "**Рүскии князи**")[90]. Тобто для жителів Північної Русі, і зокрема для літописців, уся Південна Русь становила певну спільність, відмінну від інших земель Русі. До речі, до дуже схожих висновків стосовно етнічної ситуації в Давній Русі, тільки виражених більше в категоріях культурології, а не етнології, прийшов М. Попович[91].

Етнічна ж спільність у межах Русі в широкому смислі була типовою метаетнічною (в першу чергу, етнополітичною та етноконфесійною) спільністю. Причому такою, що об'єднувала не лише ряд власне етносів, а й метаетнічних спільностей, однією з яких, очевидно, була розглянута українська метаетнічна спільність. Ця метаетнічна у масштабах усієї Давньої Русі спільність характеризувалася відповідною самосвідомістю метаетнічного типу — самосвідомістю "русі" в широкому розумінні. Це й була перша форма східнослов'янської самосвідомості. Річ у тому, що до її появи такої самосвідомості не існувало. Східнослов'янська самосвідомість (і, відповідно, східні слов'яни не як географічне, а як етнокультурне і метаетнічне явище) з'являється лише після утворення Київської Русі під дією політичних обставин, і залишатиметься завжди самосвідомістю не власне етнічною, а метаетнічною. Щодо загальноруської самосвідомості, яку фіксують літописи, слід також мати на увазі, що була вона найперше самосвідомістю правлячої княжої еліти, яка виступала, кажучи словами Е. Сміта, латеральною (від лат. lateralis — бічний) етнічною спільнотою[92]. Стосовно таких етнічних спільностей, як та, що існувала у Давній Русі, дуже точним є висновок Ю. Бромлея, зроблений ним свого часу: "Разом з тим, у межах розглядуваних соціально-історичних утворень (держав, які об'єднували багато країн і народів — *В. Б.*), окрім народностей, що входять до них, нерідко складається етнічна спільність, яка нібито стоїть над ними (пізніше вона отримала назву метаетнічної — *В. Б.*), що виражається у появі спільних для всіх народностей етнічних рис. Але ці риси порівняно з етнічними властивостями народностей — усього лише тонка амальгама, до того ж, поширена далеко не рівномірно. Як наслідок, відповідні утворення в етнічному відношенні не становлять "органічного" цілого"[93]. До речі, належала давньоруська метаетнічна спільність до такого типу цих спільностей, які з часом розпадаються, оскільки охоплювала кілька зовсім різних природно-географічних регіонів, населення яких мало власні, відмінні між собою, глибокі етно-

культурні традиції (етногенетичні ніші, які не могли злитися в одну[94]).

Названа етнічна ситуація в Давній Русі є закономірною й типовою для свого часу. В епоху раннього середньовіччя і навіть пізніше таких величезних за територією розселення етносів, як так звана "давньоруська народність", зокрема в Європі, просто не існувало, та й не могло існувати, з огляду на нерозвиненість засобів і мереж комунікацій, у тому числі інформаційних, малу територіальну мобільність більшості населення, тенденцію до натурально-господарської замкнутості соціальних організмів та політичний партикуляризм. Навіть тепер, при сучасному рівні розвитку наймодерніших інформаційних та інших комунікацій і незрівнянно вищому ступені територіальної мобільності населення, збереження етнічної єдності великих за територією розселення етносів є проблематичним[95], а що вже говорити про середньовіччя. Всі тодішні великі за територією етнічні спільності були не власне етносами, а метаетнічними спільностями того чи іншого порядку й типу, або ж становили зони етнічних і мовно-культурних неперервностей. Етнос у той час, розселившись на великі території, під дією місцевих етнічних ніш і внаслідок втрати зв'язків між тепер уже віддаленими його частинами, одразу ж починав ділитися на частини і утворював групу споріднених етносів. Інколи, очевидно, спостерігалося утворення етнічних неперервностей, сама поява яких пов'язана з ситуацією швидкого розселення певного етнічного угруповання[96]. Такі неперервності з часом породжували групи споріднених етносів.

Земельні етнічні спільноти, що відповідали добі удільної роздробленості, зникають разом з подоланням останньої, інтегруючись в єдиний етнос у межах цілої країни. На землях України це відбулося в кінці XII — на поч. XIII ст., коли тут виникає нова етнополітична спільність у формі двох "інтеграційних центрів" (термін М. Брайчевського) — галицько-волинського і чернігівського, об'єднаних боротьбою за Київ, і формується загальнопівденноруська мережа комунікацій. Тоді зазначена метаетнічна спільність у межах Південної Русі перетворюється на власне етнос (український етнос, який мав у той час етнонім "русь"/"русин"[97]), чому автором присвячена окрема робота[98], і що виходить уже за тематичні рамки даної статті.

1 *Арутюнов С. А.* Народы и культуры: развитие и взаимодействие. — Москва, 1989. — С. 85.

2 *Колесницкий Н. Ф.* Донациональные этнические общности (по материалам средневековой Германии) // Расы и народы. — Вып. 8. — М., 1978.

3 Навіть якщо в чомусь картина розселення давньослов'янських "племен", намальована літописцем, не зовсім відповідала дійсності, то, думається, не настільки кардинально, як це вважають деякі дослідники (див.: *Толочко А.* Воображённая народность // Ruthenika. — Т. I. — К., 2002. — С. 112–113), особливо на землях України, тобто порівняно недалеко від Києва.

4 *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. — М., 1983. — С. 268; *Куббель Л. Е.* Очерки потестарно-политической этнографии. — М., 1988. — С. 180, 184 та ін.

5 Див.: *Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н.* Раса, популяция, этнос. — М., 1970. — С. 11–12; *Арутюнов С. А.* Народы и культуры. — С. 25; див. дещо інше формулювання, але по суті та ж точка зору: *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. — С. 253, 267; История первобытного общества. — Т. 3. Эпоха классообразования. — М., 1988. — С. 320–321.

6 Полное собрание русских летописей. — Т. 2. Ипатьевская летопись. — С.-Петербург, 1908 (далі — ПСРЛ. 2). — Стб. 10. Про давньослов'янські "племена" як окремі етноси див.: *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. — Львів, 1996. — С. 33–34, 42 (прим. 33); *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. — С. 267, 279; *Чебоксарова И. А., Чебоксаров Н. Н.* Народы, расы, культуры. — М.,1971. — С. 72.

7 *Балушок В.* Етноцентризм полян в "Повісті временних літ" і проблема витоків етнічної самосвідомості українців // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 3 — К., 1999; *Його ж.* Про перші прояви української етнічної самосвідомості // Традиційне й особистісне у мистецтві. — К., 2002; *Його ж.* Етногенез українців // Народна творчість та етнографія. — №1–2. — 2002. — С. 29–30. Про складання напередодні утворення Київської Русі об'єктивних передумов для етногенезу українців див.: *Балушок В.* Формування об'єктивної основи для етногенезу українців // Народна творчість та етнографія. — № 1. — 2000. Про метаетнічні спільності див.: *Брук С. И., Чебоксаров Н. Н.* Метаэтнические общности // Расы и народы. — Вып. 6. — М., 1976.

8 Про роль інформаційних комунікацій у творенні етнічних спільнот див.: *Арутюнов С. А.* Народы и культуры. — С. 17–40; *Szynkiewicz S.* Silva ethnikum // Konflikty etniczne. Żrodła — typy — sposoby rozstrzygania. — Warszawa, 1996. — S. 320.

9 Про відображення етнічної самосвідомості в етнонімі див.: *Крюков М. В.* Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза // Расы и народы. — Вып. 6. — М., 1976.

10 Див.: Бужане // Советская историческая энциклопедия (далі — СИЭ). — Т. 2. — М., 1969. — С. 798; *Третьяков П. Н.* Древляне // СИЭ. — Т. 5. — М., 1964. — С. 325–326; *Його ж.* Дреговичи // СИЭ. — Т. 8. — М., 1965. — С. 150; *Його ж.* Поляне // СИЭ. — Т. 11. — М., 1968. — С. 394; *Його ж.* Радимичи // СИЭ. — Т. 11. — М., 1968. — С. 826; *Його ж.* Северяне // СИЭ. — Т. 12. — М., 1969. — С. 679; Уличи // СИЭ. — Т. 14. — М., 1973. — С. 782; *Авдусин Д. А.* Вятичи // СИЭ. — Т. 3. — М., 1963. — С. 974; *Жиромский Б. Б.* Тиверцы // СИЭ. — Т. 14. — М., 1973. — С. 213; *Каштанов С. М.* Волыняне // СИЭ. — Т. 3. — М., 1963. — С. 679. Г. Хабургаєв обстоює думку, що етноніми слов'янських "племен" зникають раніше, ніж це було прийнято вважати, а ті назви, які в основному фігурують у літописах є насправді не племінними етнонімами, а назвами "територіальних об'єднань", на які "племена" перетворилися (див.: *Хабургаев Г. А.* Этнонимия "Повести временных лет" в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. — М., 1979. — С. 165–166). Але, по-перше, для нас різниця між "територіальними" і племінними спільнотами є неістотною; суттєво те, що і ті й ті виступають окремими етнічно-етнографічними одиницями. А по-друге, у зникненні власне племінних

(за Хабургаєвим) етнонімів простежується та ж закономірність: південно-західні племінні етноніми виходять з ужитку раніше.

11 *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С. 28.

12 Про етнокультурні відмінності між слов'янами на територіях майбутніх України, Росії і Білорусі див.: *Балушок В.* Етногенез українців. – С. 26–29.

13 *Горский А.* О древнерусских "землях" // Ruthenica. – К., 2002. – Т. I. – С. 63.

14 Про соціально-історичні організми та їх роль в етнічному житті див.: *Семенов Ю. И.* Общество, страны, народы // Этнографическое обозрение. – № 2. – 1996.

15 *Горский А.* О древнерусских "землях". – С. 57–62.

16 Про механізм дії таких комунікацій і роль у них писемності в Давній Русі див.: *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X–XII ст. (До історії української писемності). – Львів–Київ–Нью-Йорк, 1998.

17 *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. III. – К., 1993. – С. 201; див. також: *Ефименко А. Я.* История украинского народа. – К., 1990. – С. 54–55.

18 *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 122, 124; *Її ж.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 231–257.

19 *Кордуба М.* Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. XXXI–XXXII. – Львів, 1899. – С. 28; значення термінів **"челядь"** і **"чядь"** див.: *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – Т. III. – С.-Петербург, 1903. – С. 1469–1470, 1497–1498.

20*Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XI–XIII вв. – М., 1982. – С. 482.

21 ПСРЛ. 2. – Стб. 715; Полное собрание русских летописей. – Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. – М., 1962 (далі – ПСРЛ. 1). – Стб. 348, 355, 357, 367, 403, 408, 419, 448; Полное собрание русских летописей. – Т. 38. Радзивилловская летопись. – Ленинград, 1989 (далі – ПСРЛ. 38). – С. 137.

22 Див., напр.: ПСРЛ. 1.–Стб. 348, 351, 458 та ін.

23 Див.: *Stagl J.* Kulturantropologie und Eurozentrismus // Wiener völkerkundliche Mitteilungen. – 1986. – Bd. 28. – S. 33–35.

24 *Владимирский-Буданов М.* Обзор истории русского права. – С.-Петербург; К., 1909. – С. 14.

25 *Костомаров Н. И.* Черты народной южнорусской истории // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С. 53.

26 *Костомаров Н. И.* Две русские народности. – К.; Харьков. – 1991. – С. 26. Як записано в Новгородському першому літопису найстаршої редакції: **"И купляху суждалць по 2 ногатѣ"** (Die erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion (Synodalhandschrift) 1016–1333/1352. Edition des altrussischen Textes und Faksimile der Handschrift im Nachdruck. – Leipzig, 1971. – С. 33 (S. 163)). О. Головко зазначає, що це був викуп за звільнення з полону (*Головко О. Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. – К., 2001. – С. 66).

27 ПСЛР. 1. – Стб. 303; ПСРЛ. 38. – С. 108.

28 Die erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion. – С. 25 (S. 155).

29 Ibidem. – С. 25 (S. 155), С. 42 (S. 172).

30 ПСРЛ. 1. – Стб. 361, 432.

31 Die erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion. – С. 28 (S. 158).

32 Ibidem. – С. 33 (S. 163).

33 ПСРЛ. 38. – С. 134–135; див. також: ПСРЛ. 1. – Стб. 362.

34 ПСРЛ. 38. – С. 145. В добу Середньовіччя вважалося, що люди повинні жити за порядками, заведеними Богом; ті ж, хто порушує Божий порядок, творячи "самі собі закон", вважалися фактично великими злочинцями (*Яковенко Н.* Паралельний світ. – С. 121–122).

35 ПСРЛ. 2. – Стб. 489.

36 *Ключевский В.* Курс русской истории. – Ч. 1. – М., 1937. – С. 330; див. також: *Костомаров Н. И.* Черты народной южнорусской истории. – С. 75; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. II. – К., 1992. – С. 181.

37 *Костомаров Н. И.* Черты народной южнорусской истории. – С. 67–68; див. також: ПСРЛ. 2. – Стб. 275–276.

38 *Костомаров Н. И.* Черты народной южнорусской истории. – С. 74; див. також: ПСРЛ. 2. – Стб. 321.

39 Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XIII в. – М., 1851. – С. 86; ПСРЛ. 1. – Стб. 374; ПСРЛ. 38. – С. 141.

40 *Ефименко А. Я.* История украинского народа. – С. 43.

41 *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. II. – С. 255.

42 Практично такий же поділ на окремі "народності" населення Південної Русі в удільний період дає М. Костомаров (*Костомаров Н. И.* Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. – № 1. – 1861. – С. 134).

43 *Толочко А.* Воображённая народность. – С. 114.

44 *Колесницкий Н. Ф.* Донациональные этнические общности.

45 Див.: ПСРЛ. 2. – Стб. 503; ПСРЛ. 1. – Стб. 506; ПСРЛ. 38. – С. 13.

46 *Кордуба М.* Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві. – С. 27.

47 *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. II. – С. 255, 258, 259; *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. – С. 62.

48 *Грушевський М.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1991. – С. 299, див. також с. 3–4, 297.

49 *Седов В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982. – С. 108; *Петрашенко В.* До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 186; *Її ж.* Літописні поляни – міф чи реальність // Археологія. – № 2. – 1998.

50 *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – К., 1980. – С. 114.

51 *Горский А.* О древнерусских "землях". – С. 61–62.

52 *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля...– С. 117.

53 *Костомаров Н. И.* Мысли о федеративном начале в древней Руси. – С. 134.

54 *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. II. – С. 291.

55 *Там само.* – С. 292–293.

56 *Там само.* – С. 317.

57 *Ефименко А. Я.* Зазнач. праця – С. 42.

58 *Толочко П.* Київська Русь. – К., 1996. – С. 244; див. також: *Баран В.* Давні слов'яни. – К., 1998. – С. 107, 109, 147, 212.

59 *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. – К., 1968. – С. 132.

60 *Авдусин Д. А.* Вятичи // Советская историческая энциклопедия. – М., 1963. – Т. 3. – С. 474.

61 *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля...– С. 120.

62 *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. III. – С. 179–181.

63 Літописні оповіді про похід князя Ігоря / Упор., текстол. дослідж. та переклади В. Ю. Франчук. – К., 1988. – С. 100.

64 *Хабургаев Г. А.* Этнонимия "Повести временных лет". – С. 166.

65 *Грушевський Г.* Історія України-Руси. – Т. III. – С. 153; *Мавродин В. В.* Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XVI века). – М., 1940. – С. 62; *Рыбаков Б. А.* Поляне и северяне // Советская этнография. Сб. статей. – Москва–Ленинград, 1947. – Вып. VI–VII. – С. 86–88.

66 *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 29.

67 *Седов В. В.* Восточные славяне. – С. 96 та ін.; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный пе-

риод. — К., 1990. — С. 312; *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. — С. 27–28.

68 ПСРЛ. 2. — Стб. 184–196; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. II. — С. 395.

69 *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. II. — С. 396–397.

70 *Седов В. В.* Восточные славяне. — С. 128; Славяне Юго-Восточной Европы... — С. 316; *Баран В.* Давні слов'яни. — С. 126.

71 *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. — С. 27.

72 *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. II. — С. 478, 479.

73 О. Головко вважає некоректним вживання терміна "Турово-Пінське князівство" (*Головко О.* Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X — перша половина XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). — К., 2002. — Вип. 2. — С. 74, прим. 7).

74 *Толочко П.* Киев и Киевская земля... — С. 120–121; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. II. — С. 308 і наст.; *Ефименко А. Я.* История украинского народа. — С. 53, 73–74.

75 *Грушевський М.* Нарис історії Київської землі... — С. 3–4; див. також: *Седов В. В.* Восточные славяне. — С. 116 і наст.; Славяне Юго-Восточной Европы... — С. 317; *Хабургаев Г. А.* Этнонимия "Повести временных лет". — С. 149.

76 *Костомаров Н.* Мысли о федеративном начале в древней Руси. — С. 134.

77 *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — [б. р.], 1950. — С. 151, 227; *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. — К., 1984. — С. 55; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. III. — С. 155.

78 *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. — С. 55.

79 *Седов В. В.* Восточные славяне. — С. 132; Славяне Юго-Восточной Европы... — С. 314; *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля... — С. 114, 126.

80 *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. III. — С. 155.

81 ПСРЛ. 2. — Стб. 791–792; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. III. — С. 157–160.

82 *Костомаров Н.* Мысли о федеративном начале в древней Руси. — С. 134.

83 Про таку ситуацію, причому стосовно епох, пізніших, ніж первісна, див.: *Арутюнов С. А.* Фантом безэтничности // Расы и народы. — Москва, 1989. — Вып. 19. — С. 22–24.

84 *Моця О. П.* Київська Русь: результати та перспективи // Український історичний журнал. — № 4. — 1996. — С. 47. Взагалі, як видається, теза про безетнічність деяких груп населення у ряді регіонів світу, до яких, до речі, Давню Русь не відносять (див.: *Крюков М. В.* Этничность, безэтничность, этническая непрерывность // Расы и народы. — Москва, 1989. — Вып. 19), є невірною. Адже в культурі, побуті, стереотипах мислення, ціннісних орієнтаціях і т. д. цих людей так чи інакше присутні певні етнічні риси. І досить опинитися такому етнічному маргіналові, скажімо з Європи, десь в Азії, Африці, Південній, чи навіть найближчій культурно Північній Америці, як одразу ж його етнічність виявиться — як для оточуючих, так і для нього самого. Це якраз той випадок, коли етнічність перебуває в латентному стані (див.: *Бромлей Ю. В.* Еще раз о многообразии этничности // Расы и народы. — М., 1989. — Вып. 19. — С. 27–28).

85 *Костомаров Н.* Мысли о федеративном начале в древней Руси. — С. 130–134.

86 Народы Зарубежной Европы. — М., 1964. — Т. I. — С. 62–63; *Арутюнов С. А.* Народы и культуры. — С. 85, 93; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. — М., 1982. — С. 123, 127, 129, 146, 150, 153–156 та ін.; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. — М., 1989. — С. 183, 276 та ін.; *Колесницкий Н. Ф.* Донациональные этнические общности. Тут показовою є ситуація серед переселенців із німецьких земель у Трансільванії (Румунія), яка відбиває етнічну картину в Німеччині у часи їх переселення. Так, у джерелах вказано, що в XII – XIII ст. до Трансільванії переселялися "тевтони" (тобто, з певною долею умовності, німці), але також і "фландрці", "алемани", а пізніше — "шваби" та інші. Цікаво, що на нових місцях розселення вони всі разом витворили окрему етнічну групу, яка зветься не "німцями", а "саксами" (*Eisenburger E.* Betrachtungen zur spezifischen Kultur der Rumäniendeutschen // Forschungen zur Volks-und Landeskunde. — 1982. — Bd. 25. — Nr. 1–2. — S. 13–14).

87 Див.: *Арутюнов С. А.* Народы и культуры. — С. 85; *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. — С. 278 та ін.

88 *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. — С. 81–83; Этнические процессы в современном мире. — М., 1987. — С. 11 та ін.; *Брук С. И., Чебоксаров Н. Н.* Метаэтнические общности.

89 *Балушок В.* Етногенез українців. — С. 26–29.

90 ПСРЛ. 1. — Стб. 350; див. також: *Генсьорський А. І.* Термін "Русь" (та похідні) у Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. — К., 1962. — Т. V. — С. 16, 29.

91 *Попович М.* Нарис історії культури України. — К., 1998. — С. 65–71. Деякі твердження автора, зокрема стосовно етнічної самосвідомості на с. 66, видаються нам дещо суперечливими.

92 *Сміт Е. Д.* Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 60–61. Відносно характеристики спільності, що існувала в масштабах усієї Давньої Русі і пов'язувалася, в першу чергу, з елітою, як "уявленого співтовариства", що "реалізується в серії дій і щогодинно підтверджується в людському досвіді", яку, за Б. Андерсоном, дає їй О. Толочко (*Толочко А.* Воображённая народность. — С. 116), відзначимо, що вона не суперечить істині, проте для розуміння дійсної етнічної ситуації в той час мало що дає. Як видається, накреслене автором "уявлене співтовариство" Давньої Русі швидше подібне до такого утворення, як "політичний (шляхетський) народ" чи "політична нація" Речі Посполитої, до складу якого, як відомо, входила і етнічно польська, і українська, і білоруська, і литовська шляхта. А застосування новітніх концепцій нації для аналізу етнічної ситуації в домодерні часи взагалі мало годиться. Адже модерні нації і етнічні спільності середньовіччя дуже суттєво різняться між собою, як і взагалі феномени національного й етнічного, різними є й механізми формування національної та етнічної самосвідомостей.

93 *Бромлей Ю. В.* Опыт типологизации этнических общностей // Советская этнография. — 1972. — № 5. — С. 73.

94 Про етногенетичні і етнічні ніші див.: *Балушок В.* Формування об'єктивної основи для етногенезу українців; *Його ж.* Концепція етногенетичних ніш і їх значення для вивчення походження народів світу // Народна творчість та етнографія. — № 1–2. — 2003.

95 Див., напр., деякі цікаві спостереження й міркування стосовно сумнівної єдності таких великих сучасних "етносів", як американці: *Шнирельман В. А.* (рец.) Hollinger D. Postetnic America. Beyond multiculturalism. — N. Y., 1995 // Этнографическое обозрение. — № 4. — 1996; росіяни: *Сусоколов А. А.* Структурные факторы самоорганизации этноса // Расы и народы. — Вып. 20. — М., 1990. — С. 34; *Заринов И. Ю.* Социум — этнос — этничность — нация — национализм // Этнографическое обозрение. — № 1. — 2002. — С. 28 (прим. 52); євреї: *Чебоксаров Н. И., Чебоксарова И. А.* Народы, расы, культуры. — С. 20.

96 Див.: *Шнирельман В. А.* О первобытной этнической непрерывности // Расы и народы. — Вып. 19. — М., 1989. — С. 33 і наст.

97 Див.: *Балушок В.* Несподіванки української етнонімії // Київська старовина. — № 5 (347). — 2002.

98 *Балушок В.* Етногенез українців.

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ТА ВШАНУВАННЯ МОГИЛ УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ

Володимир ГРАБОВЕЦЬКИЙ

Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остряницина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкові? нема!
Живого й мертвого спалили.
Тарас Шевченко

Історія запорізького козацтва вписана золотими літерами в багатовіковий літопис українського народу. Запорізька Січ, що утворилась у середині XVI століття, і взагалі українське козацтво висунули зі свого середовища багатьох видатних керівників — кошових і гетьманів. Вони впродовж двох віків очолювали народні маси в боротьбі проти польсько-шляхетського панування в Україні, відважно боролися проти татаро-турецької агресії, яка загрожувала українським і російським землям.

На жаль, про обставини смерті, загибелі та могили українських гетьманів ми знаємо надто мало. Взагалі історія Некрополя України ще так мало вивчена, що ця розвідка про могили українських гетьманів — лише невеличка спроба висвітлення важливої проблеми.

Читачу! Коли тобі випаде бути на площі Ринок у Львові, пройди на її західну частину. На цьому історичному місці 16 червня 1578 року шляхетська Річ Посполита стратила одного з перших гетьманів Війська Запорізького Івана Підкову, який прославився у боротьбі з турецькими загарбниками. Сьогодні у Львові встановлено пам'ятник Іванові Підкові (скульптор Петро Кулик).

Всупереч забороні польського короля (запорожці в той час залежали від уряду Речі Посполитої) Іван Підкова при підтримці молдавських низів із загоном тисяча двісті козаків у 1577 році розгромив турецько-молдавські загони Петра Хромого і зайняв столицю Молдавії — Ясси.

Успішні дії Підкови налякали Туреччину. Вона почала стягувати зі своїх провінцій війська для боротьби з Іваном Підковою і суворо наказала польському урядові впіймати козацького ватажка, загрожуючи в разі непослуху нападом на Річ Посполиту.

Польський король доручив брацлавському воєводі Яношеві Збаразькому схопити Підкову. Підступний воєвода порадив Іванові повернутися в Україну, щоб зібрати більші сили козаків і остаточно закріпитися у Молдавії. Увійшовши в довір'я Підкови, брацлавський воєвода викликав його до себе і зрадницьки арештував.

Підлий арешт і ув'язнення Івана Підкови викликали велике обурення в Україні, особливо серед козацтва. Запорізькі козаки, як свідчать сучасники, довідавшись про можливість страти Підкови, пригрозили Речі Посполитій, що „коли Підкова буде страчений, вони перейдуть на сторону Московської держави і будуть тривожити королівство більше, ніж татари".

Але день страти вже був призначений.

Напередодні до Львова приїхав особисто король. Він, знаючи про велику популярність серед козаків і львівських українських міщан Підкови, розпорядився посилити гарнізон Львівської фортеці своєю особистою сторожею.

І ось настав цей чорний день. О другій годині дня королівська сторожа вивела Івана Підкову з будинку міщанина Матвія Коженяжа на площу Ринок. Тут зібралося багато людей, які тяжко переживали неминучу загибель гетьмана. За свідченням мемуаристів, засуджений Підкова поводився перед стратою мужньо і звернувся до людей з такою промовою:

„Панове! Мене привезли на смерть, хоч у моєму житті я не зробив нічого такого, за що заслужив би такий кінець. Я завжди мужньо боровся як чесний лицар проти ворогів християнства і завжди сприяв добру і користі своєї батьківщини, і було в мене одне бажання — бути для неї опорою і захисником проти невірних і так діяти, щоб вони залишалися у своїх межах і не переходили Дунай. Але я надіюся, що мине небагато часу, і він, продажний хан, дістане відплату за мою невинну кров".

Гетьман трохи помовчав і додав: „І ще прошу вас! Оскільки той безчесний чоловік (показав на ката) негідний торкатися до мого тіла за життя, не дозволяйте йому торкатися до нього і після смерті, натомість дозвольте це

моїм людям, які перебувають тут для того, щоб учинити мені ту останню послугу".

Потім він ще раз пройшовся площею і попрямував до місця страти. Побачивши жмуток соломи, на яку він повинен був стати навколішки, голосно вигукнув: „О, Господи, невже я не достойний, щоб схилити коліна на чімсь благородному?" Повернувшись до своїх людей, сказав: „Підіть до моїх речей і принесіть мені килимок, який у мене ще залишився".

Це було негайно виконано. Тоді він схилив коліна, перехрестився за християнським звичаєм і заплющив очі, чекаючи смертного удару. Але кат чекав. Підкова повернувся й сказав: „Що ж ти?" На це кат відповів: „Твоя милість, треба так закасати одежу, щоб не заважала удару! Почувши це, засуджений відповів: „Дуже добре". І, розправивши одежу як треба, сказав катові, щоб той робив свою справу і, доручивши себе Господу, прийняв смертний удар із великим спокоєм.

Коли відрубану голову показали народові, на львівській площі настільки загострилася обстановка, що передчувалося повстання, і тільки жорстокі заходи шляхетського війська змогли втихомирити наростаючий бунт. Побратими-козаки пришили голову страченого Підкови до тіла, поклали в домовину і, прикрасивши її терновим вінком, занесли у православну Успенську церкву на вулиці Руській.

Згодом, виконуючи заповіт Підкови, його тіло перевезли в Україну і поховали в Канівському монастирі. Українські літописці так описали цю трагічну смерть і похорон славетного українського гетьмана в 1578 р.: „Гетьман был козак славны Подкова Сей произведне на господарство Волоское; но потом ляхи, от нащенія Волохов, Подкові, пійманому во Львові городі голову отсікли, тіло же его козаки в Каневському монастирі погреблі".

Після Івана Підкови козацьким гетьманом став Яків Шах. Саме він, за висловом літописців, „по желанію Малдовцев возвелим на господарство славного козака своєго Подкову". Він неодноразово ходив з козацькими загонами проти турків і татар, мстив за свого друга Підкову молдавським господарям.

За ці самочинні походи козацьких чат королівський уряд Речі Посполитої судив Шаха, але, побоюючись такого заворушення селянсько-козацьких мас, яке було при страті Підкови, відправив гетьмана в Канівський монастир. Тут він помер і був похований. В літописі так і записано: „По нем (Підкові) был гетман запорозкий Шах, при котором козаки, мстячися за Подкову, Волохам біду чинили". Очевидно, перед цим до монастиря козаки привезли зі Львова останки Івана Підкови.

Згодом, а саме 1602 року, у Канівському монастирі був похований інший козацький гетьман — Самійло Кішка, славнозвісний герой української думи, що прославився у морських походах запорізьких козаків проти Туреччини. Кішка в 70-х роках XVI століття потрапив у турецький полон, де 25 років мучився невільником на галерах. Але в 1599 році зумів очолити козаків-невільників на турецькій галері біля м. Гезлека (тепер м. Євпаторія Кримської області), які перебили яничарів і повернулися в Україну. 1602 року загинув у Лівонській війні. За мужність і героїзм у боротьбі з турками він оспіваний в думах як славний козак Самійло Кішка.

В тогочасних літописах про Самійла Кішку згадано двічі: „Между сим были гетьманами Запорожскими — Кошка, котрого турки живого взяли". А в іншому місці літопису так записано: „Самійла Кішка был по отставкі Сагайдачного. Оной в 1620 году на войні с Турками взят в полон".

Відомий друг Т. Г. Шевченка Григорій Честахівський у листі до Ф. І. Чернетка від 20 червня 1861 року, розповідаючи про перепоховання Кобзаря на Чернечій горі в Каневі, писав: „Тут був колись монастир... Цей монастир пам'ятний тим, що в його на Тарасовій горі поховані козачі гетьмани — Іван Підкова, Кішка і Шах. (Михайло) Максимович розповідав оце і показував шлях, де везли вбитого Івана Підкову; по тому шляху везли й Тараса до його тихого дому".

Коли загинули, де поховані керівники селянсько-козацьких повстань кінця XVI — 30-х років XVII ст. — відомі козацькі гетьмани Криштоф Косинський, Григорій Лобода, Северин Наливайко, Іван Сулима, Павлюк (Бут), Шаула, Гуня, Остряниця — цікава проблема, на сьогодні майже не досліджена.

Запитуючи про могили українських гетьманів, зокрема Наливайка, Т. Шевченко відповів: „Нема! Живого й мертвого спалили".

І справді, могили найлегендарнішого гетьмана запорізьких козаків Северина Наливайка не знайдено. Кати шляхетської Речі Пос-

политої розпорошили його замучене, але не скорене козацьке серце.

Страшна доля чекала ув'язненого гетьмана Северина Наливайка та його бойових побратимів, які в 1594 році очолили селянсько-козацьке повстання в Україні. Їх, закованих у кайдани, через Львів привезли до Варшави. 10 місяців знемагали ув'язнені керівники повстання. Однак найбільше терпів С. Наливайко. Під час слідства його піддавали тяжким тортурам. Кати позбавляли його сну, довго мучили. Але мужній С. Наливайко зносив найжорстокіші муки, поводився гідно.

Спочатку стратили М. Шаулу та інших ватажків повстання. Потім 21 квітня 1597 року на центральній площі столиці Речі Посполитої при величезному натовпі сенаторів, шляхти і варшавських патриціїв було страчено козацького гетьмана Северина Наливайка. Як підтверджують достовірні історичні факти, кат спочатку відрубав йому голову, а потім почетвертоване тіло частинами вивісили на площі на пострах народові.

Про це писали сучасники. Так, польський мемуарист Йоахим Бєльський у своїй хроніці писав, що Жолкевський „Наливайка гетьмана наказав закувати і послав до короля: приставив його Петро Пермський, піший ротмістр герба Корнилі, до Варшави разом із шістьма іншими ватажками, яких скоро потім скарали. А Наливайка тримали аж до сейму, і він у багатьох лиходійних справах признався. Після сейму йому відняли голову, а після того четвертували і труп по шматках розвішали. Був він обличчям гожий, до того ж людина незвичайна, до того ж неабияка, коли б обернув він на добре дане йому від бога, до того ж гармаш чудовий".

Знову українські літописці писали: „За тую унію, ставши гетьманом, Наливайко Слуцк и Могилев спалив; но оного под Лубнами, на Солониці, поймавши, и с ним двох полковников Лободу і Мазепу, в городе Варшаве на медном волу ляхи спалили...", „Гетман войска Запорожского Наливайко. Сего ляхи 1597 года поймавши, на мідяном волу спалили. Сей гетман того 1597 года ляхов воевал за унію".

Отже, С. Наливайка закатувало польське панство. Польський історик XIX ст. Т. Чорновський влучно підкреслив: „Король, сенат і особливо єзуїти — винуватці того страшного нелюдського поступу — гадали, що воєводська страта викличе страх у козаків і примусить їх до послуху. Але сталося навпаки. Вони зробили їх ще більш жорстокими".

Мученицька смерть Наливайка у Варшаві сколихнула народні маси України. Про нього складали легенди, в яких оспівували його страшну загибель. Ті легенди потім передавали з покоління у покоління, і кобзарі під звуки кобзи розносили їх по всій Україні. За одними відомостями, пани наділи на голову Северина розпалений залізний вінець і посадили верхи на розпеченого залізного коня з короною на голові за те, що він, мовляв, називав себе „царем Наливаєм", хотів бути королем України. За іншими оповіданнями, він мав бути спалений у приготовленому мідному бику. Цю легенду використав автор „Истории Русов". За його словами, гетьмана стратили у Варшаві разом з його соратниками. Їх кинули в темницю, а по двох днях вивели на площу, посадили живцем у мідного бика і спалили. „Се було жорстоке нелюдське варварство", — пише автор.

У 1618 році нереєстрові козаки, активні борці проти польсько-шляхетського гніту, обрали гетьманом запорізького козацтва Яцка Бородавку (Неродича). Він поділяв настрої козацької сіроми і закликав до активної боротьби проти шляхти, не йшов ні на які угоди з панами, сприяв збільшенню козацьких військ в Україні. Це він у Сухій Діброві біля Білої Церкви 15 червня 1621 року перед 40-тисячним козацьким військом сказав, що „перед Запорізьким Військом тремтить земля польська, турецька і весь ворожий світ". А після того привів ці козацькі війська під Хотин проти турків. Але козацько-старшинська верхівка була незадоволена його діями і під час просування під Хотин звинуватила у всіляких гріхах. Це робили прихильники Петра Сагайдачного, докоряючи Бородавці, що він погано керував під час походу, погубив на окремих чатах козаків у сутичках з татарами і турками, не забезпечив військо фуражем.

Я. Бородавку скинули з гетьманства й засудили на смерть, стявши голову в козацькім полі під Хотином. То ж ніхто не знає, де спочивають його останки. А гетьманом було обрано Петра Конашевича-Сагайдачного.

Петро Сагайдачний був одним із найвизначніших гетьманів перед Богданом Хмельницьким. Народився у селі Кульчицях поблизу Самбора на Львівщині і прославився у

знаменитих походах проти турків на початку XVII століття. Він сприяв значному піднесенню української культури, став головним героєм Хотинської війни.

У нещасливий час, коли Сагайдачний після переговорів з королем у Варшаві повертався до козацького табору під Хотином, у сутичці з турецьким загоном він був тяжко поранений в ногу отруйною стрілою і, починаючи від Хотинської битви, хворів. До того ж всілякі обіцянки козацтву король не виконав, і це ще більше погіршило стан здоров'я гетьмана. Відчуваючи близьку смерть, Петро Сагайдачний заповів майже весь свій маєток київському братству, яке він створив, і до якого вступив з усім своїм Запорізьким Військом, а частину свого майна записав Львівському братству, щоб доходи, як записано в актах, йшли на „ученого магістра, у грецькім язику досвідченого", „на науку і цвіченнє діток православних і виховання бакалаврів учених на вічні часи".

Прохворівши рік після поранення, гетьман помер 7 квітня 1622 року в Києві. Це була велика втрата для України. Його тіло, одягнене в гетьманські шати, було виставлене у братській церкві Богоявлення на Подолі, побудованій ним для Києво-Братського монастиря. Три дні прощалися з гетьманом кияни, представники всіх козацьких полків, люди з усієї України.

Похорон П. Сагайдачного відбувся 10 квітня 1622 року. Він був величний. На нього з'їхалося багато козаків, представників Запорізької Січі, православне духовенство, міщани, селяни, кобзарі. Над його могилою промовляли представники козацтва, київського міщанства, як записано в документах, „з великим плачем Запорізького Війська у всіх людей православних. Над гробом гетьмана виступили 20 учнів (спудеїв) братської школи. Вони прославляли „славного рыцера" і „славу гетьмана" Сагайдачного і його „зацноє рыцерство" — запорізьке козацтво, „котрый своим мензством (мужністю — *В. Г.*) слинул в всіх краях", відважно боровся з татарами і турками.

Під залпи козацьких гармат і гаківниць, при дзвонах багатьох київських церков, у великому плачі всіх, хто був на похороні, прославленого гетьмана Сагайдачного поховали при Братській церкві Святого Богоявлення і поставили надгробник. Пам'ятний похорон був описаний у тодішніх книгах.

Професор риторики братської школи Касіян Сакович опублікував при братській школі книгу під заголовком „Вірші на жалосный погреб зацного рыцаря Петра Конашевича-Сагайдачного, гетмана войска его королівської милости Запорізького, Зложеный през инока Касіяна Саковича, ректора школ Києвських, в братстві. Мовление от его спудеєв на погребі того зацного рыцаря у Києві в неділю проводную року Божого, тисяча шестьсот двадцять второго".

Про Петра Конашевича-Сагайдачного писали тоді літописці: „1606 Петр Конашевич озвался гетьманом, 1621. Гетьман Петр Конашевич, он же й Сагайдачний, убивши гетмана Бородавку, поки учинился гетманом и собравши 6000 реєстровых козаков, бо уже толко их и было, протчіє же всі ляхами в мужики повертаны, ходил з Ляхами на турка под Хотин, котрого и побудили. 1622. Петро Сагайдачный умре. Он был ктитором Киево-Братского училищного монастиря и школы, где и погребен". „1623. Гетман войска Запорожского Петр Конашевич-Сагайдачный. Его же хрест святый из сребра выділанный в Братскоучилищного Києвского монастиря Богоявленія Господня церкві, юже он гетман Петр создана престолі святого Иоанна Златоустого, да и нині обрітается. И преставився 1622 года апреля 10 д. В той же Богоявленія Господня церкві и сам он, по многих победах, по представленіи своем, в неділю Проводную погребен".

Отже, могила гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного була в церкві Богоявлення на території Київської братської школи. Але сьогодні її не виявлено: вона зникла на початку XVIII століття. Микола Аркас у своїй історії України писав, що поховано Сагайдачного в церкві Богоявленського Київського братства, але могили його тепер знайти неможливо, бо на початку XVIII століття вона опинилась під приміщенням нової стіни храму і зникла від поглядів нащадків.

Недавно київські дослідники робили спробу розшукати поховання Петра Сагайдачного, але їх праця, котру треба продовжувати, ще не увінчалася успіхом.

Із когорти козацької старшини після Сагайдачного був обраний козацьким гетьманом Оліфер Голуб, або Стеблівець. Він був соратником Петра Сагайдачного, брав участь у селянсько-козацькому повстанні під проводом

М. Жмайла. За його гетьманування відбулися антитурецькі походи козаків. Загинув гетьман Оліфер Голуб під час походу 1628 року на Крим. Його могила невідома.

Наступним гетьманом козацтва став Михайло Дорошенко, учасник Хотинської битви, полковник, наближений до козацької верхівки Сагайдачного. Він брав участь у селянсько-козацькому повстанні М. Жмайла (1625), після якого став гетьманом і укладав Куруківську угоду 1625 року, реорганізував реєстрові козацькі полки. Під час походу проти татар загинув при облозі Кафи — турецької фортеці у Криму. Його голову турки настромили на спис і виставили на мурах Кафи в 1628 році.

З цього походу повернувся Григорій Чорний (Грицько), якого козаки обрали новим гетьманом (1628—1630). Але він з польською шляхтою проводив підлабузницьку політику і за утиски реєстрових козаків та особливо виписних козаків був страчений козацькою сіромою („жестокосердно його замучили") у Черкасах.

В 30-х роках XVII ст. під час селянсько-козацьких повстань гетьманська булава переходила з рук у руки багатьох козацьких старшин. Першим з них був обраний гетьманом Тарас Федорович (Трясило). Саме він запалив у 30-х роках смолоскип селянсько-козацького повстання і під Переяславом 15 травня 1630 р. здобув перемогу над шляхетськими військами та домігся вигідної угоди з поляками. Звідси він відступив у Запорізьку Січ і загинув за невідомих обставин.

Про долю інших українських гетьманів — Тимофія Орандаренка, Івана Петражицького-Кулагу та інших — мало історичних звісток, а про їх могили не відомо нічого.

Зате гучну славу, яку навічно зберегли українські думи, мав козацький гетьман Іван Сулима. Саме він у ніч з 3 на 4 серпня 1635 року із загоном запорожців здобув новозбудовану шляхетську фортецю Кодак, яка не допускала припливу втікачів у Запорізьку Січ. Згодом частина старшин-реєстровців підступно схопила І. Сулиму з п'ятьма його соратниками і видала шляхті, а та відіслала їх у Варшаву на розправу.

У Львівському літописі записано: „Оковавши їх, одвезли до Варшави, до короля на сейм. І стято їх 4". Більше даних про обставини загибелі Івана Сулими подає польський шляхтич Ф. Обухівський: „Пізніше він був з наказу його королівської милості, на тому ж дніпровському острові (Кодаку) обложений реєстровими козаками і, коли дров у нього на паливо не стало, був виданий своїми і відправлений у Варшаву на двотижневий сейм, що відбувся 1636 р. на початку року. Там же йому і ще кільком таким же негідникам відрубали голови і посадили їх усіх четвертями на кіл (четвертували)". Подібно писали українські літописці: „1633. Гетман на сей час Сулима был 1633 года сентября 8 и потом за винность свою против Речи Посполитой на горло скаран".

Великою славою вкрив себе новий козацький гетьман Павло Бут, або Павлюк, який вийшов із середовища нереєстрових козаків. Він розіслав універсали, в яких закликав до боротьби проти шляхти і під Кумейками біля Черкас дав битву панам, хоч сили були нерівні. Павлюк об'єднався з Дмитром Гунею 10 грудня 1637 року під Боровицею. Проте шляхті вдалося оточити повсталих і почати переговори, внаслідок яких були видані гетьман Павлюк, Томиленко; їх закували в кайдани і вислали до Варшави на страту. За те, що Павлюк хотів бути самостійним українським гетьманом, сейм вирішив на його голову накласти розпечену залізну корону, а в руки дати розпечену залізну палицю, немов булаву. Потім... стяли гетьману голову і настромили її на спис. Це підтверджував і Микола Костомаров, коли писав, що реєстрові козаки видали Павлюка та його побратимів, і у Варшаві їм було стято голови.

В тогочасних літописах вказувалось: „Козаки знову, не терпя озлобленія й явных обид в убійствах, от поляков чиненних, выбрали гетмана Павлюка и наділали з ляхами войну под Кумейками, но от гетмана коронного побіждены; потом Павлюку пійманому голову отрубано". В іншому місці цього літопису читаємо: „1637. Гетман Павлюк, который на Кумейках знашно ляхов побіждал, потом его ляхи, поймав, у Варшаві голову отсікли и на паль забили".

Далі козацькими гетьманами, які продовжували вести затяжні бої селянсько-козацьких військ із польськими шляхетськими військами, були Яків Остряниця і Дмитро Гуня (1637—1638). Вони героїчно оборонялися перед навальним наступом шляхетських військ під Лубнами, але були оточені на річці Старці, а

згодом перейшли за межі Росії. Де загинули ці герої-гетьмани, за яких обставин, достеменно встановити не можна, хоч тогочасні літописці й наводять дані, що вони були страчені у Варшаві. Так, у літописі про них записано: „1638. Гетман Остряниця. Сей з козаком Гунею на речки Старици ляхов побеждал, потом ляхи Остряницю и Гуню убили".

Згадуються в історичних джерелах і такі гетьмани, як Півтора Кожуха, Бурлук або Булук, але де вони загинули — невідомо. Ось така сумна картина трагічної долі українських гетьманів кінця XVI — першої половини XVII століть. Більшість з них не має могил, бо їх голови стинали польські пани і турецькі яничари.

Свого часу Т. Г. Шевченко цікавився, де поховано Богдана Хмельницького. З обширної історичної літератури майже невідомо, чим хворів, коли помер і як ховали цього славетного гетьмана, що сталося пізніше з його останками.

Уважне вивчення історичних праць дає змогу повніше висвітлити ці питання, відтворити об'єктивну картину смерті й похорону Богдана Хмельницького. Так, із достовірних джерел довідуємося, що Б. Хмельницький занедужав ще 1656 року, а навесні 1657 року хвороба його набрала небезпечного характеру.

Уже важко хворий, Богдан Хмельницький зібрав у Чигирині на початку квітня останню старшинську раду за участю представників міст. Рада, бажаючи зробити останню приємність гетьману, одностайно обрала наступником Хмельницького його 16-річного сина Юрія, хоч влада за Богданом зберігалася до його смерті.

Перед смертю гетьмана хитрий король Ян-Казимир посилає до нього свого посла шляхтича Станіслава Беньовського. Цей підступний польський дипломат робив спроби схилити Хмельницького до зриву відносин із Росією, на що гетьман дав йому рішучу відмову.

Деякі історики схильні вважати, що польські пани готувалися отруїти гетьмана і навіть існувала легенда, що якийсь польський шляхтич приїхав сватати дочку Хмельницького і мав всипати отруту в чарку гетьмана. Існували документи польської шляхти від 24 липня 1657 року, що потрапили в руки Хмельницькому, в яких серед пунктів перешкоди єдності Росії з Україною ішла мова і про отруєння гетьмана. Радянський історик К. Осипов вважає, що „ця версія цілком правдоподібна".

Після останньої чигиринської ради здоров'я Хмельницького дедалі погіршувалося. Коли до Чигирина 3 червня 1657 року прибуло російське посольство, його зустрічали полковники Хмельницького і просили вибачення, що їх не може зустріти сам гетьман, оскільки ледве встає з ліжка. Так і було: під час переговорів із російськими послами гетьман трохи підвівся, звелів підтримати його за плече, узяв срібну чару з угорським вином і випив за здоров'я російського уряду.

Після того, як свідчать очевидці, хворий гетьман уже більше не вставав із постелі. Залишалися лічені дні його життя. Тоді, як свідчить літописець, гетьман заповів поховати його в Суботові. „Не хочу лежати в Чигирині, — говорив Хмельницький, — Чигирин довго був під пануванням ворогів українського народу, поховайте мене в Суботові, я придбав його кривавою працею...".

І справді, Суботів був для Хмельницького рідною оселею, яку заложив ще в 1616 році його батько Михайло. Тут молодий Богдан провів свої дитячі і юнацькі літа. В роки Визвольної війни 1648—1654 рр. Суботів став сотенним містом Чигиринського полку, куди Хмельницький часто навідувався. Саме звідси Богдан писав листи до російського уряду (12. VII. 1653 р.). Тут він урочисто приймав російське посольство (27. VIII і 16. XI. 1653 р.) напередодні Переяславської ради.

В Суботові були побудовані гетьманський палац, Еллінська церква-усипальниця, куди переніс тіло свого сина Тимоша з церкви Михайла, що була на території палацу.

На початку липня 1657 року здоров'я гетьмана різко погіршало. Останні вісті, які дійшли до нього, були з козацького табору, що в союзі з угорським князем Ракоці виступив проти шляхти. 21 липня повернувся з походу київський полковник Антон Жданович, який доповів про обстановку, що склалася у час допомоги угорцям, і сповістив про незадоволення у козацькому війську. Це фактично прискорило смерть Б. Хмельницького. Він так розхвилювався, що його розбив параліч, йому відібрало мову і через 6 днів, тобто 27 липня, Хмельницького не стало.

„Апоплексія перервала життя старого Хмельницького", — писав його сучасник італієць Нарциз Ахілл Сальванді. Отже, крововилив у мозок викликав параліч, незабаром настала смерть.

З приводу точної дати смерті Хмельницького в історичній літературі були деякі суперечності.

Російський історик О. Рігельман у своєму творі „Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще" стверджував, що день смерті Хмельницького — 5 серпня.

Однак найдостовірнішою датою смерті гетьмана є 27 липня, оскільки про неї говорили самі очевидці події. Так, генеральний писар, який був свідком смерті гетьмана, писав путивльському воєводі Зюзіну: „Хотя я первого часа, как скоро умер его милость пан гетьман, відомо не учинил тебе, другу моему, однак прошлого времени писал я к тебе о смерти, в которой с сего света дня 27 июля его милость пан гетьман отошел". Цією датою було повідомлено про смерть Хмельницького і російського посла Желябужського, який тоді був у Києві, а він про це повідомив у Москву.

Отже, гетьман помер 27 липня, і ця дата відповідає дійсності, тому на неї твердо посилаються у своїх працях історики (М. Петровський, К. Осипов, І. П. Крип'якевич, В. О. Голобуцький, І. Козаченко та інші).

Вранці 27 липня гарматні постріли з Чигиринської фортеці і сумні дзвони жалоби сповістили народові про смерть видатного державного діяча і полководця.

Звістка про смерть Хмельницького прокотилася по всій Європі. Італієць Нарциз Ахілл Сальванді писав: „В цей час зник зі сцени цього світу в Чигирині муж, що відіграв у ньому надзвичайну, а водночас і особливу роль. Політик і здібний вождь, який мав у Європі незалежну державу, усе життя жив як селянин або вояк, приймаючи в тій самій кімнаті, де спала його дружина й діти, посольства від усіх коронованих голів... бич Польщі, внаслідок своїх перемог... Апоплексія перервала життя старого Хмельницького, який протягом десяти років відігравав у сучасних подіях таку ж роль, як Кромвель, і котрий майже забутий історією. Кромвель з'явився також так пізно, як він, на сцені світу і в той самий час, пережив його також тільки на кілька місяців".

Домовину гетьмана, виконуючи його заповіт, було встановлено в Еллінській церкві поруч з прахом його улюбленого сина Тимоша.

Цю похоронну церемонію коротко, але образно відтворили у своїх козацьких літописах його сучасники. Так, літописець Самовидець записав 1657 р.: „А похоронен был пред святим Симеоном в неділю, где множество народа, а найбольше людей войсковых было, и провождено тело его с Чигирина до Суботова и там поховано в рынковой церкви".

Подібно записав у своїм літописі Григорій Граб'янка: „Умершего убо Хмельницького в день Успения Пресвятія Діви, вси на погреб его сошедшіеся генералы и полковники, старшина их и чернь з превеликим плачем и жалостию, купно же и войсковыми обрядами поправодоше з Чигирина в Суботов и тамо в церкви каменной, в недельній день пред Семеоном погребова і плаковные немало над гробом вождя своего розійдошася восвоясы".

Український історик XVIII ст. Петро Симоновський писав, що гетьман „был погребен с великим всего козацкого войска сожалением в Суботове, каменной церкви, созданной иждивением его ж, куды из Чигирина проводжено тело его всем войском церемониально".

Що далі було з останками Хмельницького — також цікавить багатьох. Це пояснюється тим, що в Чернігівському літописі записано було під 1664 р. таке: „Черненький Бужин и Суботов спалил, и там в Суботові тіло старого Хмельницького и Тимоша, сына его забытого под Сучавою, козак з гробов в рынку выкинуты на попелище". Подібне було записано „в кратком опысании Малороссии". Ян Чернецький — коронний гетьман, „весною после пасхи Суботов спаливши, тіло Богдана Хмельницького и сына его Тимоша з гробов выбросил".

Посилаючись на ці записи, більшість істориків дожовтневого періоду стверджувала, що марно шукати могилу Богдана Хмельницького. З цим не погодився академік АН УРСР І. П. Крип'якевич, вважаючи, що „ця звістка єдина і не вважається достовірною". На нашу думку, ця легенда пізніше могла бути складена місцевим людом, який показував на одному з урочищ Суботова хрести, під якими мали бути перепоховані останки гетьмана. На це звернув увагу Т. Г. Шевченко, коли побував у Суботові. На основі народних переказів він намалював ці хрести. Шевченко цікавився Богдановими місцями в Суботові і, перебуваючи тут у 1845—1846 рр., намалював серію картин: „Богданові руїни в Суботові", „Богданова церква в Суботові". А його картина

Керамічні вироби майстрині Валентини Джуранюк (Івано-Франківщина)

ПРЕЗЕНТАЦІЯ ЧАСОПИСІВ ТА ВИДАНЬ НАУКОВЦІВ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН УКРАЇНИ

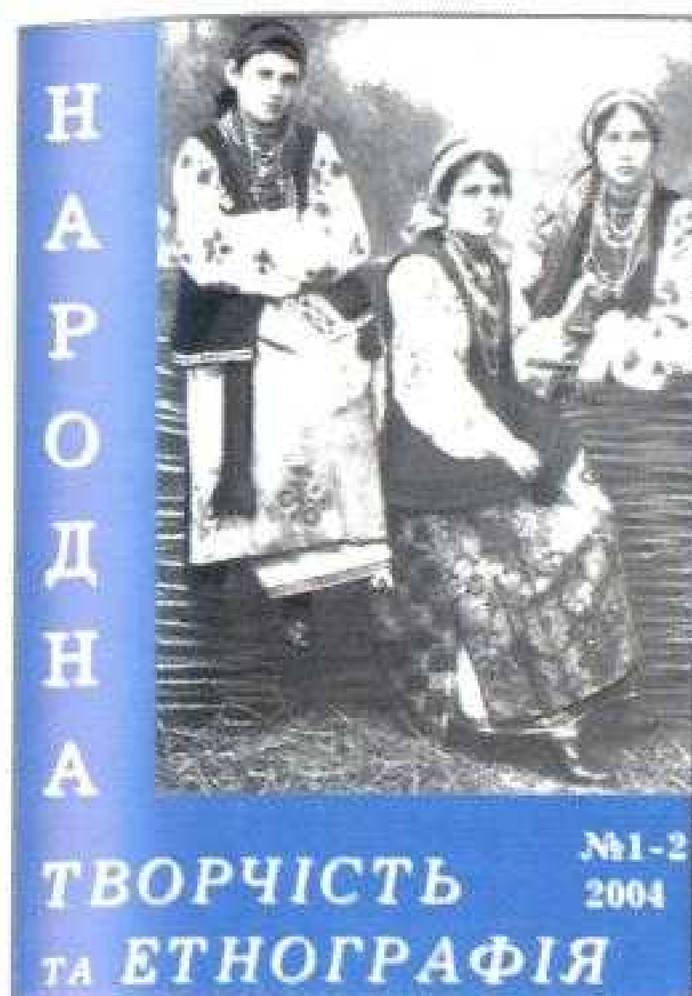

Почесні гості презентації - академіки НАНУ Ярослав Яцків та Іван Курас

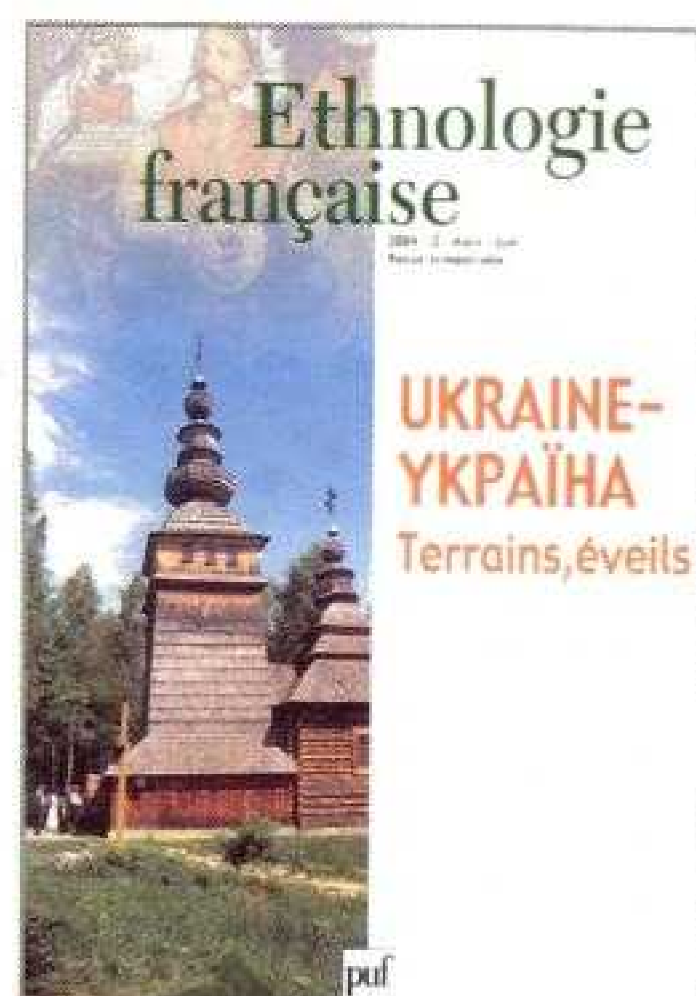

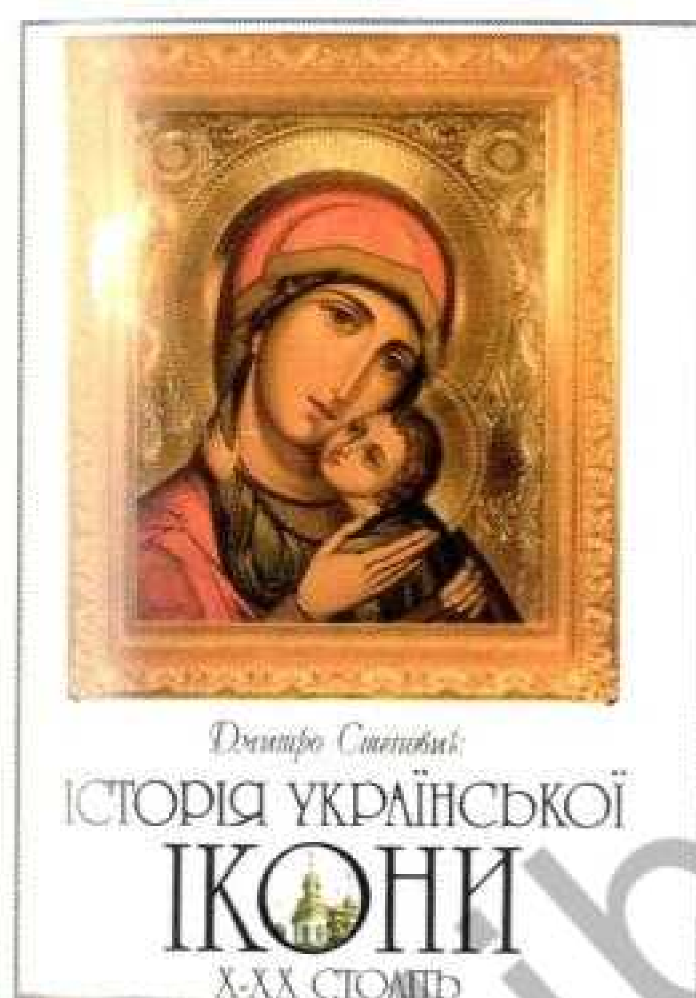
Директор ІМФЕ, член-кореспондент НАНУ Ганна Скрипник презентує видання науковців інституту

Фото Анатолія Селентія

НАРОДНА
ТВОРЧІСТЬ
ТА ЕТНОГРАФІЯ
№1-2
2004

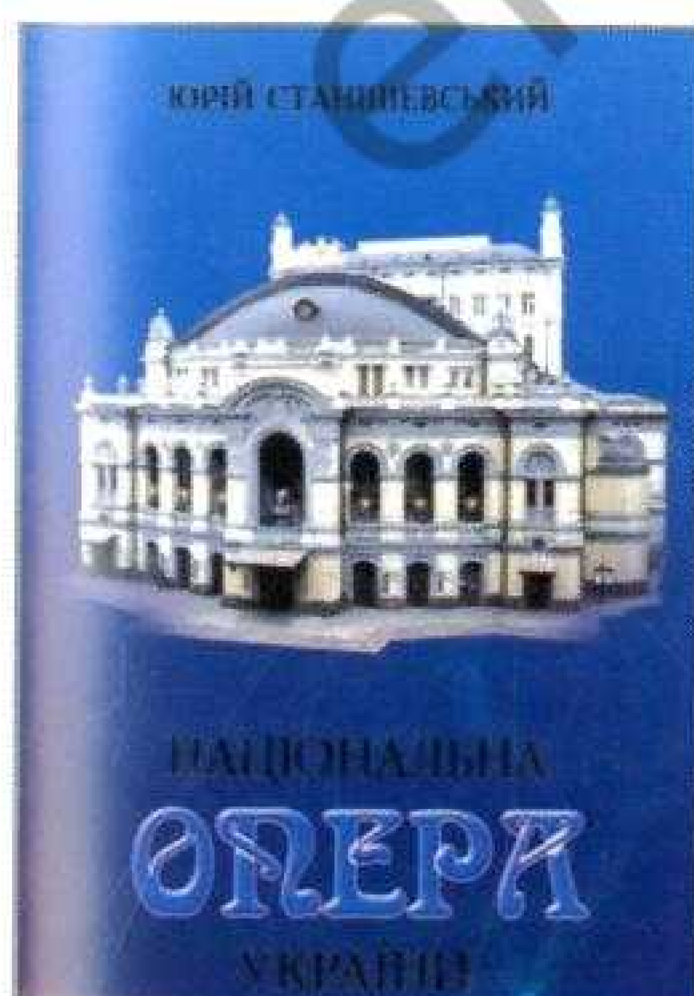

СТУДІЇ
мистецтвознавчі
число
2
2003

Ethnologie
française
UKRAINE-
УКРАЇНА
Terrains, éveils
puf

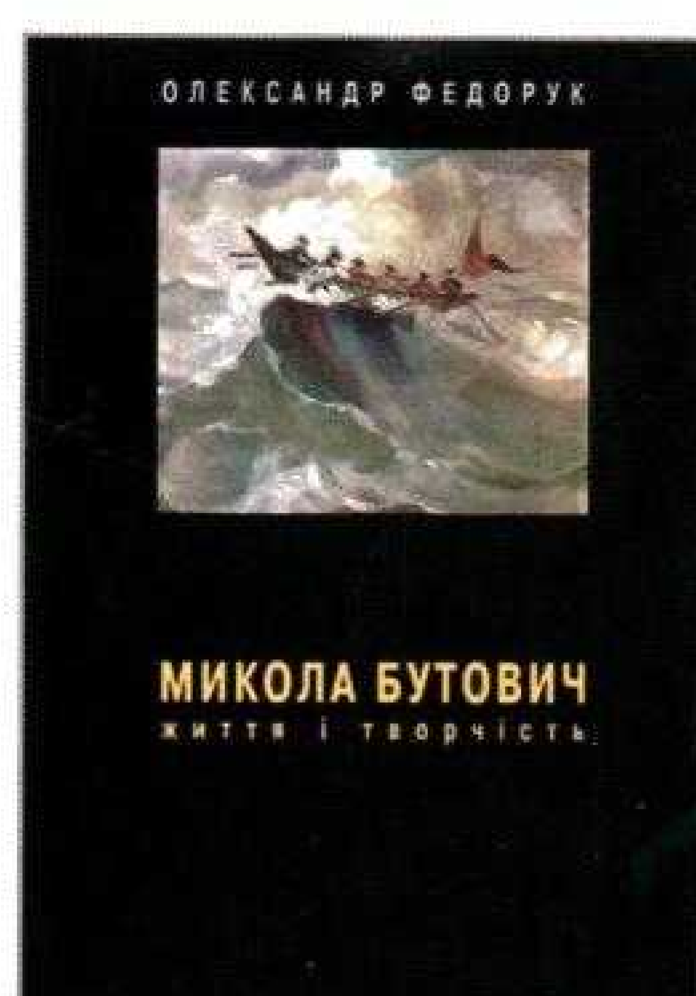

Дмитро Степовик
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ІКОНИ
X-XX СТОЛІТЬ

УКРАЇНСЬКІ
НАРОДНІ ДУМИ
ДВОУ ВИДАВНИЦТВО „ПРОЛЕТАР“

МАТЕРІАЛИ
ДО УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ
ВИПУСК 2(5)

ЮРІЙ СТАНІШЕВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНА
ОПЕРА
УКРАЇНИ

В. Д. БАРАН
Я. В. БАРАН
ПОХОДЖЕННЯ
країнського
НАРОДУ

ОЛЕКСАНДР ФЕДОРУК
МИКОЛА БУТОВИЧ
життя і творчість

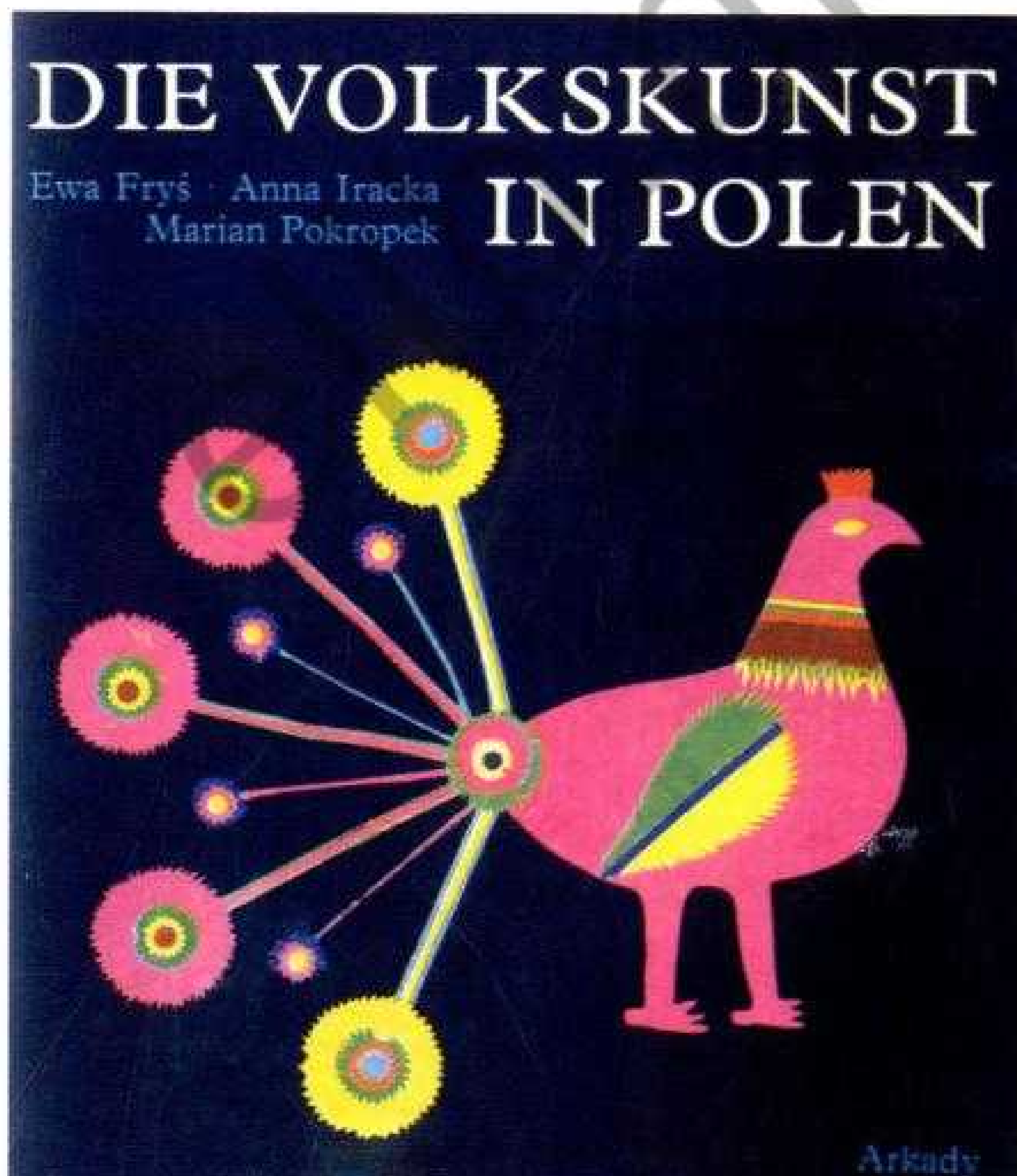

Витинанки з колекції Музею народного мистецтва в Отренбусах, Польща
проф. МАР'ЯНА ПОКРОПЕКА

DIE VOLKSKUNST
IN POLEN
Ewa Fryś · Anna Iracka
Marian Pokropek
Arkady

Гуцулка у святковому одязі
Передрук з видання Я. Оренштайна.
Коломия, 1900-ті рр.

Гуцули в дорозі
Художник Юліан Коссак.
Передрук з поштівки видавництва
"Вісла". Краків, 1920-ті рр.

Із комплекту поштівок "Гуцули, бойки, лемки" (збірка Петра Арсенича).
Видавництво "Нова Зоря" (м. Івано-Франківськ)

„Смерть Богдана Хмельницького", створена в 1845–1848 рр., свідчить, що Великого Кобзаря вельми хвилювала тема смерті гетьмана.

З того часу ніхто не цікавився, де останки Богдана Хмельницького. І лише в радянський час, коли ім'я Богдана Хмельницького набуло особливої пошани, усі місця, пов'язані з його діяльністю, відзначені меморіальними таблицями, зведені пам'ятники з нагоди святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією, у приміщенні Еллінської церкви в Суботові була встановлена надмогильна плита з пам'ятним написом: „Тут похований у 1657 році великий син українського народу, видатний державний діяч і полководець Богдан Хмельницький. Споруджено в 1954 р. на ознаменування 300-річчя возз'єднання України з Росією".

Радянські археологи почали шукати останки гетьмана і його сина. В 1970 р. археологічна експедиція під керівництвом старшого наукового співробітника Інституту археології АН УРСР кандидата історичних наук В. О. Юри провела розкопки в Еллінській церкві. Археологам удалося виявити в північно-західній частині храму два поховання. За попередніми даними їх антропологічного вивчення, один із похованих помер у віці понад 60 років, другий був значно молодший. Чи не останки це Богдана і його сина Тимоша – антропологи не сказали нічого певного.

Однак беремо на себе сміливість сказати: оскільки ця церква була усипальницею сім'ї Хмельницького і після його смерті тут нікого більше не ховали, то, цілком імовірно, що знайдено останки гетьмана і його любого сина.

З Галичиною пов'язано ім'я гетьмана Івана Виговського. Він походив із шляхетського роду, який володів селом Руда біля м. Стрия. Серед місцевого населення у Руді зберігся переказ про те, що гетьман Виговський мав прислів'я: „Продам Бар і Руду і заграю ляхам у дуду".

Після смерті Хмельницького Виговський заступав його малолітнього сина Юрася, а потім сам став гетьманом. Життя Івана Виговського закінчилося трагічно: 16 березня 1664 року, за розпорядженням Яна Чернецького і Себастяна Маховського, Виговський був розстріляний під Вільхівцями біля Канева. У джерелах знаходимо декілька звісток про могилу Івана Виговського. У своєму тестаменті Виговський так заповідав себе поховати: „Тіло моє по-християнському порядку землі віддати, котра має лежати у Скиті Великому, у склепі мурованому в церкві Воздвиження Чесного Хреста".

В одному з українських літописів про загибель і місце поховання Виговського читаємо: „Чернецкій і Маковскій Ивана Виговського казали розстреляти, а он, на той час в избе поклякнувщи, читал акафист Пресв. Богородицы. Похован у Великому Скиті и с женою своею Статкевичівною которой, когда сказано, же пана забито, пала и умерла, зоставивши сына своего еще не великого". Академік АН УРСР І. П. Крип'якевич пише, що вдова Виговського після смерті чоловіка переховувалася у лісах біля м. Бара, а потім її брат Юрій Статкевич перевіз до Галичини у власний маєток біля Стрия. Самого Івана Виговського перевезли до Галичини і поховали у скиті біля Руди Гніздичівської у склепі церкви Воздвиження.

На нашу думку, більш правдоподібно, що І. Виговський похований у Скиті Манявському, оскільки він особисто просив про це за життя, і навіть убивця Маковський погодився „відіслати тіло в маєток у Руду і як „русина по-руськи поховати". Тут, у Галичині, в Руді або в Скиті, біля чоловіка Івана Виговського похована і його жінка Олена Статкевичівна. В 30-х роках робилися спроби розшукати могилу Івана Виговського, проте останків покійного гетьмана не виявлено.

Після смерті Богдана Хмельницького на арену політичної боротьби за гетьманську владу висунулося кілька козацьких старшин – колишніх соратників Хмеля. І не випадково тільки у другій половині XVII століття гетьманську булаву тримало аж десять українських гетьманів.

Умираючи, Богдан Хмельницький на вимогу генеральної старшини передав булаву своєму малолітньому синові Юрасю. Оскільки він був ще юний і вчився у Києво-Братській школі, писар Іван Виговський домігся проголосити себе гетьманом. А після скинення Івана Виговського з гетьмана в 1659 році старшина козацька вдруге проголосила вісімнадцятирічного Юрася гетьманом.

Але Юрась виявився слабодухим гетьманом і став слухняним знаряддям у руках тієї верхівки козацької старшини, яка йшла на угоду з Річчю Посполитою. Саме Юрась

Хмельницький уклав Слободищенський трактат 1660 року, за яким Україна мала знову підлягати шляхетській Польщі. Це викликало обурення народних мас. І Юрась Хмельницький відмовився від гетьманської булави і постригся ченцем у Чигиринський монастир.

Утретє Юрась Хмельницький став гетьманом з волі Туреччини, яка захопила Поділля 1672 року.

Причиною його загибелі було те, що він, будучи в Немирові „князем", вимагав мита від багатого єврейського лихваря Оруна (Аарона), який торгував військовими трофеями й особливо знаний був у колах турецьких вельмож як продавець полонених українських дівчат. Юрась вимагав мито від орендаря і покарав жінку Оруна. Останній поскаржився правителю — паші Кам'янця-Подільського. А той арештував Юрася Хмельницького. Його засудили до страти, задушили і викинули в річку з моста в Кам'янці-Подільському. Так безславно закінчилося життя сина Богдана Хмельницького.

Після того, коли Юрась Хмельницький відмовився від булави, у 1663 році гетьманом Правобережної України став Павло Тетеря. Він брав участь у поході польсько-шляхетських військ на Лівобережну Україну, але, зазнавши невдач у боротьбі з народними масами, змушений був залишити гетьманство і відійти в Польщу, де й загинув не пізніше 1683 року. Його могила невідома.

Оскільки влада гетьмана П. Тетері поширювалася на Правобережну Україну лише з 1663 року, то на Лівобережжі постало питання про обрання свого гетьмана. Серед старшин полків Лівобережжя почалася гостра боротьба за гетьманську булаву. Претендентами на високий пост стали переяславський полковник Яким Сомко, на той час наказний гетьман, ніжинський полковник Василь Золотаренко, швагер Богдана Хмельницького і третій — кошовий Запорізької Січі Іван Брюховецький.

Останній — колишній слуга Богдана Хмельницького — увійшов у довір'я січовиків, став кошовим, і запорізька старшина висунула його кандидатуру на гетьмана Лівобережної України. Хитрий, підступний і улесливий, він багато обіцяв, а фактично все робив на свою користь. За твердженням істориків В. Антоновича і В. В. Волк-Карачевського, 1665 року Іван Брюховецький виступив із Гадяча — зі своєї резиденції — і зупинився біля селища Диканьки на Сербіському полі. В той час П. Дорошенко, ставши гетьманом Правобережжя, вислав своїх послів до І. Брюховецького з велінням здати булаву, але той відмовився. Тоді невдоволені ним козаки насильно повели його до Дорошенка. Та не довели — по дорозі він був убитий розлюченою юрбою. Його били рушницями, списами, „як скаженого собаку". Обраний гетьманом обох сторін Дніпра, Петро Дорошенко наказав тіло Брюховецького завезти до Гадяча і поховати в церкві, яку той побудував.

Це підтвердили й літописці: „Той же Брюховецький Сірко кошового з Комлыками посылал поддатись з Україною Туреччину. Козаки возненавидели Брюховецкого злое умышление, просили Дорошенко на гетьманство і который, как пришел, так Брюховецького его ж честь козаки поподпиваwши, при Дорошенку убили под Гадячем, в котором Брюховецький и жил".

Цікава історія гетьманування Петра Дорошенка, внука прославленого Михайла Дорошенка, соратника П. Сагайдачного, героя Хотинської битви, який увічнений у популярній пісні „Ой на горі та женці жнуть".

Наприкінці 1676 року П. Дорошенко зібрав козацьку раду в Чигирині і склав свої клейноди — новий гетьман Лівобережної України Іван Самойлович підступив під Чигирин, і Дорошенко зрікся гетьманства. Він мав доживати віку в Сосниці (тепер селище міського типу Чернігівської області), на що Іван Самойлович присягнув.

Але царський уряд, побоюючись тримати в Україні такого популярного колись гетьмана, відкликав його до Москви всупереч протестам Івана Самойловича. В Москві Дорошенкові був подарований просторий дім, куди переїхала його сім'я, на його утримання була визначена з царської казни сума 1000 крб. Пізніше йому було надано маєток на 1000 селянських дворів. В 1679 році його призначили воєводою у Вятці (тепер м. Кіров). Останні роки життя П. Дорошенко провів у с. Ярополчому під Москвою, де й помер 1698 року. Тут його й поховано і встановлено надгробний пам'ятник. Ще на початку XIX століття в Ярополчому на погості ко-

лишньої церкви Параскевії на його гробниці була плита з написом: "...преставился раб Божий гетман Войска Запорожского Петро Дорофеевич Дорошенко, а поживе от божества своего 71 год и наложен бысть на сем мести".

Збереглася у народі пісня про Петра Дорошенка:

Знеміг славний Дорошенко,
сидячи в неволі,
Та й умер з нудьги —
остило волочить кайдани!

Після П. Дорошенка, а точніше ще за його гетьманування, булаву гетьмана Лівобережжя тримав Дем'ян (Демко) Многогрішний (не без допомоги князя Ромадановського), який був тоді з російськими військами в Україні. Походив Дем'ян із селянської родини, брав участь у Визвольній війні 1648—1654 рр., був чернігівським полковником, приєднався до Петра Дорошенка, був у нього осавулом і наказним гетьманом. Коли Петро Дорошенко поїхав до Чигирина в сімейній справі, Дем'ян Многогрішний домігся того, що на старшинській раді 1668 року в Новгороді-Сіверському став гетьманом, за що погодився на укладення нових Глухівських статей у 1669 році, які обмежували подальшу автономію України у складі Росії.

Новий гетьман допомагав царизмові придушувати народні повстання, у тому числі стратив Івана Дзиковського 1670 року за участь у селянській війні під проводом Степана Разіна. Він збагачувався разом зі своїми родичами, роздавав їм старшинські посади, за що втратив довір'я народних мас. Російський уряд звинуватив його у зв'язках з Дорошенком, скинув із гетьманства і ув'язнив.

14 квітня 1672 року Дем'яна Многогрішного катували й допитували в Москві. Потім допитували його сина, брата і представників гетьманської старшини. Присудили його до страти, яку було замінено засланням разом із родиною. Він доживав віку в Іркутську, де й помер. Літописці писали: „1668 р. Демян Игнатович Многогрішний первіє наказаний гетман Дорошенко, а потом и настоящий і токмо потом 1689, взять на Сибир за измену и монахом стал". „1672. О середности старшина генеральная Демяна Многогрішного гетмана ночью в Батурин взявши, отвезли на Москву...".

Позбувшись небажаного кандидата, царизм дозволив князеві Ромадановському обрати нового гетьмана. На козацькій раді 14 червня 1672 року в Козачій Діброві гетьманом Лівобережної України обрано Івана Самойловича, який тримав булаву до 1678 року. Походив він із сім'ї священика, був сотенним писарем, сотником, полковником Чернігівського полку, генеральним суддею при Д. Многогрішному.

Під час відомих Кримських походів, які закінчилися невдачею, його несправедливо звинувачено у зв'язках із кримським ханом і усунено з гетьмана в 1678 році та заслано до Сибіру на поселення у м. Тобольськ. Де він помер — невідомо. Літописець про це писав коротко: „1678. Тогда ж юня 29 д. на Коломаку гетмана Ивана Самойловича взято в Москву в ссылку".

Не були, так би мовити, офіційно проголошені українські гетьмани. Але, починаючи від гетьманування Івана Брюховецького і до Івана Самойловича, робили спроби стати гетьманами і такі представники козацько-старшинської верхівки, як Михайло Ханенко, Дерик, Степан Опара, Євстахій Гоголь, яких висували турки або польські королі.

Перший з них — Децик (Дацко Васильович), який був овруцьким полковником, згодом став одним із керівників народних повстань 1664—1665 рр., деякий час діяв із брацлавським полковником В. Дрозденком, активно боровся проти шляхетської Польщі і гетьмана П. Дорошенка. Козаки навіть неофіційно проголосили його гетьманом, але він був спійманий і ув'язнений у Ніжині. Літописці писали: „1665. Тога же некто Децик обозвался гетманом и Полесся пустошил, но, пойманный, в Нежинской тюрме умер".

Другим претендентом на гетьманську булаву був Степан Опара. Колишній сотник Чигиринського полку під час повстання проти П. Тетері за допомогою кримських татар захопив Чигирин і проголосив себе гетьманом Правобережної України, але згодом утік у Крим, а хан видав його П. Дорошенку, той передав Польщі, де, можливо, Опара був ув'язнений в Марієнбурзькій фортеці. За іншими даними, король скарав його на смерть. Літописець про це пише так: „1665. Задніпрянським гетманом обозвался Опара ніякий, но Орда, ним затягнення, Петра Дорошенка на гетьманстві поставивши, Опару до короля послали, котрого там смертію казнено". Але де це було — літописець нічого не говорить.

У 1676 році за гетьманування Петра Дорошенка на Правобережній Україні польський король Ян Собеський поставив гетьманом Євстахія Гоголя. Але про його гетьманську діяльність нічого не відомо. З літопису довідуємось, що він був похований у Києві: „1676. От короля польського Яна Собецького поставлен был гетман войск Запорожских Євстахій Гоголь. Он погребен в Киевомежигорском монастыре 1679 года генваря 9".

В час гетьманування Петра Дорошенка запорожці висунули на гетьманську булаву свого січового писаря Петра Суховія. Він за допомогою Кримської орди прийшов 1669 року під Чигирин, але тут П. Дорошенко розгромив його полки. В тому ж році П. Суховій вдруге прибув в Україну, але вже з приєднаними п'ятьма козацькими полками. На річці Росі біля Києва йому вдалося оточити табір Дорошенка. Але турецький султан відкликав татар від Суховія, а козацькі полки знову перейшли на бік Дорошенка. Інші з тих полків, що були в Суховія, оголосили гетьманом Правобережної України Михайла Ханенка. Він підтримував позиції тієї групи старшини, що орієнтувалася на Польщу. Але в боротьбі з Петром Дорошенком М. Ханенко в 1673 р. зазнав поразки під Стеблевом. А згодом він здався лівобережному гетьману Іванові Самойловичу, а отримавши від царського уряду маєтки на Чернігівщині, там дожив до своєї смерті. Ні рік, ні місце його смерті і поховання не вказані в козацьких літописах.

Останнім з цієї когорти самозваних гетьманів був Петро Петрик (Іваненко). Він походив із козацької старшини Полтавського полку. Був писарем Генеральної військової канцелярії. 1691 року втік у Крим, де від неіснуючого „князівства удільного Київського, Чернігівського" та Війська Запорізького уклав 1692 р. фіктивну угоду про перехід Лівобережної України під владу султанської Туреччини і незабаром оголосив себе гетьманом. Російські війська відбили Петрика з його союзниками — татарами.

Яка його подальша доля і де він помер — невідомо.

Наприкінці XVII — на початку XVIII століття гетьманом Лівобережної України був Іван Мазепа.

З перших днів свого гетьманування він мав таємні зносини з польськими панами та шведським королем Карлом XII, на бік якого перейшов напередодні Полтавської битви. Після Полтавської битви і поразки шведських військ Мазепа через Переволочну й Очаків утік із Карлом XII в турецькі володіння. Ще під Очаковом до Карла XII прибув посланець від Бендерського серафіра (начальника турецького війська) і запросив його до Бендер, куди й подалися Іван Мазепа і Карл XII. Тут король шведський отримав листа від царя Петра, в якому були викладені три основні вимоги: 1. Уступити цареві всю Унгрію, Карелію, Естляндію та Ліфляндію; 2. Визнати польським королем Августа; 3. Видати цареві Мазепу. Своєму послу у Стамбулі Толстому Петро доручив підкупити великого візира, якому обіцяно 300 тисяч талярів за видачу Мазепи. Це стало відомо гетьману, який дуже занепокоївся, хоч правитель Бендер заспокоював його від імені самого султана. Проте ця звістка схвилювала Івана Мазепу, бо він знав, що на турків покладатися не можна. Це остаточно підірвало слабе здоров'я гетьмана, і він помер 22 серпня 1709 року. Його тіло відвезли в Ясси і там, у колі військової старшини і самого короля Карла XII, поховали в міському монастирі.

Труну з тілом гетьмана Мазепи везли шестеро білих запряжених коней, перед труною бунчужний ніс булаву, а за труною йшли жінки і оплакували небіжчика. За ними верхи на конях їхали Генеральний писар Пилип Орлик, небіж Мазепи Войнаровський і вся генеральна старшина. Могила його була в соборі міста Галаца ще на початку XX ст., як про це твердив Микола Аркас у своїй "Історії України".

Після похорону Мазепи старшина у присутності шведського короля Карла XII обрала гетьманом Пилипа Орлика, який був Генеральним писарем. Він разом із королем Карлом XII сприяв походові величезної турецької армії проти царя Петра I, якого оточили на річці Прут. Здавалося, що цар потрапить у турецький полон, але йому вдалося укласти із султаном досить принизливий мир.

Пізніше Пилип Орлик з частиною емігрантських козацьких полків і татаро-руськими військами прибув в Україну, але не зміг утриматися. Він довгі роки підмовляв уряди Швеції, Німеччини, Польщі, Франції, Ту-

реччини на війну з Росією, щоб звільнити Україну від російських військ. Після того, як Швеція уклала Ніштадтський мир, Орлик, боячись, що його видадуть цареві, переїхав до Франції, а потім у Грецію, де в м. Салоніках прожив 12 років і помер у 1728 році. У джерелах не згадується, де його могила. Тільки в літописах зазначено: „1709. Филип Орлик, бывший писар генеральный в Бендерах, от короля шведского учинен гетманом".

Після переходу Мазепи на бік Карла XII та зруйнування Меншиковим гетьманської столиці Батурина цар у 1708 році негайно скликав гетьманську старшину і російських вельмож у місто Глухів і на козацькій раді було обрано нового гетьмана — Івана Скоропадського. Він закликав козаків із Гетьманщини і Запорізької Січі виступити проти шведів, на що кошовий Йосиф Кириленко дорікав йому, що він „под мушкетами московскими внутри города" обраний гетьманом, але не українським, а московським.

Помер Іван Скоропадський 3 липня 1722 року і похований 5 липня у глухівському Гамаліївському монастирі. На його могилі був встановлений надгробок з написом, що тут спочиває прах гетьмана України Івана Скоропадського. Козацькі літописці так про це писали: „1708. Преславний гетман Иоан Ілліч Скоропадский. Сей гетман, указом его царского величества Петра Алексеевича, по давнему обыкновению волными голосами от казаков на гетманство 1708 года избран і которого сам цар Петр Алексеевич, будучи на той час монаршею своею особою со всім сигнлитом в Глухові, на гетманство утвердил, и булаву, и печать вручил... Преставился он 1722 года, июля 3 и погребен 5 д. того ж дня в Гамаліевском, бывшем тогда девічем монастыре".

По смерті Ів. Скоропадського 1722 року Петро І 29 квітня 1722 р. видав указ про створення Малоросійської колегії, яка фактично у складі шести штаб-офіцерів російських полків правила Україною. Як писали літописці: „В правительство народа Малороссийского по указу государеву, учреждена была коллегия". Ця колегія на чолі з бригадиром Вельяміновим почала прибирати до рук усе гетьманське правління.

Петро І не дозволив обирати нового гетьмана, а доручив наказному гетьману Павлові Полуботку слухати колегію. Полуботок очолив старшинську верхівку, яка домагалася відновлення гетьманства та ліквідації Малоросійської колегії. Члени колегії негідно поводилися з козацькою старшиною. Тоді наказного гетьмана з кількома старшинами викликали до Петербурга і за наказом Петра І посадили в Петропавлівську фортецю. Це були перші політичні в'язні в цій безславній твердині. Не витримавши такого стану і допитів, наказний гетьман Павло Полуботок помер ув'язнений у фортеці і його поховано біля церкви Святого Самсонія, що за Малою Невою у Петербурзі. Це відбулося 18 грудня 1724 року. Могила його знесена.

Смерть Полуботка в Петербурзькій в'язниці відгукнулася в Україні великим болем. Його прославляли як великого мученика за Україну, створювались легенди про нього. Однією з найпопулярніших була та, що немовби цар, довідавшись про хворобу Полуботка, прибув просити в нього вибачення, і вмираючий гетьман виклав йому усі кривди, що їх завдав царизм Україні. Закінчувалася вона словами: „За невинне страждання моє і моїх земляків будемо судитися у спільного і нелицемірного судді, Бога нашого: скоро станемо перед ним, і він розсудить Петра з Павлом".

І справді скоро, 25 січня 1725 року, помер Петро І, а Росією правила його дружина Катерина І, а за нею — Петро II. Останній дозволив обрати нового гетьмана. 1 жовтня 1727 року на генеральній раді у Глухові було обрано нового гетьмана — сімдесятирічного миргородського полковника Данила Апостола, який правив Україною до 1734 року. Це був загартований у боях з татаро-турецькими загарбниками і шведами козак, якого дуже шанували старшини і гетьманське військо. Але його влада була обмежена і перебувала під контролем царських урядовців.

17 січня 1734 року гетьман Данило Апостол помер від апоплексії. Похорон відправляв Київський митрополит Рафаїл Заборовський у містечку Сорочинцях на Полтавщині. Поховано Данила Апостола в побудованій ним церкві. На похороні були представники з усього Лівобережжя. Це знайшло відображення у літописах: "...Сей гетман камяни Гадяцкой монастыр вкрут оставить приказал. Приставился он 1734 году генваря 17 д., в четвер, и того ж году

февраля 7 д. преосвященным Рафаилом, архиепископом Киевским, в місті Сорочинцях в каменной его, гетмана, церкви погребен".

І знову царизм не дозволив обирати гетьмана на Лівобережній Україні, а за наказом царських можновладців встановлювалось правління гетьманського уряду з 6 російських чиновників на чолі з резидентом, князем О. І. Шаховським.

І тільки в 1750 році царизм дозволив відновити гетьманство. Тоді у Глухові під наглядом царського представника було обрано останнього гетьмана, брата фаворита цариці Кирила Розумовського, який правив до 1764 року, після чого була остаточно скасована гетьманщина. Аж при ньому зайшло сонце гетьманського самоврядування. Новий гетьман повністю діяв з волі цариці Єлизавети Петрівни, сприяв зміцненню привілеїв української старшини, роздавав їй землю і робив їх панами на зразок російських поміщиків. Останні роки цей гетьман жив за кордоном, у Петербурзі й Москві. Тільки 1794 року оселився у своїх палатах у Батурині, де помер і був похований 1803 року.

* * *

Ми розповіли про смерть і могили 40 українських козацьких гетьманів. Тяжка тоді була доля України. Такою ж сумною стала смерть чи загибель керівників українського козацтва — гетьманів. Починаючи від Івана Підкови і кінчаючи Кирилом Розумовським, невеличка їх частина померла своєю смертю, більшість із них внаслідок важкої боротьби за визволення українського народу з-під татаро-турецького та польсько-шляхетського поневолення і царського самодержавства поклала свої голови у Варшаві, Кафі чи загинула в Сибіру.

Нині могили гетьманів узагалі забуті. Вони невідомі нашим сучасникам. Автору цієї розвідки пощастило знайти місця останнього спочинку Івана Підкови, Шаха, Самійла Кішки в Каневі, Богдана Хмельницького в Суботові, Данила Апостола в Сорочинцях. Але й ці, уже відомі місця поховань українських гетьманів як пам'ятки героїчного минулого нашого народу, як сторінки історії Некрополя України, на жаль, належно не охороняються. Чи не час про це подбати?

СКАРБИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ МУЗЕЇ В. В. ТАРНОВСЬКОГО

Станіслав БУШАК, Оксана ПЕТРЕНКО

Є установи, історія яких нерозривно пов'язана з іменами їх фундаторів. Це стосується і Чернігівського історичного музею, виникнення якого неможливо уявити без Василя Васильовича Тарновського. Вшановуючи столітній ювілей музею, який збігся із 165-річчям від дня народження В. В. Тарновського, у травні 2002 року в старовинному Чернігові пройшли урочистості, що мали міжнародний резонанс. У центрі наукової конференції перебувала постать Василя Тарновського — подвижника на ниві української культури другої половини XIX ст., який поряд з Олександром Полем був визначним збирачем вітчизняних старожитностей.

Народився Василь Васильович (молодший) 20 березня 1837 р. у селі Антонівці Пирятинського повіту на Полтавщині [1]. Походив із старовинного козацько-старшинського роду. Жив переважно у маєтку Качанівці (нині — Ічнянський район на Чернігівщині), який дістався йому від предків.

Першим володарем Качанівки був Ф. Болгарин, у якого маєток купив придворний співак Ф. Коченовський, а потім успадкував його родич — майор М. Коченовський. З 1771 р. садибою володіє фаворит Катерини II — фельдмаршал П. О. Рум'янцев-Задунайський, який з 1764 р. обіймав пости президента другої Малоросійської колегії і генерал-губернатора Малоросії. При ньому в Качанівці було споруджено розкішний палац та влаштовано парк (у 1777 р.). З 1808 р. садиба відійшла до управителя маєтку Г. Я. По-

чека, а по смерті останнього — до його дружини А. П. Почек, яка передала маєток своєму синові від першого шлюбу — титулярному раднику Григорію Тарновському (з 1824 р.) Він завершив будівництво церкви, розпочате Почеками в 1817 р. Григорій Степанович володів також селом Потоки (нині — с. Потік Миронівського району Київської області), де знаходилися винокурня та суконна фабрика, а в сусідньому з Качанівкою селі Парафіївці йому належав цукровий завод.

Ще у першій половині XIX ст. Григорій Степанович організував у маєтку власний театр та оркестр (з кріпосних селян), створив картинну галерею та зібрав велику бібліотеку. Він підтримував тісні стосунки з багатьма столичними культурними діячами — поетом Василем Жуковським, живописцем Карлом Брюлловим, конференц-секретарем Академії мистецтв Василем Григоровичем. За його життя у Качанівці побували Микола Гоголь, Михайло Глинка, Семен Гулак-Артемовський, Лев Жемчужников, Микола Маркевич, Віктор Забіла та багато інших видатних особистостей. Серед них були й сусіди-поміщики, як і Тарновські — нащадки козацької старшини, що отримали російське дворянство. Попри те, що представники цих родин були впливовими землевласниками-магнатами та часто їздили до Петербурга і за кордон, вони шанобливо ставилися до козацького минулого України.

Протягом 1836—1838 рр. товариш Шевченка по Академії Василь Штернберг проводив у Качанівці літні канікули. У 1838 р. Штернберг отримує золоту медаль за картину "Свячення пасок у малоросійському селі", матеріали для якої він збирав у Качанівці та її околицях. У 1839 р. Г. С. Тарновський, за посередництва В. І. Штернберга, знайомиться у Петербурзі з Шевченком. Тарас Григорович у 1843, 1844, 1845, 1859 рр. гостював у Качанівці та Потоках, виконавши на замовлення господаря ряд художніх творів, зокрема свій шедевр — полотно "Катерина". У кінці травня — на початку червня 1843 р. Шевченко разом з Євгеном Гребінкою уперше відвідав Качанівку, на початку вересня — вдруге, а 20—21 січня 1844 р. — знову, цього разу привізши її господареві копію портрета князя М. Г. Рєпніна (другу копію Тарас Григорович виконав на замовлення О. В. Капніста), роботи швейцарського митця Йозефа Горнунга. Оригінал зберігався у мистецькій збірці князів Рєпніних у їх родовому гнізді в Яготині.

Взагалі, чимало українських дворян мали у своїх маєтках багатющі мистецькі збірки з першокласними творами. Так, маєток Тетяни Густавівни Волховської у с. Мосівці поблизу Пирятина називали Версалем Лівобережної України. Двічі на рік, у дні іменин господині (12 січня) та її покійного чоловіка (29 червня), тут влаштовувалися бали, на які з'їжджалося до двохсот чоловік гостей — дворян Київської, Чернігівської та Полтавської губерній. При маєтку був оркестр та чудовий хор, а панський будинок прикрашали розкішні старовинні меблі, кришталеві люстри, великі дзеркала, численні мистецькі твори. Саме на літні іменини 1843 р. Шевченко разом з Є. Гребінкою відвідує Мосівку, де знайомиться з О. С. Афанасьєвим-Чужбинським, Я. П. де Бальменом, родиною Закревських та ін. Тут Тарас Григорович виконує акварельний малюнок балу у Волховської, а також цілий ряд портретів, зокрема Платона Закревського та його дружини — красуні Ганни Іванівни. Бував в гостях у Волховської і Г. С. Тарновський, про що свідчить факт доставки ним у 1835 р. до Петербурга 26 картин художника Ле Пренса з краєвидами Росії та України XVIII ст., які подарувала Академії мистецтв господиня Мосівки.

Окрім того, що в єдиному на той час у всій Російській імперії художньому вузі — Академії мистецтв завжди навчалося багато земляків, сам конференц-секретар Академії — Василь Іванович Григорович, який відіграв у житті Шевченка значну роль і якого сам поет називав "батьком рідним", був родом з України. У Пирятині жила його старенька мати — Параска Дмитрівна, яку відвідав 24 грудня 1843 р. Тарас Григорович.

Влітку того ж 1843 р. Шевченко відвідав знаменитого українського пасічника-реформатора, винахідника розбірного вулика та автора класичних праць з бджолярства Петра Івановича Прокоповича, який мешкав у селі Пальчики поблизу Батурина. На згадку про цю зустріч Прокопович завів новий вулик, назвавши його іменем Шевченка. Цікаво, що

в Україні нерідко розмальовували вулики: на них можна було побачити і "Козака Мамая" й інших популярних у народі фольклорних та історичних персонажів.

Оскільки Григорій Степанович Тарновський не мав дітей, то після його смерті (він помер 8 грудня 1853 р. — наступного дня після кончини своєї дружини Ганни Дмитрівни) Качанівка перейшла до його племінника Василя Васильовича-старшого (1810—1866), який навчався у Ніжинському ліцеї вищих наук разом з Миколою Гоголем та брав участь у підготовці селянської реформи. Пізніше він закінчив Московський університет, написав низку праць з історії українського права ("Юридичний побут у Малоросії"", "Про ділимість сімей у Малоросії"). Можливо, саме він підказав Шевченкові сюжет його відомого офорту "Судня рада" (1844), де зображена сцена типового для старої України звичаєвого права. Василь Васильович (старший) сприяв виданню творів П. Куліша — історико-етнографічного дослідження "Записки про Південну Русь" та роману "Чорна рада".

Він підтримував тісні стосунки з діячами Кирило-Мефодіївського товариства, його прізвище згадується у слідчій справі. Так, у протоколі допиту М. І. Костомарова на запитання слідчого: "Какие разговоры по этому предмету и где именно происходили; поименуйте всех лиц вам известных, занимающихся подобными мыслями...", Микола Іванович назвав прізвища професорів Київського університету Іванишева, Костирі, Селіна, колишнього ректора Максимовича, а також доповнив: "Г-н помощник Киевского округа Юзефович также со мной часто беседовал о славянстве и не только в ученом, но и в политическом отношении... То же должен я сказать о беседах с помещиками Ригельманом и Тарновским, с которыми я часто вел разговоры о славянстве чисто в ученом отношении"*. Як свідчить М. М. Білозерський, "Василь Васильович Тарновський розповідав мені, що в нього в 40-х роках у Києві бували літературні вечори, які відвідували М. І. Костомаров, Василь Михайлович Білозерський та інші друзі і знайомі Тарновського, серед них був і Шевченко. Одного разу він прийшов і прочитав щойно написане ним відоме "Посланіє до земляків" [7, с. 244].

Певний час Василь Васильович-старший служив управителем маєтку свого дядька в Потоках, які наприкінці 40 — на початку 50-х років тричі відвідав Гоголь. На цьому етапі життя його матеріальні статки були досить скромними: він вчителював у Житомирській гімназії, мав безперечний науковий та педагогічний хист. Це дало привід Миколі Васильовичу рекомендувати В. В. Тарновського викладачем Київського університету Св. Володимира. У листах до тодішнього ректора Михайла Максимовича Гоголь характеризує Василя Васильовича як "чрезвычайно доброго малого и очень преданного науке" (22. 01. 1835) [4, с. 349].

Лише в 1853 році, після смерті Григорія Степановича, Василь Васильович стає справді багатою людиною. А перед тим (1852 р.), коли його син Василь Васильович (молодший) виявив бажання вступити у гвардію, батько відмовив, посилаючись на бідні статки [7, с. 125].

Збереглися надзвичайно цікаві спогади Василя Васильовича (молодшого) про першу зустріч з Т. Г. Шевченком, яка відбулася 21 серпня 1845 р. в Потоках (авторові спогадів було тоді сім років): "З дороги він дуже втомився, а тому, приїхавши в Потоки, перш ніж завітати до господаря, зайшов до контори, щоб спочити і вмитися. Оскільки це було в обідню пору, то він нікого із службовців у конторі не застав; проте він туди зайшов, зачинився й ліг на лаві. Повернувшись, конторник був вражений, побачивши замкнені двері; він почав заглядати у вікна і, на свій подив, побачив незнайомого чоловіка, який міцно спав. Не знаючи, що робити, пішов він до господаря й розповів про те, що сталося; той наказав не турбувати незнайомого і лише стежити, щоб він не чіпав на столі паперів. Тарас Григорович, виспавшись, умився, одягнувся і прийшов до господаря, рекомендуючись, що він Шевченко. В. В. Тарновський, який уже чув про нього, бо Шевченко на той час уже встиг зажити великої слави, дуже зрадів йому, познайомив його зі своєю сім'єю і просив залишитися на якийсь час погостювати" [15, С. 112—113].

* *Шевченко Тарас.* Повне зібрання творів у десяти томах. — К., 1952. Далі посилання подаємо в тексті, зазначаючи в дужках лише том і сторінку.

Тарас Григорович Шевченко заприязнився з господарями Потоків, а з рідною сестрою Василя Васильовича — Надією Василівною — разом хрестив дитину місцевого дяка, тому пізніше завжди називав її "дорогою кумасею" та присвятив їй два вірші ("Н. Т." — "Великомученице кумо" та "Кума моя і я"). На згадку про це знайомство залишилася також акварель Тараса Шевченка "Комора в Потоках" (1843), де він змалював свою "кумасю" на тлі місцевого краєвиду.

Пізніше, після арешту Шевченка у справі Кирило-Мефодіївського товариства, Василь Васильович-старший, остерігаючись можливого обшуку, передав усі папери, що стосувалися Тараса Григоровича, своїй дружині, яка зашила їх у матрац. Його сестра, Надія Василівна, закопала всі Шевченкові папери (вірші, малюнки та ін.), складені в ящик, у саду. "Минув тривожний час, і коли все заспокоїлось, Н. В. Тарновська поїхала в село й відкопала свій дорогоцінний ящик з творами Шевченка. Папери і малюнки всі були цілі і довго зберігалися у неї" [15, с. 113].

Те, що ця загроза не була перебільшенням, свідчить розпорядження начальника III відділу генерал-ад'ютанта графа О. Ф. Орлова генерал-губернатору Д. Г. Бібікову від 22 березня 1847 року: "Об обыске и осмотре бумаг и вещей у следующих лиц, находящихся в Киеве: преподавателя истории в Киевском университете Костомарова, студентов Ивана Посяденки, Афанасия Маркевича, Александра Тулуба и Андрузского, а также у художника Шевченки, если последний возвратится в Киев, по осмотре сих бумаг, если в оных окажется что-либо относящееся до Славянского общества или может служить указанием к обнаружению оного, или вообще содержится что-либо возмутительное, то лиц, у которых таковые бумаги или вещи будут найдены, арестовать и, со всеми упомянутыми бумагами и вещами, доставить в С.-Петербург, в III-е отделение собственной его императорского величества канцелярии, в сопровождении благонадежных и верных чиновников и под самым строжайшим надзором" [17, с. 53—154].

Пізніше (30 травня 1847 р.), у секретному листі до міністра народної освіти С. С. Уварова, граф О. Ф. Орлов пише: "Шевченко сочинял стихи на малороссийском языке самого возмутительного содержания... Государь император, по всеподданейшему докладу об этом, высочайше повелеть соизволил: ...Шевченку определить рядовым в Отдельный оренбургский корпус, с правом выслуги, под строжайший надзор с запрещением писать и рисовать, дабы от него, ни под каким видом, не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений... Напечатанные сочинения: Шевченки "Кобзарь", Кулиша "Повесть об украинском народе", "Украина" и "Михайло Чарнышенко", Костомарова "Украинские баллады" и "Ветка" — запретить и изъять из продажи. Цензорам, дозволившим печатать упомянутые сочинения, сделать строгий выговор" [17, с. 215—216].

Василь Васильович Тарновський-молодший (1837—1899) закінчив історико-філологічний факультет Київського університету імені св. Володимира. Служив мировим посередником, протягом вісімнадцяти років був повітовим маршалком (предводителем дворянства) Ніжинського та Борзенського повітів Чернігівської губернії. Мировий посередник мав узгоджувати суперечки між селянами та поміщиками, розглядати скарги на дії влади тощо. Ця посада, введена після селянської реформи 1861 р., затверджувалася Міністерством внутрішніх справ. На канцелярські потреби видавалися невеликі кошти, справ було досить багато, тому за цю роботу, яка не приносила суттєвих матеріальних статків, бралися ентузіасти, що справді прагнули поліпшити нелегке життя простого люду.

Про авторитет В. В. Тарновського красномовно свідчить той факт, що, починаючи з 1875 р. п'ять разів поспіль його обирають маршалком Ніжинського повіту (1875, 1878, 1881, 1884, 1887 — останній термін за станом здоров'я не добув до кінця). За царським маніфестом 1878 р. повітові предводителі дворянства, які тричі обиралися на цю посаду, отримували чин V класу (статського радника), який, хоч і запізніло, отримав і Василь Васильович (1887). За вислугу трьох термінів на посаді повітового маршалка 1881 р. Тарновського нагороджено орденом св. Володимира 4 ступеня, а потім — 1883 р. — орденом св. Анни 2 ступеня [11].

З юнацьких літ, за прикладом дядька та батька, займався колекціонуванням українських старожитностей, не шкодуючи коштів, які давав успадкований Парафіївський цукровий завод, для придбання рідкісних експонатів. У великому палаці в Качанівці зберігалася унікальна колекція В. В. Тарновського [10]. У придбанні старожитностей користувався порадами славетних українських істориків Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Пантелеймона Куліша, Олександра Лазаревського, Дмитра Яворницького, Миколи Біляшівського та ін. Товаришував з багатьма видатними діячами української та російської культури, серед яких Микола Шугуров, Павло Житецький та його син Гнат, Ганна Барвінок, Марко Вовчок (М. Вілінська), Василь Білозерський та його брат Микола, Петро Кочубей, Петро Редькін, Олександр Русов, Василь Горленко, Микола Стороженко, Микола Новицький, Олексій Маркевич, Володимир Науменко, Василь Вовк-Карачевський, Олександр Свірський та ін. Гостями Качанівки у різний час були також художники Олександр Кунавін, Олександр Агін, Василь Штернберг, Лев Лагоріо, Лев Жемчужников, Іван Прянишников, Андрій Горонович, Ілля Рєпін, брати Володимир та Костянтин Маковські, Микола Ге, Микола Врубель та інші. Роботи багатьох з них увійшли до зібрання Тарновського разом з полотнами Ван Дейка, Даунера, Теньєра, Ореста Кіпренського, Карла Брюлова, Олександра Іванова, Сократа Воробйова, Григорія Михайлова, Івана Айвазовського.

Постійними гостями Качанівки були також численні сусіди та родичі Тарновських, представники старовинних українських дворянських родин — Галагани, Горленки, Гудими-Левковичі, Забіли, Корбути, Кочубеї, Маркевичі, Миклашевські, Милорадовичі, Новицькі, Олександровичі, Раковичі, Скоропадські, Шеффери, Юзефовичі та ін. Нерідко вони гостювали в Качанівці подовгу і цілими сім'ями. Серед них було багато видатних людей, зокрема Іван Михайлович Скоропадський — засновник унікального дендропарку в Тростянці (дід Павла Петровича Скоропадського — останнього Гетьмана України, фундатора Української Академії наук), Андрій Михайлович Миклашевський (засновник відомої на всю Європу Волокитинської фарфорової фабрики, другий дід Гетьмана П. П. Скоропадського — по матері), граф Григорій Олександрович Милорадович (видатний історик Північного Лівобережжя та археограф, чернігівський губернський предводитель дворянства), граф Петро Капніст (відомий поет), колекціонер Василь Кочубей, Григорій Павлович Галаган — небіж магната-дідича Петра Григоровича Галагана, засновник колегіуму імені свого померлого сина Павла у Києві (1871) та гімназії у Прилуках (1874) й інші.

Василь Васильович-молодший також приятелював із Шевченком, з яким зустрівся вдруге у 1859 році. Він зібрав величезну кількість живописних творів, малюнків, рукописів, автографів та особистих речей поета (всього 758 одиниць), часто їздив до Канева на могилу Тараса Григоровича, де за власні гроші поставив хрест та барельєфний портрет Кобзаря. Завдяки йому щороку відбувалися колективні подорожі пароплавом по Дніпру, щоб віддати шану праху Кобзаря на Чернечій горі. У 1891 р. власним коштом видав альбом "Офорты Шевченка в коллекции В. В. Тарновского" (накладом 100 примірників).

20 серпня 1859 р., по дорозі з Прилук на Конотоп (маршрутом з Києва на Москву), Шевченко прибуває до Качанівки, про що збереглися детальні спогади В. В. Тарновського-молодшого, який називає себе "студентом... сином господаря", маючи на увазі свого відсутнього батька Василя Васильовича-старшого (на той час він з дружиною перебував у Петербурзі). "Синові господаря було тільки сім років, коли Тарас Григорович гостював у Потоках, але він виріс у сім'ї", де шана до поета була, так би мовити, традиційною, а тому захоплювався його поезією, знав напам'ять багато його віршів і глибоко поважав поета як людину". Тарас Григорович був одягнутий у довгий парусиновий кобеняк, тому "коли чоловік у парусиновому кобеняку підійшов і назвав себе Шевченком, обидва кинулися один одному в обійми... Після обіду Тарас Григорович схотів погуляти в саду. Вийшовши з дому, він зустрів багатьох служників-дворових, які зібралися, щоб побачити Шевченка, бо вони пам'ятали його і любили. Тарас Григорович ласкаво з усіма вітався, з

деким обнімався і згадував свої колишні відвідини Качанівки. Під час прогулянки поет був задумливий і сумний, певно, перед ним проходили картини минулого. В одному особливо мальовничому місці, серед плоскогір'я, на майданчику коло самого ставка, він був вражений красою краєвиду і вигукнув: "Як умру, то поховайте мене тут" ...В іншому місці син господаря попросив Тараса Григоровича посадити йому на згадку молодий дубок (оскільки це було в серпні, то деревце було викопане, щоб було надійніше, із землею). Шевченко, посадивши дубок, побажав: "Дай, Боже, щоб нам довелось коли-небудь посидіть в тіні його гілля". Повернувшись з прогулянки, яка для Тараса Григоровича була безперервним переживанням минулого, вони обидва лягли перед будинком на траві, і студент почав декламувати поетові його ж вірші, ще тоді ненадруковані. Тарас Григорович багатьох не пам'ятав і майже за кожним віршем здивовано питав: "Коли це я писав?" Уже місяць зійшов, яскраво освітлюючи все навколо, а вони все ще лежали на галявині, поринувши в поезію і милуючись теплою українською ніччю. Прийшовши до зали, де було приготовано вечерю, Тарас Григорович попросив дати йому альбом, висловивши бажання написати щось на згадку про своє відвідання Качанівки. Альбом зараз же було принесено, і Тарас Григорович написав у ньому тільки два рядки:

І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла...
1859 року, 21 серпня,
Качанівка" [15, с. 14].

Василь Васильович Тарновський-молодший заслужив вдячність нащадків не лише вшануванням пам'яті Тараса Шевченка. Дякуючи і його фінансовій допомозі багато років виходив щомісячний історико-етнографічний журнал "Киевская старина" (1882–1907), навколо якого гуртувалася свідома українська інтелігенція. Він зробив значні пожертви на спорудження пам'ятників Іванові Котляревському у Полтаві та Богданові Хмельницькому у Києві, створення Київської громадської бібліотеки, проведення археологічних досліджень.

Коштом Тарновського побачило світ чимало унікальних видань, зокрема альбом Володимира Антоновича та Володимира Беца "Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. По коллекции В. В. Тарновского" (1883), поява якого була сприйнята як антидержавна акція (професор Бец змушений був покинути Київський університет, де відпрацював тридцять років).

Сприяв Василь Васильович і виданню першої української "Біблії", головну роботу над перекладом якої виконав Пантелеймон Куліш. Після смерті письменника Тарновський допоміг упорядкувати його могилу в Мотронівці біля Борзни та матеріально підтримував вдову небіжчика — Ганну Барвінок, про що вона сама свідчила у листі до Шрага: "Мені В. В. Тарновський пачку добру грошей давав, як я була в перший раз у його, але ж я посовістилася узяти — ще нічого не тямила. Він узяв слово — як буде потрібно, щоб до його оберталась". Вже після смерті Василя Васильовича, вона писала: "Яка свята душа зі своїми благородними поривами-жертвами для нашої України!", а також — "У темряві не знайдемо тепер такого прихильника щирого до нашого діла, як В. В. Тарновський" [12, с. 23].

На відзнаку величезного внеску Василя Тарновського у розвиток української культури та освіти, у 1891 р. його було обрано почесним членом Товариства "Просвіта" у Львові.

Без допомоги В. В. Тарновського не з'явилося б і дослідження Дмитра Яворницького про запорозьких козаків.

Незважаючи на буйний темперамент, який неодноразово створював йому масу проблем, Василь Васильович-молодший був людиною гостинною, відвертою, щиро закоханою в українську культуру та героїчну історію свого народу. Його колекція, у формуванні якої брала участь величезна кількість української наукової та мистецької інтелігенції, переросла рамки приватного зібрання і стала загальнонаціональним явищем. Яворницький описав своє враження від перших відвідин качанівського палацу в 1887 р.: "Зала була висока, у два світи. Світ входив і крізь вікна і падав згори крізь відтулини в скляній стелі. На всіх стінах, од верху до низу, висіли портрети гетьманів, полковників, генеральних суддів, осаулів, митрополитів, архієреїв, гетьманш, дружин полковникових, різних жінок

"панського достоїнства". На підлозі, попід стінами, стояли гарного виробу шахви, де лежали булави, перначі, дорогі шаблі, розкішні сідла, і чого-чого тільки там не було? У мене на все розбігалися очі: дивлюся на одне, а кидаю погляд на інше.

Мене підвели до круглого інкрустованого, оббитого бронзою стола, на якому лежала розгорнута, з золотим обрізом, книга, і попрохали написати в ній своє імення та прізвище. Я устромив свої очі у ту книгу і там побачив такі прізвища: Шевченко, Глінка, Гоголь, Костомаров, Рєпін. Еге, та тут цілий Пантеон! Страшно було й ставити коло таких прізвищ своє убоге прізвище" [19, с. 141–143].

Василь Тарновський мріяв перетворити Качанівку на загальноукраїнську святиню, перевезти сюди прах видатних українців — Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Григорія Квітки-Основ'яненка, Миколи Костомарова та, насипавши над ними високі могили, заснувати український Пантеон. Авторитет колекції Тарновського був таким великим, що до неї передав свій архів Пантелеймон Куліш, а також, по смерті письменників, родичі Івана Нечуя-Левицького та Михайла Коцюбинського.

Збираючи колекцію, Тарновський об'їздив усю колишню Гетьманщину (Чернігівську та Полтавську губернії), разом з молодим ще тоді Д. І. Яворницьким побував на землях Запорозької Січі, де придбав чимало унікальних козацьких старожитностей. Ця мандрівка, здійснена влітку 1887 р. разом з фотографом — полковником Євгеном Захаровичем Корбутом, яскраво описана Дмитром Івановичем у його спогадах про В. В. Тарновського [19, с. 152–168]. В його книзі "Запорожье в остатках старины и преданиях народа" [18, с. 67] вміщена унікальна фотографія "Камінь Перун", де зафіксовано самого автора, Василя Васильовича, та п'ятьох лоцманів: "Наш дуб стоїть коло високого стрімкого берега острова, на кормі сидить Іван Костиря (лоцман "першої статті". — *С. Б.*), за Костирею — Василь Васильович, з непокритою головою, трохи нахилившись вліво; за Василем Васильовичем стою я, в білій мережаній сорочці та в синіх нанкових, дуже широких шароварах запорозького крою, на які потрібно 8 аршин матерії; за мною сидять четверо лоцманів, помічників Івана Костирі, а перед ними, на високій держалці, казенна майва" [19, с. 159–160].

Безперечно, що основою колекціонерських захоплень Тарновського був його щирий український патріотизм та бажання врятувати для нащадків історичні реліквії свого народу. Василь Васильович вірив у відродження України, сподівався, що невдовзі постане незалежна українська держава, сповнена героїчного козацького духу. Як стверджує Яворницький: "він сам себе у душі утішав тим, що коли Україна скоро-недовго зробиться справді самостійна, то тоді за гетьмана стане в ній ніхто інший, як Василь Васильович Тарновський" [19, с. 49]. Тому-то з таким пієтетом збирав і зберігав він у своїй колекції символи української державності — гетьманські булави, полковничі перначі, зброю та особисті речі гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Павла Полуботка, Кирила Розумовського та інших видатних діячів нашої історії (серед них — уродженця Борзни, де Василь Васильович починав свою громадську службу, полковника Семена Палія), а також їх портрети. Їдучи на зиму до Києва, віз із собою значну частину експонатів своєї колекції, зокрема портрет Мазепи, його гетьманську булаву та шаблю, страшенно дратуючи цим вірнопідданих царських чиновників та представників жандармського корпусу. Його ж самого на полотні в образі гетьмана зобразив І. Ю. Рєпін під час відвідин Качанівки у 1880 р. та А. М. Горонович у традиційному одязі козацької старшини (1860 р.). Знаменно, що мрії Василя Васильовича про відродження Гетьманату, втілилися невдовзі після його смерті, причому Гетьманом Української Держави став його сусід — Павло Петрович Скоропадський, дитинство якого минуло у родовому маєтку Тростянці, неподалік від Качанівки. Як пише Гетьман у спогадах "Моє дитинство на Україні": "згадую... іншого сусіда, теж у 12 верстах від нас — Василя Васильовича Тарновського, відомого збирача української старовини, що пізніше перейшла до Чернігівського музею. Садиба його і парк в Качанівці займали площу в 600 десятин. Старовинний будинок-палац, побудований Рум'янцевим за малюнками Растреллі, зберіг

всю типовість стилю растреллівських будівель. Дуже прикро, що в 1900-х роках, коли Василь Васильович продав це помістя Харитоненкам, останні своїми перебудовами сильно спотворили первісний стиль" [14, с. 384]. Насправді качанівський палац було побудовано за проектом архітектора Карла Бланка українським зодчим Максимом Мосціпановим — учнем Андрія Квасова, який, у свою чергу, справді був учнем Растреллі.

Бажаючи зберегти колекцію повністю, Василь Васильович змушений був продати свою Качанівку та Парафіївський цукровий завод знаменитому цукрозаводчику Харитоненку. Про нього, як ні про кого іншого, можна сказати знаменитими словами — "він любив Україну не лише до глибин свого серця, а й до глибин власної кишені".

Подвижницька діяльність великого колекціонера і мецената зустрічала не лише палку підтримку свідомих українців, але й запеклий опір великоросійських шовіністів. Адже спочатку він прагнув передати свою збірку (безкоштовно!) до Києва, але зіткнувся з активним спротивом чиновників, які вбачали у створенні українського музею ще одне вогнище "малороссийского сепаратизма". "Коли відомий колекціонер В. В. Тарновський захотів передати своє унікальне зібрання в подарунок Києву, то зіткнувся не те що з холодністю, але з відвертою ворожнечею до цього задуму, і змушений був відмовитися від свого наміру" [2, с. 34].

Турбуючись про долю своєї збірки, Тарновський профінансував видання трьох фундаментальних каталогів, один з яких (1893) він склав особисто (Шевченкіана), другий (живопис та історичні реліквії) — Микола Біляшівський (1898), третій (старовинні книги та рукописні документи) — Борис Грінченко (1903) [10]. Фахівці оцінювали зібрання В. В. Тарновського в 400 тисяч карбованців.

За два роки до смерті Василь Васильович подарував свою "безцінну" (за висловом Миколи Шугурова) колекцію Чернігівському губернському земству, яке спорудило для неї окреме приміщення в готичному стилі (нині вулиця Т. Шевченка). Відкриття "Музею українських старожитностей В. В. Тарновського" відбулося у 1902 р. — через три роки після смерті його засновника, який помер 13 (25) липня 1899 р. у Києві і похований на Звіринецькому кладовищі. Відчуваючи наближення смерті, Василь Васильович складає духовний заповіт, датований 6 липня 1899 р., у якому третім пунктом зазначає: "Коллекцию мою малороссийских древностей, состоящую из оригинальных портретов и копий, библиотеки книг, относящихся к Малороссии и прочих старинных вещей, бумаг, книг и всего касающегося памяти поэта Шевченко я завещаю в собственность Черниговскому Губернскому земству, без права отчуждения и перемещения из города Чернигова, с тем, чтобы музей назывался моим именем, а также, если не встретится со стороны Правительства препятствия, с утверждением наследственного попечителя этого музея, каковое звание должно переходить к старшему в моем роде" [13, с. 25].

Після революції, порушивши волю дарителя, колекцію розділили. На базі шевченківських реліквій було засновано нинішній Національний музей Тараса Шевченка у Києві; виїхали з Чернігова, волею чиновників, й інші експонати (зброя, зразки золотарства, живопис та ін.). Більшість унікальних знахідок з Княжої гори під Каневом доби Київської Русі (посуд, прикраси, ювелірні вироби), розкопані М. Ф. Біляшівським, потрапили до Національного музею історії України в Києві.

Значна частина колекції образотворчого мистецтва (особливо живопис та графіка), згоріла у 1941 р., коли в будинок музею влучила з літака фашистська бомба, про що писав у своєму щоденнику Олександр Довженко: "Над Десною музей-в'язниця. У давньому-предавньому Чернігові над Десною музей. Убогий, хаотичний і нудний, як і всі провінційні пограбовані "змивателями золота" музеї. Єдине, що впадало в очі, — шабля Богдана з незабутнім написом, складеним, без сумніву, в агітпропі — "Шабля відомого ката України, так званого Богдана Хмельницького, що придушив народну революцію на Вкраїні в 1648 році". Під музеєм у льоху під замком брудний "заарештований" музей. А в ньому під замком з сургучними печатями в'язні — портрети XVII і XVIII століть і речі. Тут гетьмани й полковники, митрополити, жінки козацької старшини. Все темне од часу і темряви в'язниці. Виконані прекрасними майстрами. Неначе я попав на той світ. І зда-

ється мені, що час від часу по ночах вони виходять із своїх рам на раду і розмовляють проміж собою, бо чого ж такі сумні і тяжко замислені обличчя на геть усіх портретах. Яка туга зв'ялила їх серце? Який сум і важка-преважка турбота в очах!

Часом до льоху заходять перевірити, чи всі в'язні є. Се визначало завжди зміну директора музею-в'язниці. Приходили в супроводі молодця з револьвером. Тоді портретам доводилося чувати різні сентенції про історію, політику, мистецтво. Сентенції такі ж унікальні, як і музей. Потім двері замикалися знову, гримів важкий замок мазепинських часів, і знову наступала тиша. І довго дивились Богдан з Іваном (Гетьмани Хмельницький та Мазепа. — *С. Б.*) один на одного, дивились щось років кільканадцять, аж поки одного разу не вилетіли в повітря, розірвані в шмаття німецькою бомбою, і не щезли в полум'ї великої пожежі.

— Нехай горять, к такій матері, — сказав я своїм хлопцям. — Не гасіть.

— І згоріло все?

— Все, — зареготав секретар Чернігівського обкому... розповідаючи мені про загибель малярства українського народу XVII—XVIII століть" [5, с. 264—265].

Хто ж той секретар обкому, який реготав, згадуючи про знищення унікальної мистецької збірки В. В. Тарновського? За даними чернігівської дослідниці Людмили Студьонової, в 1941 р. ним міг бути лише відомий Олексій Федорович Федоров. Вона ж пише про те, що ця людина була безбатченком, без роду-племені, і, відповідно, без коріння: "Народився 30 березня 1901 р. у Дніпропетровську. Своїх батьків ніколи не знав. Його залишили на сходинках міського притулку. Тут він виховувався, поки хлопчика не забрав до себе лоцман Максим Костиря із приміського села Лоцманська Кам'янка. Набував знань у чотирирічній школі, поки були кошти у названого батька. А потім довелося йти у найми. Біографи О. Ф. Федорова стверджують, що він брав активну участь у громадянській війні рядовим кіннотником, командував взводом, правда, не дуже довго. Сам же Федоров про цей період свого життя згадував, що його "більш за все приваблював матеріальний бік: одежа, взуття, гарні харчі". Служив у кавалерійському та залізничному полках. Але кадровим командиром не став. До 1924 р. боровся з бандитами. На тому його військова кар'єра обірвалася. У 1927 р. Федоров став комуністом... А у вересні 1938 р. Федорова обрали першим секретарем обкому Компартії України. То був важкий і складний час, який випробував Федорова, перш за все, як людину. За підрахунками чернігівського історика В. М. Розстального, лише 21 вересня 1938 р. О. Федоров підписав 11 документів, якими присудив до розстрілу 196 чоловік, до виправно-трудових таборів — 101 особу... На цій посаді він зустрів 22 червня 1941 року" [16, с. 16—118]. Дивовижно, що доля звела Федорова — нищителя історичної пам'яті нашого народу — з лоцманом Максимом Костирею, певно, що родичем лоцмана "першої статті" Івана Костирі, з яким Яворницький та В. В. Тарновський розшукували козацькі реліквії на Катеринославщині в 1887 р. Можливо, що Максим Костиря теж був учасником цієї експедиції (Яворницький, окрім Івана Костирі, згадує і про чотирьох лоцманів "другої статті") [19, с. 159—160].

З травня 1919 р. музей називався Першим радянським, на 1923 р. його фонди нараховували 9375 експонатів і він був одним з дев'яти музеїв України, що мали республіканський статус і перебували на державному утриманні. У 1925 р. музей українських старожитностей В. В. Тарновського став складовою частиною Чернігівського історичного музею, якому в 1991 р. (за сприяння Раїси Максимівни Горбачової) повернуто ім'я Василя Васильовича.

21—22 травня 2002 року в Чернігові відбулися урочистості з нагоди сторічного ювілею музею імені В. В. Тарновського. Головою оргкомітету на відзначення цієї видатної події став заступник Голови Чернігівської облдержадміністрації, кандидат історичних наук, професор Олександр Борисович Коваленко. На урочистих зборах, що проходили в обласній філармонії, з великою доповіддю про історію музею виступив його нинішній директор С. Л. Лаєвський. Він згадав добрим словом усіх, причетних до збереження цінних історичних реліквій, зокрема перших директорів музею А. П. Шелухіна, В. Л. Модзалевського та ін.

Провідні працівники музею ознайомили гостей з поліграфічною продукцією установи останніх років. Зокрема, заступник директора з наукової роботи Л. П. Линюк розповіла про роботу над збіркою наукових праць музейних співробітників "Скарбниця української культури. Вип. 2" (Чернігів, 2002), а завідувач відділу, заслужений працівник культури України С. О. Половникова — про книгу "До тебе прихильна, дарма, що кавалергард" (Чернігів, 2002), де опубліковано листи 1860—1865 рр. видатної меценатки Є. І. Милорадович (уродженої Скоропадської, рідної тітки Гетьмана) до відомого українського історика, колекціонера та громадського діяча Г. О. Милорадовича.

Завввідділу музею Н. Є. Самохіна подарувала учасникам конференції кольоровий альбом-буклет "Немеркнучий світ давнини. Старожитності Василя Тарновського у Чернігівському історичному музеї" (2002).

Велику зацікавленість викликала розповідь заслуженого працівника культури України В. В. Зайченко про її роботу над альбомом-каталогом "Вишивка козацької старшини XVII—XVIII століть" (Родовід, 2001), що включає 286 унікальних експонатів з колекції музею.

В центрі ювілейних святкувань була наукова конференція, в якій взяли участь науковці Києва, Чернігова, Качанівки, Дніпропетровська, Кривого Рога та інших міст України і, зокрема, онук академіка Миколи Федотовича Біляшівського — київський вчений Микола Миколайович Біляшівський. Присутні ухвалили рішення про налагодження тісної співпраці між Національним заповідником "Качанівка" та Чернігівським історичним музеєм імені В. В. Тарновського.

У роботі конференції також взяли участь нащадки родини Тарновських — правнук Василя Васильовича — Анатолій Олексійович Каплер (Москва), внучата племінниця — Ірина Михайлівна Трач (Київ) та правнука — Тетяна Анатоліївна Гайн з чоловіком Тімоті (Шотландія). У виступі А. О. Каплера, який передав музеєві велику добірку сімейних фотографій, йшлося, зокрема, і про необхідність координації зусиль між міжнародним благодійним фондом "Друзі Качанівки", який очолює Тетяна Гайн, та Національним заповідником "Качанівка".

1. Дата дається за надгробком на могилі В. В. Тарновського на Звіринецькому кладовищі у Києві; В. Л. Модзалевський дає іншу дату — 20 (22). III. 1838 р.

2. *Акинша К.* Забытый меценат // Наше наследие. — 1989. — № 5 (11). — С. 34.

3. *Глинка М. И.* Записки. — Полное собрание сочинений. — М.: Том I. — 1973; Том II (А). — 1975; Том II (Б). — 1977.

4. *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений. Том 10. — Л., 1940.

5. *Довженко О. П.* Кіноповість. Щоденник. — Київ, 1990.

6. *Жур Петро.* Літо перше. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. — Київ, 1979.

7. *Жур Петро.* Дума про огонь. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. — Київ, 1985.

8. *Жур Петр.* Труды и дни Кобзаря. — Л.: Люберецкая газета, 1996. — 568 с.

9. *Каждан Т.* Культурная жизнь усадьбы во второй половине XX в. Качановка // Взаимосвязь искусств в художественном развитии России второй половины XX в. — Москва, 1982.

10. Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В. В. Тарновского. — Киев, 1893. — Вып. I, Шевченко; Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновського. — Киев, 1898; Каталог музея украинских древностей. Том. II. — Чернигов, 1903.

11. *Линюк Л. П.* Матеріали родини Тарновських у Державному архіві Чернігівської області // Скарбниця української культури. Вип. 2. — Чернігів, 2002. — С. 16—19.

12. *Петренко Григорій.* Качанівські студії // Пам'ятки України. — 2000. — № 1. — С. 21—40.

13. *Половнікова С. О.* Історія заснування Музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського мовою документів // Скарбниця української культури. Вип. 2. — Чернігів, 2002. — С. 19—27.

14. *Скоропадський П. П.* Спогади. — Київ-Філадельфія: Ін-т укр. історіографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — 1995. — 496 с.

15. Спогади про Тараса Шевченка. — Київ, 1984.

16. *Студьонова Л. В.* Чернігівські князі, полковники, губернатори. — Чернігів, 1998.

17. Т. Г. Шевченко. Документи та матеріали до біографії. — Київ, 1975.

18. *Эварницкий Д. И.* (Д. И. Яворницкий). Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — СПб.: Издание Л. Ф. Пантелеева, 1888. — Ч. 1, 2. — 447 с. (Факсимільне перевидання: Київ, 1995.

19. *Яворницький Д. І.* В. В. Тарновський // Хроніка 2000. — 1996. — Вип. 16. — С. 39—172.

ОЛЕКСАНДР КОШИЦЬ І ЙОГО ХОР ЯК ВІСНИК СВІТОВОЇ СЛАВИ УКРАЇНСЬКОЇ ПІСНІ

Михайло ГОЛОВАЩЕНКО

Ім'я Олександра Кошиця (1875–1944) – великого українського хорового диригента, визначного композитора і вченого-етнографа, талановитого педагога – десятки років було в Україні під суворою забороною. Якщо деякі неперевершені обробки українських народних пісень і виконувалися, то ім'я їх автора не називалося. Його ж власні пречудові світські та духовні твори не звучали взагалі.

Олександра Кошиця компартійні бонзи вважали українським буржуазним націоналістом, зрадником, ворогом народу, як і тисячі інших патріотів, які волею долі опинилися за межами імперії. І ці їхні безглузді ярлики, цю "думку" систематично й послідовно втовкмачували у свідомість українського народу. Цим самим збіднювалася наша культура, зводилася до розряду другорядної, меншовартісної.

Нині, коли Україна здобула незалежність, до неї поступово повертаються імена десятків, сотень славних синів і дочок нашого народу, їхній музичний, літературний, образотворчий і науково-технічний доробок. Такий час настав і для імені славетного Олександра Кошиця та його творів. Останнім часом завдяки фінансовій підтримці українських організацій Канади і нашим старанням у Києві перевидано його "Спогади", щоденник "З піснею через світ" і невеличку, але дуже цікаву книжечку "Слово про українську пісню й музику". Гадаю, що згодом будуть надруковані і його світські та духовні твори, численні, до того ж, пречудові обробки народних пісень. Буде перевезено на Батьківщину, до Києва, і його прах, адже так заповідав великий Маестро.

Народився Олександр Антонович Кошиць (як сам пише у своїй "Короткій біографії") 30 серпня (ст. ст.) 1875 року в селі Ромашках Канівського повіту на Черкащині. В краю, який дав світові великого Тараса Шевченка і славного Івана Нечуя-Левицького. Батько Антін Гнатович – священик, мати – Євдокія Михайлівна – з роду Маяковських. 1877 року батько переїхав на нову парафію, в село Тарасівку Звенигородського повіту, що поруч із Кирилівкою – батьківщиною Великого Кобзаря, з родичами якого він приятелював. Отже, Тарасівка є фактично батьківщиною Олександра Кошиця, бо з нею він пов'язаний і життям, і душею, і спогадами.

1884 року Олександр Кошиць вступає до Богуславської бурси, де "почав тихенько компонувати". А 1890 року переходить до Київської духовної семінарії, яку закінчив з відзнакою. Навчаючись у Київській духовній академії, куди згодом вступив, Олександр Кошиць очолив студентський хор, з яким "почав працювати над улюбленим Веделем". Після довгих років суворої заборони його музики Синодом Кошиць відновив майже всі хорові концерти Артема Веделя.

Одержавши диплом Академії і вчений ступінь кандидата богословія, він не захотів бути священиком, тобто наважився змінити сімейні традиції і пішов працювати в "акцизі", на цукроварню, а також деякий час вчителював. Але це тривало недовго, Олександр Кошиць їде до Ставрополя (1902), де працює спершу вчителем Духовної жіночої гімназії, а потім – викладачем історії в Учительськім інституті. Там же, у Ставрополі, Кубанський Статистичний Комітет запропонував йому (за рекомендацією Миколи Лисенка) здійснити поїздку по станицях Кубані з метою записати якомога більше народних пісень, які ще збереглися в пам'яті козаків – нащадків славних запорожців та місцевих жителів. За три роки (працював він тільки влітку, під час канікул) Кошиць записав їх дуже багато, з яких відібрав (як читаємо в його заяві Начальникові Кубанської Області і Наказному Атаманові Кубанського козацького війська) 400 чорноморських і лінейських пісень, упорядкував 8 солідних зошитів по 50 пісень у кожному, і передав їх згаданому Статистичному Комітетові. Ця його робота дещо пізніше була удостоєна Золотої медалі на Етнографічній і господарській виставці Кубані. На превеликий жаль, всі ці зошити після її закриття безслідно зникли. Лише невеличку частину пісень Кошицю вдалося поновити за чернетками. Власне, цей зошит я виявив у його архіві в Вінніпезі, а другий – розшукав на Кубані Іван Варавва.

У 1904 році Олександр Кошиць повертається до Києва, де працює спершу в Учительській семінарії, Другій жіночій та Першій комерційній школах. Відчуваючи великий потяг до музики, зокрема до композиції, Олександр Кошиць переходить на роботу до Музично-драматичного інституту Миколи Лисенка і веде клас хорового співу. Одночасно навчається в класі композиції професора Любомирського. Згодом він очолює (як директор і диригент) Товариство "Боян", засноване Миколою Лисенком. З 1909 року Кошиць керує Хором студентів Київського університету св. Володимира, з яким об'їздив чи не всю Україну, виступав і в Москві. Це був один з найкращих, як сам пише, хорів, якими свого часу Кошиць керував, живучи в Україні.

1911 року дирекція Імператорського музичного училища запропонувала йому вести клас хорового співу в училищі, а пізніше і в консерваторії. Через рік Микола Садовський запросив Олександра Кошиця на посаду диригента свого театру, де він ставить опери "Утоплена" та "Різдвяна ніч" М. Лисенка, "Роксолана" Д. Січинського, "Сільська честь" П. Масканьї, відновлює "Гальку" С. Монюшка та "Енеїду" М. Лисенка, а також ставить кілька оперет і пише музику до п'єс "Дай серцю волю, заведе в неволю" М. Кропивницького, "Казка старого млина" С. Черкасенка та ін. В 1916 році Олександра Кошиця запрошує Київська опера, а вже через рік Центральна Рада обирає його музичним представником Театрального і Музичного Комітету, який пізніше було перетворено на Музичний відділ Міністерства освіти України, а Кошиця призначено його головою.

Незабаром після проголошення Української Народної Республіки голова Директорії і Головний Отаман військ УНР Симон Петлюра знайшов один з найкращих шляхів презентації своєї молодої країни світові. Як людина високоосвічена, він прекрасно розумів невідворотний вплив високого, справжнього мистецтва на будь-яку аудиторію. А Україна якраз мала чим пишатися у цій царині. 1 січня 1919 року Симон Петлюра запросив до себе Олександра Кошиця та Кирила Стеценка і запропонував створити хорову капелу, підготувати з нею добірну програму і, не гаючи часу, виїхати у велике гастрольне турне по світу.

Виступи капели (вона називалася Українською Республіканською) під орудою Олександра Кошиця по країнах Європи, а потім Північної та Південної Америки були справді тріумфальними. Немов яскравим потужним прожектором він освітлював незнання, необізнаність, що панували (і, на превеликий жаль, панують ще й досі!) в умах навіть інтелектуалів, не кажучи вже про так званих простих людей, стосовно існування України як держави та її свободолюбного, працьовитого і талановитого, співучого народу. Змусив світ не тільки згадати (точніше — дізнатися!), а й всерйоз заговорити про нашу віками гноблену Вітчизну.

Олександр Кошиць, мов біблійний пророк, віщав народам світу про те, що є на земній кулі держава Українська Народна Республіка (а не колонія Росії), є українська нація, і вона не вигадка, як це безнастанно твердили та й нині іноді твердять (!) наші вороги — російські шовіністи і всілякі невігласи, є великий український народ (а не малороси чи хохли!), який героїчно витримав усілякі переселення, нищення, штучні голодомори, розстріли і заслання до Сибіру, на Соловки та ГУЛАГи, і не лише витримав, а й вижив, зберіг свою прадавню і славну історію, багатющі традиції та високу, своєрідну музичну культуру, яка не тільки не поступається культурі інших народів, а навпаки, порівняно з ними часто глибша, змістовніша і багатша.

І представники різних націй та народностей, слухаючи спів Української Республіканської Капели з Кошицем на чолі, поступово переходили від захоплення до зацікавленості, а відтак — до глибокого усвідомлення окремішності нашого народу, України як держави та її значущості і величі. Завдяки Кошицю для народів світу це ставало незаперечним фактом, очевидною реальністю. І зробив це виключно за допомогою української пісні-перлини, завдяки неперевершеному її виконанню і вмінню створювати навдивовижу глибокі, правдиві, неповторні образи! Численні слухачі обох континентів, навіть не розуміючи нашої мови, відразу поринали в українську музичну стихію, захоплюючись її красою та багатством. Безмежно вражені почутим і побаченим (йдеться і про вишукані національні строї співаків) вони повторювали: "Так ось вони які, українці! Так ось які їхні чарівні пісні-самоцвіти! Ось

вона яка, їхня Україна!" Саме в такий спосіб народи світу відкрили для себе Україну, ще вчорашню терра інкогніта.

На жаль, доля недовго усміхалася молодій Українській державі: її задушила червона більшовицька орда. Олександр Кошиць зі своїми співаками-побратимами змушені були стати політичними емігрантами. Ніхто з них не бажав добровільно повертатися в імперське рабство, на Батьківщину, яка стала колонією совєтської Росії.

Опинившись за океаном, в Америці (частина співаків зосталася в Європі), багато з них у пошуках засобів до існування змушені були перекваліфікуватися. Але і там продовжували співати в аматорських хорах, а дехто навіть і керував такими — з мистецтвом не розлучалися.

Олександр Кошиць, оселившись у США неподалік від Нью-Йорка, керує хором (аматорським, звичайно ж), а також принагідно диригує так званою "Сімкою" (сім українських церковних хорів з околиць Нью-Йорка), пише хорові твори, обробки українських (і не тільки!) народних пісень.

Сталося так, що ні українська громада США, ні державні чиновники не змогли належно оцінити геній Олександра Кошиця і відповідно використати його величезний талант і багатющий досвід, який, поза сумнівом, значно збагатив би музичну культуру Америки. Безперечно, завадила цьому страшна економічна криза, яку переживали США. Судячи з листування, ця неувага і байдужість до його великих можливостей і щирого бажання працювати дуже гнітила й тривожила великого Маестро.

1941 року один з відомих керівників Осередку Української Культури й Освіти в Канаді, доктор мистецтвознавства Павло Маценко запросив Олександра Кошиця до Вінніпега вести клас хорового диригування і читати лекції з теорії та історії музики на новостворених ним диригентсько-вчительських курсах, аби готувати керівників хорів для українських громад у різних провінціях, а навіть країнах. Робота захопила його, і він поринув у неї з головою...

Заслуги Олександра Кошиця перед Україною і українським, а зрештою, й перед світовим музичним мистецтвом воістину грандіозні й вимагають окремого розгляду. "Писати про Олександра Кошиця, — читаємо в одній з рецензій, — все одно, що грати мелодію на найвищих нотах, що їх можна видобути з найдосконалішого музичного інструмента. Це вимагає постійного вживання найвищих похвал і найвишуканіших епітетів". Тож, щоб бути об'єктивними і найбільш достовірними, звернімося до друкованих джерел, до думок і оцінок найвимогливіших критиків світу.

"Визнаю своє безсилля висловити ті почуття, що я пережив під час цих двох концертів, які були для мене годинами найчистішої насолоди. З перших акордів губишся і не знаєш, де ти, забуваєш мізерний зал і уявляєш собі, що ти у якомусь храмі, де відбувається священний ритуал вічної Краси".

Жорж П'єрфіт. "Depeshe",
21 листопада 1919 року (Тулуза, Франція).

"Український хор закінчив у нас свої гастролі зі справжнім апофеозом. Він не тільки досяг своєї поважної мети, а й переконливо довів, що Україна має античну цивілізацію, пречудовий і багатющий фольклор, що переконливо підтверджує високу культуру раси. Він довів більше — незвичайну досконалість співу".

"Lavehir", 25 січня 1921 року (Париж, Франція).

"Хоч як ми шануємо наші великі хори, але рівного цьому не маємо. З хором і в хорі живе його диригент Олександр Кошиць. Це, власне, не диригент у загальноприйнятім значенні цього слова, він є справжній чарівник".

"B. Z. Am Mittag", 7 квітня 1921 року (Берлін).

"Мені бракує слів, щоб передати враження і емоції, викликані концертом Українського Національного хору. Першою ж піснею аудиторія була зворушена до глибини душі. В очах багатьох блищали сльози, а коли завмерла остання нота, то всі ніби пробудилися після чарівного сну. Аплодували, доки не опухли руки, не втомилися ноги бити об підлогу...".

"Times Herald", 5 грудня 1922 року (Даллас, США).

"Коли я йшов на цей концерт, настрій мав песимістичний. Мені доводилося чути хори світової слави, як от хоча б Сікстинської Капели, Пречистої Діви в Лоретто в Італії, та

Люрду у Франції — хори, визнані усім світом. І гадалося мені, що ніколи не зможу почути чогось більш досконалого. Проте з великим задоволенням і вдячністю з перших номерів програми переконався, що стою перед чимось чарівним, унікальним і просто надприродним! Я нескільки не перебільшую, вживаючи цих характеристик, — це все чистісінька правда. Ніхто не міг навіть уявити собі, що людські голоси здатні зробити таке пречудове враження звучання симфонічного оркестру. Додам до цього — оркестру бездоганного! Я ніби чув гаму скрипок, віолончелей і контрабасів, що звучали напрочуд чисто й чітко. Пречудові сполучення крещендо на зразок Россіні, які могли б видобути тільки Паганіні, Казальс або Донаті. Пречудовий спів цього хору, в порівнянні із згаданими вище, полягає в тому, що ті перші роблять монотонне враження, тим часом як Український хор своєю винятковою тембральною і динамічною багатобарвністю якнайкраще відтворює все багатство і красу виконуваних пісень. Для того, щоб описати правдиво враження, яке довелося пережити, треба було б знайти нові, незнані досі слова".

"El Herald", 22 грудня 1922 року (Мексика).

"Ми знаємо хори: кожний з нас чув той чи інший співочий колектив, однак напевно ніхто й ніколи не чув чогось подібного, такого, щоб хоч здалеку могло наблизитись до Українського хору, або щоб досягло такого ступеня краси і досконалості. Ніколи не могли навіть додуматись, що самими тільки голосами можна створити такі блискучі музичні ефекти, такі гармонійні й делікатні, ніколи не думали, що можна так ніжно і тонко маніпулювати людськими голосами та що з окремих комбінацій звуків можна досягти таких вражаючих і чудових результатів".

"El Dictamen", 12 січня 1923 року (Веракруз, Мексика).

"...Ми були просто приголомшені, захоплені і буквально сп'янілі тембровим багатством і завершеністю динаміки. Невимовне замилування охопило наші душі, які ніби купалися в кришталевих джерелах непорочно чистої слов'янської творчості. Ми були сповнені гордості за те, що слов'яни мають чим похвалитися перед світом: турне Шаляпіна, російський Великий театр і Український національний хор відкрили Америці велику скарбницю слов'янської культури. Але Український хор з цього погляду робить найбільшу послугу, насамперед тому, що репрезентує хорове мистецтво, в якому українців визнано найвищими, а по-друге — що знайомить світ з великими оригінальними цінностями української національної музики, яка не тільки може рівнятись, але, без сумніву, перевищує найкращі народні витвори Заходу! Послухавши Український хор, переконуєшся в правдивості твердження одного критика, що "слов'яни перевищують у музиці італійців!", що стосується народних мелодій — вони, без сумніву, перевищують. Український національний хор один з тих могутніх чинників, які знайомлять цивілізований світ з його Батьківщиною — Україною".

"The American Srbobran" (без дати; сербська газета, Пітсбург, США).

Тут слід сказати, що таких рецензій, зібраних і виданих свого часу в Парижі (1929 р.) окремою книжкою — понад 350. А скільки їх розкидано на шпальтах світової періодичної преси, ніхто не знає.

Нагадаємо також, що Нью-Йоркська фірма "Вітмарк і син" сорок дві українські народні пісні в обробці Олександра Кошиця видала з англійським текстом, і вони розійшлися мільйонами примірників. Ці пісні, як і численні виступи Українського національного хору (так почав називатися цей чудовий колектив після розпаду Української республіканської капели), зробили величезний вплив на розвиток хорового мистецтва США і, зокрема, змусили американців звернути особливу увагу на розвиток акапельного співу, якого раніше там не існувало.

...Коли Україна конала в муках, наша велика чарівниця пісня, пісня благовісниця на повний голос лунала над світом у виконанні Української республіканської капели, а пізніше — Українського національного хору під орудою Олександра Кошиця і несла людям радість пізнання нового, невідомого для них хорового мистецтва та його геніального творця — українського народу, а відтак і самої новонародженої держави України, існування якої сотні років було покрите мороком невідомості.

Як бачимо, Олександр Кошиць прийшов у мистецтво з високою місією власного буття на землі — робити світ і людей не тільки кращими, добрішими, а й сіяти зерна правди про свою прадавню і разом з тим молоду Вітчизну. Він прийшов, щоб назавжди залишитись в нім, у пам'яті сучасників і наступних поколінь. Життя коротке, а мистецтво — вічне!

Київ

КОРОТКО ПРО АВТОРА

Серед музикознавців України, мабуть, немає жодного, хто міг би дорівнятися своїм доробком у питанні української вокалістики до того, що зробив Михайло Головащенко. Досить сказати, що він підготував і видав солідні книги про славетних українських співаків Олександра Мишугу, Соломію Крушельницьку, Модеста Менцинського, які були першими популяризаторами українських народних пісень в широкому світі, а також про Михайла Роменського, здійснив літературний запис своєрідного підручника для студентів музичних вузів "Практичні основи вокального мистецтва" народного артиста України, професора Михайла Микиші, до речі, учня і продовжувача вокальної школи згаданого вище Олександра Мишуги.

Його перу належить буклет "Український народний хор ім. Г. Верьовки". Він підготував також двотомник "Феномен Олександра Кошиця", який має вийти в світ цього року у видавництві "Музична Україна". А, як відомо, Кошиць зі своїми Українською Республіканською Капелою та Українським Національним Хором зробив для популяризації новонародженої держави Україна (УНР), її талановитого, працьовитого і співучого народу та прадавньої вокально-хорової культури, певно, більше, ніж усі посольства, консульства, дипломатичні представництва і місії разом узяті. І зробив це завдяки неперевершеному виконанню наших чарівних народних перлин, які буквально полонили народи Європи, Північної і Південної Америки.

Крім згаданих вище Мишуги, Крушельницької і Менцинського, Михайло Головащенко повернув Україні ще 45 імен прославлених українських співаків, таких як Мирослав Скала-Старицький, Євгенія Зарицька, Орест Руснак, Гліб Шандровський, Клим Чічка-Старицький, Євгенія Зарицька, Орест Руснак, Гліб Шандровський, Клим Чічка-Андрієнко, Ірина Маланюк, Лідія Липковська, Галина Андреадіс та ін., а також талановитих бандуристів-співаків Зіновія Штокалка та Василя Ємця, яких у часи тоталітарного режиму не можна було навіть згадувати. А саме вони несли по світу нашу чарівницю-пісню і робили славу Україні.

Слід сказати, що, як повідомив перший заступник голови комітету Держтелерадіо України Анатолій Мураховський, книжка Михайла Головащенка "Король тенорів Олександр Мишуга" включена до проекту Програми випуску соціально значущих видань 2004 року.

Тож недарма поет-академік Борис Олійник, виступаючи не так давно на ювілейному вечорі, присвяченому 80-річчю Михайла Головащенка, назвав його знаковою постаттю української культури.

УКРАЇНСЬКА ЦИМБАЛОЗНАВЧА ТЕРМІНОЛОГІЯ

Тарас БАРАН

На стику науково-прикладних інтересів української лінгвістики та багатьох сфер людської діяльності (теоретико-аналітичного, практично-виробничого та культурно-освітнього спрямування) постає проблема вироблення, запровадження у вжиток та усталення адекватної фахової термінології, яка відповідала б сучасним мовознавчим та — відповідно — галузевим проблемам. Осторонь актуальних проблем і процесів формування таких галузевих терміносистем не залишається і музикознавство. Творення та кодифікація єдиної національної терміносистеми ще залишається важливим і далеким від бажаного розв'язання завданням.

Чітке окреслення фахових понять, аргументація доцільності послуговування усталеними та новітніми дефініціями, лексикографічний коментар термінів, які кодифікують варіанти та інновації професійного слововжитку, на сучасному етапі є стрижневими проблемами вітчизняного музикознавства. Адже відомо, що музика потребує досить розгалуженої системи специфічних засобів письмової фіксації. Нотний текст як графічне зображення музики вимагає наявності комплексу допоміжних знаків мнемоніки та вербальних характеристик. Якщо нотна графіка і мнемотехніка становлять спільний загальнозрозумілий для фахівців знаково-інформаційний фонд, то професійна термінологія (і — ширше — музична лексика різних мов) засвідчує ряд розбіжностей з погляду її вживання у термінологічному значенні. Ця обставина повною мірою актуалізує завдання з'ясування семантики терміна, що, в свою чергу, надасть теоретикам та виконавцям змогу використовувати єдину унормовану систему фахового позначення ключових музичних (у даному випадку — цимбалознавчих) понять.

Дефіцит досліджень із проблем музичної лексики та умов і способів її найдоцільнішого вживання призвів до утворення своєрідної термінологічної лакуни. Вона, до того ж, поглиблюється майже цілковитою відсутністю спеціалізованих багатомовних словників, які не лише стали б корисними для збагачення та урізноманітнення національної музичної терміносистеми, а й стимулювали б входження традиційної (в тому числі й реанімованої) фахової етнолексики у світовий музично-культурний простір.

Як один із складників широкого контексту національної терміносистеми, музична термінологія формується головним чином такими шляхами:

1) на ґрунті питомої української лексики із залученням традиційних способів деривації;

2) запозичення та повна чи часткова адаптація іншомовної термінології або ж термінів-інтернаціоналізмів.

Упровадження до фахового словника (поряд із питомою кореневопонятійною музичною лексикою) інтернаціональних (передусім німецького та італійського походження) термінів, а також лексикографічних відповідників з інших мов-джерел (наприклад, англійської, французької) може суттєво підвищити номінативно-інформаційну наповненість тезауруса української музичної термінології.

Чи не єдиною сучасною спробою заповнити термінологічну прогалину в галузі музичної, наукової та виконавської лексики став навчальний посібник Н. Кашкадамової "Мистецтво виконання музики на клавішно-струнних інструментах"[1]. Обравши за предмет дослідження фортепіанне виконавство, авторка принагідно і цілком доречно зосереджує увагу і на проблемі окреслення відповідної галузевої термінології. Характерно, що з методичних міркувань у словнику музичних термінів дослідниця виокремлює багато розділів, демонструючи його структурно-семантичну розмаїтість та засвідчуючи небуденну увагу до цього неправомірно маргінального в українському музикознавстві питання.

Розбудова термінології — це особливий тип лінгвальної діяльності. Створення і систематизація концептуальних понять є пріоритетом музичних кіл одного лінгвістичного середовища. Навчальні заклади зі своєю методичною діяльністю, а також інші музичні та наукові організації та інституції мають сприяти стандартизації музичної термінології, у жодному разі не ігноруючи прагматичних аспектів фахового спілкування.

Кодифікація фахової лексики має одним із рушіїв перетворення та трансформації по-

нять, що досі функціонували у рамках музичної терміносистеми. Актуалізація ряду із них, однозначність, дефінітивна чіткість з урахуванням традиційних українських способів словотворення і є тими завданнями, що їх повинна розв'язати трансформація деактуалізованої з тих чи інших причин термінології. Більшість лексем впроваджується у практику фахового спілкування саме з таких міркувань.

Запозичення спеціальної лексики та збагачення у такий спосіб певної лексичної системи чи мови загалом — процес неоднорідний і не завжди однозначний з погляду мовної етики. Одним з основних екстралінгвальних чинників при цьому стає статус мови-джерела, її авторитет і престиж у музично-культурному середовищі. Доцільно частіше звертати увагу на словотворні засоби із одночасним врахуванням чинних лексичних норм. Компаративний підхід (наприклад, англ. *Broadcast — 1) ручна сівба; 2) радіомовлення*) також виявляється доволі продуктивним з погляду музикознавчого термінотворення. Скажімо, одне з лексичних значень слова *бунт*, як його фіксує "Новий тлумачний словник української мови"[2], — *пачка*, або *тюк якихось матеріалів*. У мовно-музичному просторі ця семантика проектується на комплект однаково настроєних цимбальних струн. Підтвердженням правомірності цього є популярне діалектне слововживання *бунт* саме в такому значенні.

Іншим зразком показового не тільки для української, а й для переважної більшості органологічних метамов Європи є використання слова *душа*, або *душка*. У цьому випадку виразно простежуємо екстраполяцію смислово місткого мовного концепту на важливу деталь створення звукового поля інструмента.

Важлива роль у комплексному творенні фахової цимбальної терміносистеми належить методові мовної аналогії, що часто ґрунтується на метафоричному чи метанімічному перенесенні певних ознак, властивостей, якостей і абстрактизації їх як музичномовних термінологічних одиниць. Таким, зокрема, є назви *головка пальцятки* та *лапка пальцятки* для означення протилежних кінців засобу звукотворення на цимбалах *пальцятки*. А також *стрижень* — як сполучник між двома кінцями. Дефініції *держак, пальцева виїмка, верхівка стрижня* не виявляють нових значень, відтінків чи конотацій. Однак стосовно окреслюваного предмета звукодобування (*пальцятки*) вони пропонуються вперше. Тому й переклад їх іншими мовами здійснено за принципом прямої аналогії.

Такий самий принцип прямої аналогії спостерігаємо при лексикалізації терміна *кожух*. Ця частина цимбалів не має акустичної функції і використовується винятково із захисною та естетичною метою.

Ряд термінів, що позначають конструктивні деталі цимбалів, утворені на національній лексичній основі. Натомість давні іншомовні запозичення, які в процесі історичного розвитку цілковито (і фонетично, і граматично) адаптувалися у мові, часто сприймаються як питомо українські (наприклад, *аграф, ліра*).

Німецьке слово *Decke* має значення *покрив, накриття*. З огляду на смислову невідповідність цього терміна і особливостей означуваної ним конструктивної частини цимбалів, із словника української органології поступово витісняються, відходять на периферію професійної метамови назви *верхня дека* та *нижня дека*. Відповідником для назви *верхня дека* правомірно, без жодних культуромовних застережень може усталитись поширене в усіх регіонах України слово *віко*, а стосовно *нижньої деки* — активно вживане в західноукраїнських діалектах слово *спідняк*, що є аналогом до німецького слова *Boden*. У 1973 році З. Булик[3] слушно запропонував реанімувати характерний для західноукраїнської фольклорної музичної лексики термін *ла́ви* — це *шпеникова шалівка, віко, підставки, планки віка, аграфи, глушниковий гребінь, глушникові пружини, кілкова шалівка*. Усі наведені вище міркування та пропоновані термінологічні новотвори видаються особливо актуальними у світлі нарікань на процеси стагнації у деяких галузях сучасного мовознавства.

Деякі деталі цимбалів на практиці є функціонально співвідносними, однак їх назви не завжди відбивають цю схожість. Скажімо, і *душки*, і *з'єднувальні балки* (як конструктивні частини цимбалів) зазнають чималих фізичних сил тиску. Величина цього тиску обернено пропорційна до кількості окремих деталей. Кількість *душок* вимірюється двозначними цифрами, натомість *з'єднувальних*

балок у цимбалах лише дві. Душки служать передусім засобом об'єднання звукових коливань, а також протидіють силам тиску. *З'єднувальні балки* разом із *рамою* призначені для протидії горизонтально спрямованим фізичним навантаженням (вони вимірюються багатьма тоннами), що виникають внаслідок натягу всіх струн інструмента. Термін *з'єднувальні балки* є лексичним відповідником нім. *Verbindungsbalken*, але, як свідчать описані вище явища, основна їх функція полягає не у поєднанні двох частин цимбалів (*шпеникової* та *кілкової шалівок*), а у протидії силам, які намагаються їх поєднати. Тому, не відкидаючи загальновживаного семантично скалькованого у багатьох мовах терміна *Verbindungsbalken* (англ. *Connecting beams*, франц. *Poutres de la réunion*, укр. *з'єднувальні балки*), вважаємо доцільним поступово впроваджувати у термінологічну практику інше визначення для цих частин цимбалів — *бáнтини*. Мовна аналогія у цьому випадку дає змогу екстраполювати один із популярних теслярських термінів на музичну лексику. Аналогійність ґрунтується на абстрактизації функції теслярських *бáнтин* як опори для протидії згаданим силам.

Визначення *глушниковий гребінь* (пристрій, що глушить цимбальні струни, за формою нагадує граблі чи гребінь) є у певному сенсі органологічною новацією, оскільки не зафіксоване у жодному з досліджуваних іншомовних джерел. Тому виникає необхідність включення цього терміна до складу активного словника української цимбалознавчої терміносистеми. Разом з цим актуалізується завдання запровадження його в інші європейські мови через лексичне калькування або шляхом транслітерації українських слів — *глушник* та *гребінь*: *Hluschnyk, Hrebin'*.

Метафорична за походженням також назва частини глушникового гребеня — *глушникова подушка*. Це двошаровий пристрій для тамування вібрації струн. *Глушникова подушка* складається з більш твердого шару, що його приклеюють до дерева. Цей шар виготовляється способом валяння і називається *повсть*. М'який шар (безпосередньо контактує зі струнами) — *пушúна*. Ця лексема є одним з елементів словотворного гнізда із коренем, тобто спільнокореневою із словом *пушинка*. У німецькій термінології двошаровість детермінована для ударних молоточків фортепіано як зовнішній *Oberfilz* та *Unterfilz*. Плутанина виникає тоді, коли для матеріалу, з якого виготовляється ударна частина молоточків, вживається термін *Filz*. Натомість глушникова подушка фортепіано, на відміну від цимбальної, не є структурованою (тобто двошаровою). Тому конкретних лексичних позначень для матеріалів цимбальної глушникової подушки у німецькій термінології немає. Отже, адекватним відповідником *пушúни* можна вважати *Oberfilz*, а *повсті* — *Rahmenpolster*.

Термін *коромисло* застосовується для визначення однієї з частин педального механізму цимбалів. Одне з його основних значень — "*важіль з точкою опертя посередині*". З відомих міркувань все сказане вище стосовно *глушникового гребеня* можна застосувати й до пропонованої назви коромисло — *Koromyslo*.

У цьому контексті термінологічно самодостатніми стають похідні назви конструктивних частин цимбалів: *основа коромисла, з'єднувальний дріт коромисла*, що дають змогу повною мірою окреслити й інші окремі деталі цього механізму.

Пропоновані нововведення у фахову цимбальну метамову є результатом ономастично-зіставних пошуків на матеріалі кількох європейських мов, у тому числі й угорської.

Однією з базових фахових мов для цимбалознавства є німецька, точніше, вибудована на ній німецька музикознавча терміносистема із її відшліфованою упродовж століть спеціальною професійною лексикою для позначення будови музичних інструментів. У музичній літературі загальновживаними (і тому загальнозрозумілими) є *італійські* визначення характеру цілості, частин музичного твору, агогіки та звукотворення. Разом з тим здобутки національних цимбальних шкіл (угорської, молдавської, української, румунської) з їх прагненням до формування самостійної терміносистеми дають вагомі підстави для кодифікації окремих вузьконаціональних визначень.

Заявлені та обґрунтовані терміни для позначення окремих деталей цимбалів, подані українською, німецькою, англійською та французькою мовами, є першою спробою запровадження зіставної чотиримовної систе-

ми для досліджуваного інструмента[4]. Її можна поширити на цілий ряд споріднених із цимбалами за будовою музичних інструментів, до яких належать фортепіано, піаніно, арфа, бандура, цитра та інші. Це дало б змогу терміносистеми, яка грішить безліччю неточних запозичень (головним чином із німецької термінології). Про недосконалість російської музичної терміносистеми переконливо свідчить *Terminorum musicae index septem linguis redactus*[5], де виявляємо надмір спотворених термінів. Серед них — назви частин цимбалів та інших музичних інструментів, також музикознавчі визначення. Тому популярне сьогодні намагання пристосувати російську музичну терміносистему до українських фахових потреб слід визнати цілковито недоцільним.

Ергономіка звукотворення у мистецтві оволодіння цимбалами є не менш важливою, ніж детально опрацьована, як наприклад, система штрихів у ряді інших інструментів.

Ударна техніка гри на цимбалах потребує термінологічного окреслення принаймні п'яти основних різновидів ударів по бунтах струн. Пропоновані терміни безпосередньо пов'язані з анатомією людської руки, а тому відповідні терміни формулюються на основі принципів називання, викладених у новому "*Анатомічному словнику-довіднику*" К. Дюбенка[6]. Їх систематизована таблиця орієнтовно має такий вигляд:

Українська	Німецька	Англійська	Французька
Плечовий удар	Schulterschlag	Shoulder stroke	La percussion humeral
Передплічний удар	Unterarmschlag	Forarm stroke	La percussion d'avant-bras
Зап'ястковий удар	Handgelenkter-schlag	Wrist stroke	La percussion de poignet
Кистьовий удар	Handschlag	Hand stroke	La percussion de main
Пальцевий удар	Fingerschlag	Finger stroke	La percussion de doigt

Новаторство пропонованої лексики полягає не в тому, що залучаються нетипові словотворні елементи чи моделі, а в конкретизації названих понять окремими термінами. На цьому ж дефінітивному рівні необхідно закріпити відповідне *українське визначення* й самого засобу здійснення *удару* по бунтах струн цимбалів.

В українському музикознавстві поки що немає одностайності у визначенні назви специфічно цимбального засобу творення ударом звука. Якщо Микола Лисенко послуговується двома термінами — *колотушки* і *молоточки*[7], то О. Незовибатько[8] вживає ще *палички* та *пальцятки*. Саме цей останній термін, на нашу думку, найповніше відбиває особливості знаряддя, яким сучасний концертуючий цимбаліст грає на цимбалах. Слово *пальцятки* пов'язане з тим історико-етнографічним регіоном України, де цимбали набули найбільшого поширення, а також відображає суть основних прийомів техніки гри на цимбалах.

На цьому ж етапі важливо констатувати правомірність пропонованої лексеми з погляду деривації. Слово *пальцятки* (морфологічний варіант — *пальцятка*) утворюється за продуктивною в сучасній українській літературній мові (в тому числі і для термінотворення) суфіксальною моделлю: корінь *паль* + суфікси *-ц, -ят, -к* + закінчення *-и (-а)*. Природно, що основне смисломоделююче навантаження несе коренева морфема, оскільки саме вона є носієм лексичного значення *пальці* — основного органу для оволодіння цимбальною технікою.

До термінологічної групи із зазначеним спільним коренем належить також новотвір *пальцяткування*. Останній запропоновано з певних міркувань. Власне українським відповідником до загальновживаного у музичному виконавстві слова *аплікатура* має бути термін, що окреслює специфіку техніки удару правою чи лівою рукою. Для виконавства на переважній більшості музичних інструментів аплікатура (доречнішим українським аналогом видається слово *пальцівка*) — підбір позначень пальців для звукодобування. У цимбальному виконавстві, очевидно, доречніше послуговуватися неологізмом *пальцяткування*, оскільки він найбільш точно передає і суть процесу, і його семантичний зв'язок із звукотворенням.

Закладений у термінах *пальцятки* і *пальцяткування* виразно національний фонізм на тлі досягнень української цимбальної школи не є перешкодою для надання їм нормативного характеру.

Процес кодифікації фахової української терміносистеми для цимбалів виявився надто довготривалим. Деякі широко вживані у минулому терміни, на жаль, не зафіксовані у найновіших тлумачних словниках, як-от "*Новий тлумачний словник української мови*" чи "*Великий тлумачний словник української мови*". Наприклад, слово *глушник*, що входить до реєстру "*Музичного словника*" З. Лиська (1933)[9], відбиває безпосередній зв'язок з музичною практикою: "Приладдя, яке приглушує, послаблює звук інструмента". Натомість подана у згаданих вище сучасних словниках невдала лексична калька з російської *глушитель* трактується як "пристрій, що зменшує силу звука, шуму двигуна і т. ін.".

Водночас фахівці-музиканти найчастіше послуговуються словом *демпфер*, що є запозиченням із німецької (нім. Dämpfer, англ. Damper). Такі адаптовані чи неадаптовані запозичення все ж не такі разючі, як повна розбіжність назв окремих частин інструмента, зумовлена недоліками механізму подвійного перекладу (наприклад, з німецької на російську, а далі з російської на українську). Незрозумілою є лише першооснова використовуваних лексем. Скажімо, для частини цимбалів, фортепіано чи бандури, де кріпляться струни, у різних джерелах подаються доволі відмінні варіанти назв: *вірбельбанк* [10, 17; 11, 5], *вірбельшток* або *шемсток* [12, 6] (етимологія останнього терміна досі не з'ясована). Відповідний німецькомовний термін *Wirbelfeld der Platte* у перекладі означає *невелика прямокутна пластина кілкового поля*.

Аналогом згаданої німецької назви *Wirbelfeld der Platte* в українській пропонується *кілкова шалівка*. Одним із його лексичних складників, як бачимо, є кілок (нім. *Wirbel*). Наступний розгорнений переклад німецького терміна може смислово заступити український відповідник *шалівка*, одним із нормативних, зафіксованих у тлумачних словниках значень якого є "обшивка з тонких дощок". Площина (з бука, клена, багатошарової букової фанери, іноді з текстоліту), в яку вкручуються кілки, за своєю структурою повинна складатися мінімум із трьох шарів дерева, волокна якого склеєні під різними кутами. Цей принцип багатошарової деревини в українській мові має вже усталену спеціальну назву *шалівка*. Тому, на нашу думку, термін *кілкова шалівка*, впроваджуваний для термінологічного позначення конструктивної частини цимбалів, де кріпляться струни, найбільш точно характеризує окреслюване поняття з поглядів музикознавчого та лінгвістичного.

У будові цимбалів *шалівка* з лівого та правого боку корпусу відіграє роль, саме призначену для цієї площини. Різну функцію мають кілки, які вкручуються у шалівку (з їх допомогою натягуються струни), а з іншої сторони корпусу роль утримувача струни відіграє невеликий шип чи стрижень, що забивається у шалівку. Він має українську назву *шпеник*, яка від певного часу почала функціонувати у ролі музикознавчого (точніше, цимбалознавчого) терміна. Зокрема, саме цю назву стосовно утримувача струн у цимбалах вживає М. Лисенко: "Одним краєм струни зачеплені петельками за залізні шпеники" [7, 54]. Отже, поняття *шпеникова шалівка* постає внаслідок залучення тієї ж моделі термінотворення, що й *кілкова шалівка*, і набагато точніше окреслює функцію утримування струн.

Цікаво простежити також актуалізацію німецькомовного терміна *Stimmstock der Platte*. Унаслідок буквального (поморфемного) його перекладу отримуємо український відповідник *прямокутна пластина тримачів голосу*, у якому помітною є втрата слова *Feld* (тобто *поле*). Слід також врахувати, що німецька назва *Stimmstock* використовується і для означення кардинально відмінної деталі у конструкції інструментів — *душки* — однак не відбиває її біфункційності. Адже правильне розміщення *душки* визначає не лише якість звучання інструмента, а й конструктивно з'єднує *віко* та *спідняк* (верхню та нижню деки). Ці поняття дуже точно відбивають широко практиковані німецькомовні терміни *Decke* та *Boden*.

Специфічна цимбальна термінологія охоплює дуже широке коло дефініцій, у межах якого виокремлюються кілька своєрідних термінологічних полів. До таких, зокрема, належать терміни, що окреслюють *будову інстру-*

мента (назви його частин), *техніку гри* (визначення назв ударів з урахуванням особливостей анатомічної будови руки), *прийоми звукотворення* та *фіксацію звукової гами* виконавської манери. Кожен термін із цих груп понять певною мірою відбиває *національну специфіку* та традицію виконавства на музичному інструменті, особливості його національного різновиду.

Викладені міркування дають підстави стверджувати, що українська музикознавча цимбальна лексика є складником єдиної національної наукової терміносистеми, з одного боку, та одним із засобів виявлення і ретрансляції закладених у самому інструменті особливостей національної виконавської традиції — з іншого. Розробка української фахової цимбалознавчої і — ширше — музикознавчої термінології, яка б задовольняла потреби як теоретиків, виконавців, так і учнів, педагогів та композиторів, потребує розв'язання ряду завдань. Отже, спільні зусилля лінгвістів та музикознавців мають бути скеровані на вироблення основних принципів та засад галузевого музичного термінотворення. З цього погляду пріоритетними на сучасному етапі розвитку цимбалознавства видаються такі напрямки:

1) комплексний підхід до розв'язання проблеми формування української музичної терміносистеми;

2) прийняття єдиної унормованої системи фахового позначення ключових музичних (у даному випадку — цимбалознавчих) понять;

3) використання для цього головним чином питомої української лексики та залучення традиційних способів деривації, що дасть змогу поповнювати наявний фонд фахової цимбалознавчої мови новими термінологічними одиницями;

4) кодифікація національної цимбальної термінології на основі існуючих у народній органологічній традиції позначень при послідовному витісненні на периферію музичномовного простору недоречних термінів-кальок;

5) укладання багатомовних словників музичної (зокрема цимбальної) лексики із активним залученням здобутків національної та світової термінологічної науки.

Окреслені основні шляхи становлення української цимбалознавчої терміносистеми дають змогу стверджувати реальну можливість кодифікації фахової термінології як у галузі органології, так і в композиторській творчості та у виконавстві. Розроблені ж та апробовані основні принципи спеціального цимбалознавчого термінотворення дають змогу констатувати усталення запропонованої фахової лексики як органічного складника єдиної національної наукової термінологічної системи.

м. Львів

1 *Кашкадамова Н.* Мистецтво виконання музики на клавішно-струнних інструментах. — Тернопіль, 1998.
2 *Новий* тлумачний словник української мови. У 4-х т. — Київ, 1998.
3 *Булик З.* Лексикословотвірна будова бойківських і гуцульських назв музичного інструментарію // Культура і побут населення українських Карпат. — Ужгород, 1973. — С. 216—223.
4 *Баран Т.* Світ цимбалів. — Львів, 1999.
5 *Terminorum* musicae index septem linguis redactus. — Budapest, 1980.
6 *Дюбенко К.* Анатомічний українсько-латинсько-англійський словник-довідник. — Київ, 1997.
7 *Лисенко М.* Народні музичні інструменти на Україні. — Київ, 1955.
8 *Незовибатько О.* Українські цимбали. — Київ, 1976.
9 *Лисько З.* Музичний словник. (Репринт. вид.) — Київ, 1994.
10 *Отюгова Т., Галембо А., Гурков И.* Рождение музыкальных инструментов. — Ленинград, 1986.
11 *Визитиу И., Гросу И.* Методические указания по уходу за цимбалами. — Кишинев, 1970.
12 *Скляр І.* Київсько-харківська бандура. — Київ, 1971.

ПАВЛО ЧУБИНСЬКИЙ: НАРИСИ БІОГРАФІЇ І НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ

Олеся ОСТАПЕНКО

Постать Павла Чубинського посідає визначне місце в історії розвитку української етнологічної науки XIX ст. Широкому загалові він відомий як етнолог, фольклорист, поет, автор українського гімну. Окрім того, Павло Платонович — юрист, соціолог, перекладач, режисер, педагог, видатний громадський діяч, невтомній енергії якого українська наука завдячує виданням капітальних "Праць етнографічно-статистичної експедиції у Західно-Руський край" та заснуванням Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства — предтечі української академії наук[1]. За визначенням його сучасника й однодумця Хведора Вовка: "Заслуги його такі значимі, що їх вистачило б на кількох професійних учених"[2].

Павло Платонович Чубинський народився 27 січня 1839 року в містечку Бориспіль у небагатій дворянській родині. Закінчивши Другу київську гімназію, П. Чубинський вступив на юридичний факультет Петербурзького університету. Брав активну участь у діяльності української громади в Петербурзі, осередком якої стала редакція журналу "Основа", де працювали Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров.

У цей період П. Чубинський починає вивчати життя та побут, багату фольклорну спадщину українців, збирає матеріал для дисертації, публікує перші наукові дослідження ("Погуковщина", "Из Борисполя", "Несколько слов об обычае и о значении сказок, пословиц, песен для криминалиста" тощо).

Після участі Павла Платоновича у панахиді за вбитими під час варшавської патріотичної маніфестації та промови, яку він мав виголосити на могилі Кобзаря (опублікована в "Основі"), адміністрація Петербурзького університету визнала його неблагонадійним і виключила з університету.

П. Чубинський повернувся в Україну, жив у свого товариша на Чернігівщині. Тут він працював над дисертацією "Очерк юридических обычаев и понятий в Малороссии"[3], яку блискуче захистив і здобув ступінь кандидата правознавства, а через вісім років отримав за неї срібну медаль Російського Географічного Товариства (далі — РГТ).[4]

Повернувшись до Борисполя, вчителював у київському приватному жіночому пансіоні пані Ленц, продовжував дослідження в галузі народної культури, видав низку публікацій у часописі "Основа", надрукував перші поетичні твори. Через кілька років під псевдонімом "Павлусь" вийшла друком поетична збірка Павла Платоновича "Сопілка". У ній переважають фольклорні мотиви, що наближає її до народнопісенної творчості. Також вміщені переклади Б. Байрона, Г. Гейне, Ф. Рюкерта.[5]

У цей період (1861—1862 рр.) П. Чубинський мандрував Переяславщиною, спілкувався з селянами, надавав їм юридичні консультації. У липні 1862 р. разом з братами Синьогубами, Д. Богдановим та І. Касяненком здійснив подорож на могилу Шевченка, де виголосив промову. А у вересні 1862 р. написав пісню "Ще не вмерла України і слава, і воля", яка згодом стала гімном України[6].

Все це, а також донос сусіда Чубинських поміщика Ф. Трепова про нібито підбурювання селян проти влади та зібрання таємного гуртка українофілів дало підстави петербурзькій слідчій комісії арештувати П. Чубинського та заслати його до Архангельської губернії. Друзі попереджали його про арешт і радили емігрувати, але Павло Платонович рішуче відмовився. "Він сказав, що не хоче ховатися, а з іншого боку — не відчуває за собою ніякого злочину, тому сподівається, що із заслання через якийсь час вдасться звільнитися, еміграція ж, ймовірно, буде вічною"[7].

Архангельське заслання П. Чубинського тривало довгих сім років (1862—1869). Спочатку він перебував у місті Шенкурську — на півдорозі між Архангельськом і Вологдою. Наприкінці листопада 1862 р. він прибув до Архангельська, де відбулася його зустріч з губернатором краю М. Арандаренком. Останній, переконавшись у порядності й професіоналізмі П. Чубинського, призначив його слідчим суду міста Пінега.

Після того, як губернатором краю став М. Гартинг, П. Чубинського було переведено до Архангельська на посаду секретаря статистичного комітету, а невдовзі його призначили

чиновником з особливих доручень при губернаторові. Ця посада дала можливість молодому дослідникові ознайомитися з Північним краєм. Згодом П. Чубинський став опікуватися будинками для сиріт і бездомних, редагувати місцеву газету "Архангельские губернские ведомости".

Працюючи в статистичному комітеті, Павло Платонович розробив та опублікував програми для збирання статистичних даних, склав програми з фольклористики, етнографії, промислів та ремесел, звичаєвого права тощо. У цей час він досліджує історичне та економічне минуле краю за архівними джерелами, займається науковою систематизацією статистичних даних, детальним дослідженням та описом Архангельської губернії.

1865 року П. Чубинський став одним із організаторів вшанування пам'яті М. Ломоносова з нагоди століття від дня смерті видатного вченого. Він ініціював відкриття на батьківщині вченого Ломоносівської школи, будівництво якої було здійснене за народні кошти. Було також порушене клопотання про встановлення Ломоносівської премії в архангельській гімназії[8].

Взагалі ж спектр зацікавлень Павла Платоновича був досить широким: вивчення соляного, рибного промислів, торгівлі поморів з Норвегією, морського суднобудівництва, стану сплаву товарів річкою Юг, обробки щетини, смолокурного промислу, страхування суден та вантажів, діяльності Північно-Двінського теплоходного товариства, завдань і шляхів поширення освіти серед місцевого населення тощо. Низка його публікацій на цю тематику була вміщена в "Архангельських губернских ведомостях" за 1867—1868 рр. та "Отчетах о деятельности Архангельского статистического комитета" (1866). Чималий внесок був також зроблений ним у вивчення матеріальної культури, побуту та фольклорних особливостей карельського народу та лопарів.

Займався учений і розробкою проектів поліпшення економічного стану губернії — висловлював думку про необхідність побудови судноходних каналів, а також каналу, який би міг з'єднати Біле море з Балтикою. Його пропозиція побудувати залізницю, яка б з'єднала Північну Двину з В'яткою, була зреалізована через тридцять років.

Діяльність П. Чубинського в статистичному комітеті була помічена Імператорським Вільним економічним та Російським географічним товариствами. Йому доручили дослідити стан хлібного і лляного виробництва і торгівлі в Північному краї. Для виконання цього доручення вчений об'їздив Архангельську, Вологодську, В'ятську і, можливо, Пермську губернії. Незважаючи на стислий термін, — лише п'ять місяців, П. Чубинський успішно виконав доручення. Його звіт "О состоянии хлебной торговли в северном регионе" вийшов друком 1868 року на трьохстах сторінках. У звіті розглядається не лише питання про хлібну торгівлю, а й проблема вирощування злаків на півночі, наводяться статистичні дані. Дещо пізніше був виданий і "Отчет о льноводстве, льняном производстве, льняной торговле в Северном районе"[9].

Після розгляду в РГТ звіту П. Чубинського, автора запросили до Петербурга для отримання від нього деяких пояснень. За клопотанням керівництва РГТ, П. Чубинський прибув до Петербурга, де доповів про реалії російської півночі. А взимку 1869 року за сприяння П. Семенова-Тянь-Шанського з нього був знятий поліційний нагляд і дано дозвіл на "повсеместное жительство" на території усієї Російської імперії, крім Архангельської губернії.

Важливе значення діяльності П. Чубинського на Півночі у роки заслання неодноразово відзначалося і його сучасниками, і дослідниками пізнішого часу. Та й сам учений цілком усвідомлював вагу своїх праць для російської науки. В одному із своїх листів він зазначав, що сім років невтомно працював на Півночі й довів свою любов до російського народу.

У березні 1869 р. П. Чубинський повернувся в Україну. Його наукова діяльність в Архангельській губернії не лишилася непоміченою й принесла йому славу талановитого дослідника Російської Півночі. За визначний організаторський та науковий талант Павло Платонович був обраний членом-кореспондентом Імператорського Вільного економічного Товариства, членом-співробітником, а згодом дійсним членом РГТ (1869), московського Товариства сільського господарства, дійсним членом Товариства любителів природознавства, антропології й етнографії при Московському університеті (1867). РГТ присудило йому першу срібну медаль "на визнання особливої вдячності за корисні його праці, повідомлені Товариству" (1867) (дру-

га медаль була присуджена 1970 р. за дисертацію, написану ще у студентські роки).

Повернувшись 1869 року в Україну, Павло Платонович розгорнув активну діяльність з організації експедиції в Західно-Руський край, яка була запланована РГТ ще в 1862 р., але так і не відбулась з ряду причин. П. Чубинський запропонував Товариству поглибити предмет вивчення експедиції — зосередити увагу не лише на дослідженні складу населення та різноманітних статистичних даних, але й на вивченні етнографічних та фольклорних матеріалів. За його пропозицією була розширена географія майбутньої експедиції: до раніше запланованого дослідження Південно-Західного краю були приєднані південні райони Гродненської й Мінської губерній, західні Люблінської й Сідлецької та північно-східна частина Бессарабії[10].

У Києві П. Чубинський знайшов багато ентузіастів, які підтримали його задум здійснити експедицію. Це, зокрема, члени "Старої громади", а також молодіжні громади у губернських центрах. За спогадами Хв. Вовка, П. Чубинський "...надзвичайно рельєфно познайомив нас з історією виникнення в І. Р. Географічному товаристві питання про експедицію в Західно-Руський край... Говорилося про наміри самого П. П. широко скористатися правом вимагати сприяння з боку місцевої влади, але головним чином про необхідність використати цю експедицію якомога ширше в інтересах етнографії всієї України, а не трьох тільки губерній Південно-західного краю... Згодом питання про експедицію в київських українських колах, а більш за все, зрозуміло, в "Громаді" зробилося не тільки черговим, але й домінуючим над усіма іншими. Всі почали розшукувати людей, які могли б бути корисними експедиції; деякі, наприклад Антонович і Михальчук, взялися за спеціальні дослідження, які потім увійшли до "Праць" експедиції"[11].

Вирушаючи в експедицію, Павло Платонович розробив детальні маршрути своїх мандрівок, розіслав програми для збору етнографічних, фольклорних, статистичних даних, підібрав помічників. Щодо методу збору матеріалу, то у загальній передмові до "Праць" учений зазначає: "При етнографічному дослідженні можна діяти подвійним шляхом: або свої суб'єктивні враження викласти як результат спостережень, або збирати матеріали, що торкаються різних боків народного життя, даючи таким чином можливість кожному бачити народ незалежно від вражень спостерігача. Я обрав другий метод"[12]. У тій-таки передмові П. Чубинський мотивує необхідність детального обстеження Південно-західного краю відсутністю повного всебічного дослідження українців. Були окремі роботи (збірники пісень різних авторів та збірник приказок Номиса), але розпорошені по різних виданнях, і тому недоступні для ознайомлення. Мало значення й те, що багато пам'яток народної творчості зникало, народ забував їх.

Разом з помічником свою першу подорож П. Чубинський здійснив через Київський, Канівський і Черкаський повіти в міста і села Подніпров'я, далі по долині р. Рось на Житомирщину. Було охоплено кілька районів Поділля, після чого вони попрямували в Бессарабію, звідки через південь Поділля обстежили західно-волинські райони, заглибилися в українські поселення Холмщини, а звідти через південні білоруські райони, українське Полісся повернулись до Києва.

Взимку 1869—1870 рр. П. Чубинський з І. Чередниченком продовжили обстеження Київської, Мінської, Гродненської та Волинської губерній.

Улітку 1870 року вони вирушили у третю мандрівку, залучивши до експедиції В. Кравцова. Маршрут проліг через села Переяславського і Золотоніського повітів Полтавської губернії; Черкаський, Чигиринський, Звенигородський і Уманський повіти Київської губернії; Гайсинський, Ольгопільський, Балтський, Ямпільський, Могилівський, Летичівський, Літинський, Вінницький і Брацлавський повіти на Поділлі, а завершили дослідники експедицію в Липовецькому, Сквирському, Васильківському повітах.[13]

"Маса зібраного матеріалу, а також повідомленого мені, — величезна, завдяки співчуттю, зустрінутому експедицією в краї"[14], — пише учений у передмові до свого майбутнього видання результатів експедиції. Під час подорожі було зафіксовано близько 4000 обрядових пісень, понад 300 казок, більш як у шістдесяти місцях зроблено записи говірок. Майже скрізь нотувалися відомості про заробітну платню, характер занять населення, рівень урожаю, лісову торгівлю, тютюнництво тощо.

Наприкінці 1872 року П. Чубинський повідомив своїм друзям з київської "Громади" про давно задумане відкриття Південно-Західного відділу РГТ у Києві. У квітні 1872 року Павло Платонович звернувся з листом на ім'я президента Товариства, в якому аргументував потребу створення Відділу РГТ у Києві. Водночас було подано проект статуту Відділу, написаний на зразок інших, раніше створених відділів Товариства. За пунктом 2 цього статуту, Відділ має вивчати губернії Київської шкільної округи в усіх тих галузях, які є специфікою РГТ, "а особливо проводити досліди зі статистики й етнографії".

Рада РГТ, розглянувши проект статуту майбутнього Відділу, підтримала ідею створення нової наукової структури не відразу і з певними застереженнями, що були здебільшого пов'язані з браком фінансування. Проте після втручання міністра внутрішніх справ А. Тимашова і запевнень київського генерала-губернатора О. Дондукова-Корсакова в тому, що Відділ міг би приносити користь, маючи й невеликі кошти, 10 листопада 1872 р. Статут Відділу було затверджено[15].

Офіційне відкриття Відділу відбулося 13 лютого 1873 року у приміщенні Державного банку. Головував князь О. Дондуков-Корсаков, який всіляко сприяв відкриттю Південно-Західного Відділу. У своїх спогадах про цю подію Хв. Вовк оповідає, що з першого моменту появи в залі кн. Дондуков завоював симпатії присутніх своєю простотою, надзвичайною тактовністю, привітністю і вмінням триматися. В коротенькій промові не було жодних політичних вказівок, порад або побажань. Він надзвичайно просто оголосив Відділ відкритим і запропонував обрати керівництво. Головою одноголосно було обрано Г. Галагана, керуючим справами — дійсного члена РГТ П. Чубинського. Але у зв'язку з тим, що Павло Платонович не міг постійно перебувати в Києві через свої службові обов'язки, заміняти його мав учитель Першої Київської гімназії О. Русов. У кінці засідання П. Чубинський виголосив промову, в якій підкреслив, що основним завданням Відділу має бути "всебічне вивчення краю, здебільшого етнографічно-статистичне"[16].

Відкриття Південно-Західного Відділу РГТ стало визначною подією у житті патріотично налаштованої інтелігенції, більшість якої складали члени київської "Громади", які отримали право "збиратися й відкрито займатися науковою діяльністю про Україну і для України"[17].

Засідання Відділу відбувалися у будинку його голови — відомого шанувальника національної культури Г. Галагана, про якого Хв. Вовк сказав, що він "цілком підходив до тої ролі, в якій опинився, був чудовим головою Відділу, дуже щиро співчував його завданням"[18].

Насамперед члени Відділу зайнялись розробкою програм для збирання статистичних і етнографічних матеріалів. Ці програми розсилалися до різних установ України, Росії та за кордон. Було надіслано ряд звернень до різноманітних організацій з проханням про надсилання різнохарактерних матеріалів, які б могли бути використані в інтересах розвитку краю. Відділ налагодив співпрацю з різними слов'янськими науковими товариствами — чеським, сербським, галицьким, словацьким, лужицьким, словенським, з Інститутом Оссолінських у Львові, з Матицями (недержавними науковими товариствами) — сербською, чеською, словенською, словацькою, сербо-лужицькою, галицько-руською тощо. Постійні контакти були встановлені також з центральним та місцевими Відділами РГТ (Північно-Західним, Оренбурзьким, Кавказьким), Вільним економічним Товариством, Археографічною Комісією, сільськогосподарською, технічною та земськими управами, університетами тощо[19].

Павло Платонович здійснив ряд проектів, що зміцнили авторитет новоствореного наукового осередку. Саме П. Чубинський зініціював створення наукової бібліотеки Відділу та історично-краєзнавчого музею. Уже через кілька місяців після відкриття Відділ мав 405 книжок та понад 800 музейних експонатів. На всі нові надходження писалися рецензії та анотації.

У кінці 1873 р. правління Відділу вирішило видавати періодичне видання "Записки Південно-Західного відділу РГТ", в яких публікувалися б усі "журнали засідань Відділу" та реферати членів Відділу. До першого тому "Записок" увійшли кращі матеріали за 1873 рік (О. Клоссовського — з кліматології Києва; В. Антоновича — про промисловість Південно-Західного краю у минулому столітті; Хв. Вовка — про народні назви рослин, повідомлені М. Симиренком; П. Чубинського — про село Сокиринці, а також записи кількох історичних переказів тощо)[20].

Другий том містить статті з фольклористики (М. Драгоманова "Відголосок лицарських поезій у російських народних піснях", П. Іващенка "Релігійний культ південно-російського народу в його прислів'ях"), етнографії (П. Чубинського "Інвентар селянського господарства", М. Левченка "Кілька даних про житло та їжу південноросів"), освіти (М. Константиновича "Деякі дані про народну освіту в Південно-Західному краї") тощо. Крім того, тут знаходимо великий збірник буковинських пісень Г. Купчанка з доповненнями та вступним словом О. Лоначевського[21].

За задумом П. Чубинського, членами Відділу у червні 1873 року був обстежений ярмарок у Борисполі. Дослідники мали змогу придбати багато речей для майбутнього музею Відділу. Через кілька місяців Хв. Вовк сам дослідив ярмарки у Ніжині та Фастові, про що зробив згодом доповідь на черговому засіданні Відділу, "Про сільські ярмарки й кустарну промисловість"[22], яка була вміщена у першому томі "Записок Південно-Західного Відділу РГТ".

28 вересня 1873 року відбулося позачергове засідання Відділу, присвячене творчості кобзаря Остапа Вересая. На засіданні були зачитані доповіді О. Русова "Про життя бандуриста О. Вересая і твори народної словесності, що їх він виконує" та М. Лисенка "Про особливості української музики, історичних пісень і дум зокрема".

Весь матеріал, що стосувався О. Вересая, з великою кількістю нот надрукований у другій частині першого тому "Записок Південно-Західного Відділу РГТ". Видано його було й окремою брошурою разом з фотокарткою "останнього кобзаря". Стараннями Відділу О. Вересая було запрошено до Петербурга з метою популяризації української народної пісні.

Значним досягненням Відділу було проведення Київського одноденного перепису. Ініціатива необхідності проведення перепису належала П. Чубинському, який очолив комісію по складанню плану й програми перепису. На засіданні комісії, яке відбулося у вересні 1873 року, було вирішено провести перепис 2 березня 1874 р. під керівництвом "наглядового комітету" із 29 членів Відділу, а також використати досвід попереднього перепису у Петербурзі, що відбувся 1869 року, значно вдосконаливши методику та пристосувавши її до місцевих умов[23].

За результатами перепису вийшла низка праць — "Огляд даних про населення Києва за переписом 1874 року" П. Чубинського, "Про будинки і квартири м. Києва за переписом 1874 року" С. Завойка (обидві опубліковані у другому томі "Записок Південно-Західного Відділу РГТ за 1874 рік"), "Пояснення до таблиць про мешканців Києва за переписом 1874 року" П. Чубинського та І. Новицького. Крім того, вийшов друком збірник "Київ та його передмістя за одноденним переписом 2 березня 1874 року". У цих матеріалах подається значна кількість статистичних даних: кількісний, віковий, соціальний та національний склад населення міста тощо.

Головне ж досягнення перепису полягало, за визнанням П. Чубинського, в тому, що результати його виявили київське населення "майже на 50% більшим, ніж вважалося офіційно"[24]. Крім того, майже половина киян назвала рідною мовою українську[25].

Незабаром за зразком київського були проведені переписи в Житомирі, Миколаєві та Феодосії. За допомогою та консультаціями до українських вчених зверталися працівники Північно-Західного Відділу, який, за прикладом киян, вирішив провести одноденний перепис у Вільно[26].

З 14 серпня до 3 вересня 1874 р. у Києві було організовано III Археологічний з'їзд, який, за висловом О. Терлецького, приніс велику користь "українофільській справі в Росії"[27]. Так, щодо рефератів у галузі українознавства, які були прочитані на з'їзді, у своєму звіті П. Чубинський зазначає, що "якби не було з'їзду, реферати ці були б надбанням Відділу". Дійсно, всі їх автори були членами Відділу (В. Антонович, Хв. Вовк, М. Дашкевич, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Константинович, П. Лебединцев, М. Левченко). Згодом усі доповіді, виголошені на з'їзді, були опубліковані у двотомному виданні праць з'їзду[28].

До складу Відділу входили провідні діячі науки, освіти й культури 70-х років XIX ст., більшість з яких складали члени київської Громади. Вже на початку 1875 року серед дійсних членів Відділу було 8 членів наукових товариств і 21 професор вищих шкіл. Протягом 1874—1876 років їх число значно збільшилось. За свідченням відомого українського вченого Федора Савченка, "...можна було

визнати, що в нормальних умовах державного існування товариство з таким міцним науковим осередком легко могло б бути визнаним в рангу найвищої наукової інституції країни"[29].

Порівняно з іншими Відділами РГТ Київський вирізнявся національним складом, тоді як в усіх інших роботу проводили майже виключно приїжджі російські учені.

Протягом перших двох років існування Відділу його бібліотека збільшилася до 1000 книг і брошур з етнографії, статистики, діяльності земств, археології, історії географії, природознавства тощо, а музейний фонд складався з більш як 3000 експонатів (одягу, прикрас, іграшок, сільськогосподарських знарядь, колекцій монет, мінералів тощо)[30].

Членами Відділу було опубліковано низку окремих видань — дослідження О. Русова "Кобзар Остап Вересай" (1874), "Київ та його передмістя за переписом 2 березня 1874 р." (1875). На основі матеріалів Відділу були підготовлені й видані "Малоросійські народні перекази й оповідання" М. Драгоманова (1876), "Історичні пісні малоросійського народу" (1874–1875) В. Антоновича та М. Драгоманова, "Чумацькі народні пісні" І. Рудченка (1874) під редакцією М. Драгоманова.

У цей період (1872–1879 рр.) у Петербурзі під редакцією М. Костомарова та П. Гільтебрандта виходять друком "Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край". У підготовці цього "грандіозного", за оцінками сучасників[31], збірника матеріалів з української етнографії, фольклористики, антропології взяли участь багато членів Південно-Західного відділу РГТ: В. Антонович, К. Михальчук, О. Кістяківський, М. Костомаров, Хв. Вовк, О. Русов. Видання "Праць" стало справжньою подією в російській науці й принесло П. Чубинському заслужену славу. Російська Академія наук визнала й високо оцінила роботу П. Чубинського, а також нагородила золотою медаллю РГТ за експедицію та зібрані матеріали. Через два роки на Міжнародному конгресі в Парижі вченому було присуджено золоту медаль. 1879 року Російська Академія наук нагородила П. Чубинського Уварівською премією.

"Праці" отримали багато схвальних відгуків і рецензій. У ґрунтовній рецензії О. Веселовського, виданій у "Звіті про присудження нагород графа Уварова", автор відзначає: "За багатством етнографічних даних є тільки дві праці, з якими можна порівняти "Праці" Чубинського, — "Lud" Кольберга і "Biblioteka delle traditioni popolari siciliani" Пітре, розраховану на 15 томів. Багатство зібраних даних свідчить не тільки про значні затрати знання та сили, а й про організаторські здібності і "невтомну енергію", яку визнала й оцінила в п. Чубинському комісія Імператорського Російського географічного товариства"[32].

Тим часом існування Південно-Західного Відділу РГТ було поставлене під загрозу. З кінця 1874 року почалося переслідування Відділу у шовіністичній пресі, ініціатором якого були В. Шульгін та М. Юзефович. У газетах "Киевлянин" і "День" з'явилися публікації, в яких члени відділу звинувачувалися у сепаратизмі, видання творів українською мовою називалося "безплодной и смешной забавой".

У першу чергу почалося переслідування П. Чубинського. Павло Платонович ще 11 вересня 1874 року відмовився від посади діловода і мусив наполягти на своєму звільненні 7 лютого 1875 р.; наступником його було обрано учителя О. Антеповича. Склав із себе повноваження і заступник голови В. Борисов, а невдовзі й Г. Галаган.

У травні 1876 р. Імператором Олександром II був підписаний сумнозвісний Емський указ (відомий також як "закон Юзефовича") про заборону друку українською мовою, а також публічного виконання пісень і вистав[33]. Над багатьма діячами Відділу нависла загроза розправи. Частина з них емігрувала за кордон (М. Драгоманов, Ф. Вовк, С. Подолинський), інші були позбавлені роботи.

Отже, 7 липня 1876 р. Відділ було закрито, знищено тираж третього тому "Записок Південно-Західного Відділу РГТ", конфісковано матеріали до четвертого і п'ятого томів. Значна кількість першоджерельного матеріалу була передана до Петербурга, а матеріали етнографічно-історичного музею — до церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Бібліотеку розпорошили між приватними збірками, частина потрапила до редакції "Киевской старины", частина — до бібліотеки комерційного інституту[34]. Нині велика кількість матеріалу знаходиться в Санкт-Петербурзі в архіві РГТ, і лише не-

значна частина зберігається в архіві Центральної наукової бібліотеки НАН України[35].

Хоча Південно-Західний відділ РГТ проіснував недовго, "...але за своєю життєдіяльністю і працездатністю він залишив по собі найсвітлішу пам'ять, і час його існування є однією з найяскравіших сторінок в історії культурного розвитку Південної Русі"[36].

У 1876 році П. Чубинський змушений був виїхати разом з родиною до Петербурга, де працював чиновником у Міністерстві шляхів сполучення. Там він перебував протягом двох років. У квітні 1879 року за клопотанням керівника Міністерства К. Посьєта Павло Платонович повернувся в Україну.

В останні роки він тяжко хворів. Катастрофічно не вистачало грошей на лікування, та друзі приходили на допомогу. Помер Павло Чубинський 26 січня 1884 року. Поховано його у рідному Борисполі.

На сторінках періодичних видань того часу були вміщені некрологи. Через 30 років журнал "Украинская жизнь" вміщує добірку матеріалів пам'яті славетного вченого. С. Русова зазначала у своїй статті: "Ні постійні переслідування уряду, ні заслання до Архангельської губернії не змогли охолодити його відданості Україні"[37]. Високо оцінив спадщину П. Чубинського М. Сумцов: "Після Чубинського з української етнографії з'явилися цінні праці Головацького, Іванова, Рудченка Грінченка, Манжури, Гнатюка, Франка, Яворницького, Новицького, Милорадовича, але жодна за повнотою і різносторонністю, за внутрішнім багатством змісту не може замінити "Праці" Чубинського..., закріпляючи таким чином за П. П. Чубинським міцну славу гідного сина свого народу, людини з чистим, благородним серцем і з великими історичними заслугами"[38].

На жаль, сьогодні очевидним є факт недостатнього заглиблення дослідників у творчу лабораторію вченого, розрізненість нарисів біографічного плану. Отже, нині існує нагальна потреба у детальному та всебічному дослідженні життєвого і творчого шляху П. Чубинського, належному поцінуванні його наукового доробку, висвітленні його визначної ролі у процесах розвитку вітчизняної науки.

1. Див.: *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. — Харків-Київ, 1930. — С. 41.
2. *Волков Ф.* П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. Отд. оттиск. — 1914. — № 1. — С. 17.
3. Очерк юридических обычаев и понятий в Малороссии. — СПб., 1869.
4. Про це див.: *Чередниченко Д.* Ми нарешті мусимо до нього прийти // Українська мова і література в школі. — 1991. — № 7. — С. 20.
5. *Чубинський Павло.* Сопілка / Упоряд. Д. Чередниченко. — К., 2001.
6. Див.: *Чередниченко Д.* Зазнач. праця. — С. 21.
7. *Белецкий И.* Памяти П. П. Чубинского // Украинская жизнь. — 1914. — № 1. — С. 31–35.
8. *Разумова А. П.* Из истории русской фольклористики: П. Н. Рыбников, П. С. Ефименко. — М.–Л., 1954. — С. 100.
9. Про це див.: *Г. Б.* Павел Платонович Чубинский в Архангельской губернии (1862–1869 гг.) // Киевская старина. — 1903. — № 4. — С. 228–239.
10. Див.: Общее предисловие к материалам и исследованиям, собранным П. П. Чубинским // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. — Т. I. — СПб., 1872. — С. XI.
11. *Волков Ф.* Зазнач. праця. — С. 3.
12. Общее предисловие к материалам и исследованиям, собранным П. П. Чубинским... — С. XII.
13. *Чередниченко Д.* Павло Чубинський // Київська старовина. — 1992. — № 6. — С. 54.
14. Общее предисловие к материалам и исследованиям, собранным П. П. Чубинским... — С. XV.
15. Див.: *Савченко Ф.* Зазнач. праця. — С. 19–20.
16. Приложение к журналу заседания Юго-Западного Отдела РГО. 13 февраля 1873 г. // Записки Юго-Западного Отдела РГО. — Т. I. — К., 1873. — С. 5.
17. *Волков Ф.* Зазнач. праця. — С. 6.
18. *Там само.* — С. 4.
19. Див.: *Житецький І.* Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві // Україна. — Кн. 5. — 1927. — С. 33.
20. Записки Юго-Западного Отдела Русского Географического Общества за 1873 год. — Т. I. — К., 1874.
21. Записки Юго-Западного Отдела Русского Географического общества за 1874 год. — Т. II. — К., 1875.
22. О сельских ярмарках и о знаниях для изучения ремесленной и кустарной промышленности // Записки Юго-Западного Отдела РГО. — Т. II. — К., 1874. — С. 265–289.
23. Див.: Мнение Комиссии, назначенной Юго-Западным Отделом РГО о произведении однодневной переписи жителей г. Киева // Записки Юго-Западного Отдела РГО. — Т. I. — К., 1874. — С. 42–50.
24. Обзор данных о населении города Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г. // Записки Юго-Западного Отдела РГО. — Т. II. — К., 1875. — С. 187.
25. *Там само.* — С. 201.
26. Відділ рукописів ЦНБ НАН України. — Спр. 11– 6777. — Арк. 189.
27. *Студинський К.* Остап Терлецький про Археологічний з'їзд у Києві // Україна. — Кн. 5. — 1927.
28. Труды третьего Археологического съезда. — Т. I–II. — К., 1878.
29. *Савченко Ф.* Зазнач. праця. — С. 103.
30. Див.: "Современные известия". — 1881. — Ч. 53.
31. Див.: *Пыпин А.* История русской этнографии. — Т. III. — СПб., 1891. — С. 347.
32. *Веселовский А. М.* Рецензия на труды, собранные П. П. Чубинским // Отчет о двадцать втором присуждении наград графа Уварова. — СПб., 1880. — С. 169.
33. *Грушевский М.* Очерк истории украинского народа. — К., 1991. — С. 332–333.
34. *Русова С.* К 40-летнему юбилею Юго-западного Отдела Императорского Географического Общества // Украинская жизнь. — 1913. — № 11. — С. 36.
35. Див.: *Мишанич С.* Павло Чубинський — автор українського гімну. — К., 1998. — С. 72–73.
36. *Русова С.* Зазнач. праця. — С. 36.
37. Цит. за: *Чубинський Павло.* Сопілка / Упоряд. Д. Чередниченко. — К., 2001. — С. 6.
38. Цит. за: *Чубинський Павло.* Там само. — С. 11.

МОДЕЛЮВАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ ОБРЯДУ В СИСТЕМІ АРХАЇЧНОГО СВІТОСПРИЙНЯТТЯ

Андрій ТЕМЧЕНКО

Осмислення природи архаїчного світосприйняття є одним з ключових питань сучасної етнології, оскільки передбачає розуміння причин виникнення і наслідків функціонування певних культурних явищ. Процес зародження основних понять, надання предметам початкових імен поступово еволюціонує у складні поняттєві асоціативні ряди, семантичні гнізда з розгалуженими мовними, знаковими системами і підсистемами[1].

Система первісного світосприйняття під впливом кліматичних умов, історичних процесів (освоєння передових на той час технологій, етнічних міграцій) також підлягає значним змінам[2]. Еволюція світоглядних уявлень давньої людини простежується у міфології, фольклорі, прикладному мистецтві. Разом з тим в антропологічних наукових течіях застосовується термін "архаїчний світогляд", який прикладається до вивчення форм мислення і світовідчуття традиційного суспільства. Подібний підхід відзначаємо у працях Е. Кассірера, М. Мосса, М. Мюллера, О. Фрейденберг, М. Еліаде та ін[3].

Завданням даної статті є вивчення ролі обряду як складної моделювальної системи у контексті архаїчного світосприйняття, що дає змогу глибше зрозуміти механізми його впливу на формування понятійно-образної системи традиційної культури. У науковій літературі зустрічаються два основні принципи, які визначають методологію дослідження архаїчного світосприйняття. Перший розглядає його як певний культурний універсум, де кожен знак, образ є символічним[4]. У другому випадку пропонується думка, що далеко не кожен міфологічний/фольклорний образ можна трактувати як символічний, оскільки спочатку він має суто прагматичну настанову — слугує описом функціональних властивостей предмета чи обрядового явища[5]. На нашу думку, раціональними є обидва методи, які відрізняються лише науковими підходами до вивчення архаїчного світогляду, розглядаючи його у синхронній і діахронній перспективі. Так, з часом архаїчне явище внаслідок розширення його функціонального застосування і обрядового використання може набувати ознак символу.

Архаїчний світогляд характеризується безпосередністю у сприйнятті дійсності, що проявляється в адекватній реакції члена традиційного суспільства на зовнішні обставини[6]. Зразок такого світосприйняття описаний ще Платоном, який зазначає, що люди "золотого віку" відзначались "душевною простотою, і вважали істинним все, про що чули, незважаючи, потворне воно чи прекрасне. Ніхто з них не володів тією хитрістю, яка в наші часи (коли жив Платон) відрізняє правду від неправди"[7]. Дана ситуація, на нашу думку, пояснюється тогочасним станом людської свідомості, яка перебувала на стадії колективного сприйняття, і відбилась у віруваннях, мові, обрядах. Наприклад, до XIII ст. досить рідко вживалась форма однини для позначення людини (мн. "человеци")[8]. Пор. з українськими приказками: "Громада — великий чоловік", "Копа переможе і попа", "Більша громада, як одна баба", "Що громада скаже, то і пан не поможе", "У гурті, то й смерть не страшна", "У громаді і каша їсться"[9]. Інакше кажучи, свідомість ще недостатньо індивідуалізована, тому виконує лише функцію дзеркала, тобто відбиває дійсність такою, якою вона є, не змінюючи її під впливом особистісного. Розуміння такої закономірності розвитку людської психіки (від колективного до індивідуального) може стати ключем до пояснення різких, на перший погляд, логічно не зумовлених змін емоційних станів виконавців поховальних обрядів, записаних на початку XX ст. Так, у західних регіонах України після панахиди по небіжчику і голосіння розпочинались традиційні ігри та забави, характерною ознакою яких є ритуальний сміх і веселощі[10]. Створення відповідної атмосфери сприяє емоційному розвантаженню людини, знімаючи негативний стрес, викликаний смертю близької людини. Аналогічні випадки зафіксовані також у документах XV ст. — скарзі Івана IV православному духівництву, в якій говориться, що прихожани на Трійцю "збираються і плачуть на могилах з великою жалобою, але коли почують скоморохів, починають плигати, танцювати і в долоні плескати, і пісні сатанинські співати на тих же кладовищах"[11]. Подібна ситуація спостерігається у весільному обряді, коли дружки голосять за "нещасною долею" молодої, виряджаючи її у "далеку дорогу" (мотив "далекої дороги" притаманний також і поховальній обрядовості).

Причини даної поведінки криються у створенні емоційної рівноваги учасників обряду, ос-

кількох переважання граничних психічних станів, надмірної радості чи смутку вважались неприпустимими і засуджувались у традиційному суспільстві (пор. з поглядами на причини зурочення внаслідок сильного захоплення чи засудження). Психіка архаїчної людини відзначалась надзвичайною прозорістю (пор. з теорією К. Г. Юнга про колективне підсвідоме), тому неконтрольовані емоційні "вибухи" окремого індивіда могли передатися іншим членам колективу, що приводило до порушення загальної емоційної рівноваги. Архаїчний колектив тут уявляється як єдиний соціальний організм, де всі його члени споконвічно залежні один від одного не лише матеріально (маємо на увазі розподіл здобичі/урожаю; пор. з приказкою "Гурт зробить, гурт і з'їсть"[12]), але й емоційно: "Хто людей не слуха, той Бога не боїться", "Миром і Богу добре молиться", "Чи рада, чи не рада — гайда громада", "Голос людський — голос Божий", "Нехай буде, як скажуть люди"[13]. Існування спільного колективного психічного поля підтверджується як етнологами, так і лікарями, які досліджували виникнення і поширення нервових хвороб у традиційній сільській общині XIX ст[14].

Найбурхливіші колективні емоційні прояви (людські біоритми) співвідносяться із біоритмами природи: річними часовими циклами (сонцестоянням, рівноденням, зміною фаз місяця), чергуванням господарських сезонів (обробітком ниви, сівбою, збиранням урожаю), віком людини (народженням, статевими ініціаціями, весіллям, смертю), природними катаклізмами, наслідком чого можуть бути різноманітні соціальні конфлікти, неврози. Психічні захворювання в даному випадку можуть розглядатися як результат внутрішнього конфлікту між природним і людським, а також індивідуальним і колективним (своєрідне випадання з колективного емоційного поля), що проявляється у різних формах, зокрема і у неадекватній поведінці. Звідси існування обрядів ритуального "заспокоєння" — замовлянь. Так, з метою посилення сугестивно-психологічного впливу на людину у замовляннях ретельно підібрані не лише ключові слова, але й окремі звуки, які, на думку сучасних психологів, діють на людину заспокійливо[15].

Регулярність періодів підвищеної психічної активності (своєрідне емоційне копіювання природного) дає можливість передбачити поведінку традиційного колективу у певний календарний період. Наприклад, захисні обряди здійснювались, як правило, під час сонцестоянь/рівнодень, деякі трудові заборони встановлювались у залежності від розташування/форми місяця, ритуальне псування/ знищення предметів простежується у поховальному обряді тощо. Соціальні взаємини також підпорядковуються загальному закону циклічності, який проявляється у постійному прагненні до урівноваженості взаємин між членами колективу, родами. Цим пояснюються, на нашу думку, звичаї кровної помсти, викупу нареченої. Передчасне знання поведінки та її можливих наслідків дозволяє створювати потрібні (необхідні) ситуації обрядового характеру, здатні впливати на психіку людини і регулювати її емоційні стани. Своєрідна обрядова профілактика має стримувати або стимулювати психіку людини у певний календарний/віковий період, чи під час виникнення ситуації соціального характеру (обрядове розв'язання конфліктів, традиційне лікування хвороб, організація господарства тощо). У такому випадку можемо говорити про властивість обряду як моделювальної системи. Поведінка колективу чи окремого його представника може передчасно визначатися за допомогою відомого сценарію, встановленого ще у праісторичні часи, дотримання якого пояснюється властивістю людської психіки наслідувати встановлені зразки-архетипи. Виконавець/учасник обряду виконує певні дії автоматично. Так, на запитання про походження того чи іншого обряду респонденти часто відповідають: "Так робили батьки", "Так треба" або "Так люди кажуть" (пор. із семантикою слова "обряд", яке позначає процес упорядкування, від д.-р. "рядить").

Моделювання обрядової поведінки можливе у тому випадку, коли вплив на психіку відбувається за допомогою навіювання, традиційними методами якого є вживання речитативних форм, ритмічність, специфічна тоніка, гучність, повільність, чи навпаки, швидкість виголошення магічних текстів, молінь, заклинань; вживання ритуальних страв; галюциногенних засобів і т. п. Створення психічних/поведінкових шаблонів у традиційному суспільстві регулює його життя і нагадує захисну рефлекторну реакцію біологічного організму на зовнішні подразнення, що сприяє його самозбереженню. В умовах безперервних емоційних стресів, викликаних війнами, голодоморами, епідеміями, високою дитячою смертністю, мав бути створений механізм, який би захищав

соціальний організм від руйнування і остаточного знищення. Таким механізмом виступає обряд.

Разом з тим, слід визначити місце ритуалу у загальному сценарії проведення обряду. Ритуал є кульмінацією обряду, його катарсисом, під час якого емоційні стани максимально загострюються. Місцем і часом найбільшого психічного піднесення могли бути жертвоприношення, запалення "живого" вогню, розривання опудала зими/Морени, схід сонця/зорі, причастя, молитва і т. п. Ритуал має на увазі індивідуальну участь кожного у колективній обрядовій драмі, що передбачає особисте відчуття священного. Тому ритуал прокладає шлях до індивідуального сприйняття обряду, традиції, особистого відчуття сакрального. Ритуал є рушійною силою в еволюції свідомості людини, оскільки не підлягає колективному моделюванню.

При адекватному сприйнятті дійсності, коли вона лише неосмислено проектується у свідомості (розум тут виступає у ролі посередника між "зовнішнім" і "внутрішнім"), психіка досить гостро реагує на актуальні для життєдіяльності людини проблеми: голод, холод, хвороби, смерть тощо. У зв'язку з цим слова-маркери, які позначають відповідні стани, характеризуються граничною полярністю, що є одним з пояснень існування у міфології системи бінарних опозицій. Такими виступають бінарності, які сприймаються за допомогою відчуттів: життя-смерть, сумний-веселий, жіночий-чоловічий, свій-чужий, небезпечний-безпечний, некорисний-корисний, ситий-голодний, теплий-холодний, здоровий-хворий, варений-сирий, кислий-солодкий і т. п., які означають поняттєве протиставлення. Словесні протиставлення подібного типу використовуються як додаткові описові структури центральної опозиції "життя-смерть", і виражають ознаки життя: веселий, чоловічий, свій, безпечний, солодкий, ситий, теплий, варений, здоровий; смерті: сумний, жіночий, небезпечний, кислий, голодний, холодний, сирий, хворий. Окремого пояснення вимагає наближення "жіночого" і "потойбічного". Дане співвідношення ілюструє причетність жінки до потойбічного світу в момент народження дитини. Так, у деяких архаїчних культурах породілля і немовля певний період вважались "нечистими", доки не пройдуть ритуальне очищення, з чим пов'язані обрядові заборони бачитись і спілкуватись з ними у перші години/дні після пологів.

Інший тип опозицій окреслює місце людини в навколишньому середовищі, у просторових і часових орієнтирах. До таких слід віднести пари: ліве-праве, низ-верх, зад-перед, темне-світле, голод-ситість, день-ніч, минуле-майбутнє тощо. На відміну від сучасного, архаїчне сприйняття подібних опозицій має дещо інші семантичні відтінки, які характеризуються відсутністю конфліктності між її частинами — правим-лівим, верхом-низом, лівим-правим і т. п., тобто вони не протиставляються між собою, оскільки ще не мають абстрактного значення. Наприклад, опозиції типу: верх-низ, ліво-право, зад-перед є закодованим описом будь-якої визначеної структури: всесвіту-людини (пор. з віруваннями про походження елементів ландшафту з тіла людини-велетня: сонця — з його очей, гір — з його кісток); міста-будинку (ототожнення окремих елементів оселі з тілом людини: "око-вікно"; міста: "лобне", тобто центральне місце); землі-неба. Так, сонце/зорі ототожнювались з очима пращурів/Бога (верх), земля — з лоном, звідки народжується життя (низ)[16].

Цікавою в даному аспекті видається згадувана вище опозиція "життя-смерть", яка позначає у міфології точку переходу між "тим" і "цим" світами. Потойбічний світ уявлявся давніми слов'янами як продовження земного життя[17]. З іншого боку, душа померлого могла являтися рідним у вигляді комахи[18] чи відбиватись у дзеркалі (пор. із звичаєм закривати дзеркала під час поховального обряду, щоб смерть "не перейшла" на інших), що наводить на думку про здатність душі покійного вселятися в іншу істоту. Семантично дотичними до цього видаються також обряди вшанування дерев як пращурів. Так, існували ритуальні заборони на вживання фруктів перед Спасом: "Коли батьки, які втратили дітей, чи діти, які втратили батьків, їдять на Спаса фрукти — то померлим на тому світі буде дуже важко"[19]. Подібні вірування відбились у текстах лікувальних замовлянь. Наприклад: "Дубоньку-кумоньку, в тебе парубок, в мене дівка, поберімося, полюбімося..."[20]; "Я вас (крикливиці) визиваю, я вас висилаю на ліса, в лісі дуб, а в дубі дід, а в його дочка Наталочка"[21]; "На морі, на острові стояв дуб гіллястий, коренистий; під тим дубом сидів син Герасим". Вірування у переселення людської душі в рослину/комаху асоціюється із давніми уявленнями про безперервність вселенського життя, здатність природи до самовідтворення. Звідси порівняння весни з молодістю, зими — зі старіс-

тю (пор. із гротескними "зелений" у значенні "молодий"; "колода"/ "пеньок" у значенні немічний, старий)[22]. У міфології слов'ян, на відміну від інших народів, не зустрічається прямих свідчень про перевтілення душі у людську подобу. Непрямими відомостями можуть бути вірування у воскресіння померлих в день страшного суду.

Однотипність кодування різних ланок життя людини і природи (пор. асоціацію людини з деревом у значенні сохнути, зеленіти, рости і т. п.) вказує на цілісність архаїчного світогляду[23]. На думку М. Чмихова: "Давні люди сприймали кожен об'єкт чи предмет одночасно, застосовуючи для цього декілька "кодів" — рівнів абстракції, починаючи з побутового і завершуючи, певним чином, теоретичним, космічним. Зв'язок цих "кодів"-рівнів чітко відбився у самому міфі, оскільки всі вони вважались еквівалентними. У зв'язку з цим вивчення світогляду давніх суспільств може здійснюватись на двох чи трьох рівнях. При двочленному поділі такими будуть побутовий і ритуальний рівні. Останній тоді, імовірно, необхідно уявити у вигляді двох підрівнів — нижчого, соціального, і вищого — космічного (наприклад, посудина на побутовому рівні сприймається як річ, необхідна для приготування їжі чи збирання запасів; у ритуалі на соціальному підрівні — як символ влади; а в ритуалі на космічному підрівні — як символ Всесвіту)... Останній рівень був не лише вершиною світосприйняття, але й концентрованим виразом його основоположних ідей"[24].

Недостатній рівень абстрактного мислення, — сприйняття конкретної суті предмета чи явища, пояснює відсутність ідеї абстрактного бога і наявність окремих божеств, які "відповідали" за певну ділянку людського життя. Звідси характерне для архаїчного суспільства ставлення до божеств, яким, з одного боку, приносили щедрі жертвоприношення, з іншого — могли покарати за "недбале виконання своїх обов'язків". Наприклад, ідол Перуна за наказом Володимира було покарано відповідно до норм тогочасного звичаєвого права — спочатку його відшмагали, після чого вкинули у Дніпро (так само страчували злочинців у давній Русі: їх спочатку били, потім топили)[25]. Аналогічно до цього встановлюються правила, які регламентують поведінку людини в архаїчному суспільстві, тобто співвідношення "людина-божество" проектується на соціальний рівень "людина-людина". Зразки таких неписаних правил дійшли до наших часів у вигляді заборон типу: "Не вбивай жабу, бо мати помре", "Не бий собаку/кота", "Не вітайся через поріг", "Не сиди за столом у шапці", "Не спи перед заходом сонця", "Не позичай ввечері солі", "Не плюй у криницю" і т. п. Категоричність у встановленні норм поведінки пояснюється, на нашу думку, необхідністю конкретного визначення меж дозволеного і недозволеного, а також сакралізацією всього, що стосується виживання у складних природних умовах і соціальному середовищі. У зв'язку з цим поняття добра також мало конкретне значення і позначало матеріальне благо безпосередньо для окремого роду чи племені (пор. з розумінням "добра" у значенні великої кількості майна). Наприклад, вбивство чужинця на "своїй" території не вважалось особливою провиною, тоді як смерть члена свого роду суворо каралась[26].

Серед визначальних ознак, які характеризують архаїчне світосприйняття як тип свідомості, варто виділити також чуттєвість. Чуттєве сприйняття, як один з рівнів пізнання, передбачає створення не лише понятійних, але й образних смислових структур, які дають змогу розглядати предмет чи явище більш рельєфно, залежно від емоційних станів. Наявність чуттєвого фактора сприяє наповненню міфологічних образів додатковими ознаками, які описують предмет за допомогою специфічних міфопоетичних засобів — інакомовності, образних порівнянь, гіпербол, додаткових імен, епітетів. Відповідні мовні явища свідчать про виникнення асоціативного сприйняття — підміни сутності предмета іншим поняттям. Так, слово "ведмідь" є прикладом типової інакомовності, що вказує на основну ознаку цієї тварини — вміння знаходити мед (пор. з рос. "мед-ведь", тобто "відаючий мед"); аналогічно слово "рись" відбиває здатність тварини "рикати". Первинне значення складних асоціативних рядів відтворюється за допомогою ретроспективного аналізу культурних явищ, обрядів, шляхом порівняння слів зі споріднених мов, вивчення тогочасного природного середовища, а також за допомогою літописних свідчень і археологічних матеріалів. Прикладом такого аналізу може слугувати відтворення початкового значення традиційного порівняння вірності молодого подружжя з дубом і березою. Поза знанням первинної смислової ситуації дані образи є лише текстовою метафорою, яка виникла на основі родової подібності: "парубок як дуб", "дівчина як береза" (цікавим у даному аспекті є поділ дерев на чоловічу і жіночу стать). Поряд з цими образами існують й інші по-

рівняння, що позначають родову приналежність, але не позначають ідею парності, скоріше навпаки, символізують самотність і розлуку. До таких слід віднести порівняння парубка з ясенем, явором, дівчини з тополею, калиною, вербою. Розв'язання даної проблеми криється у біологічному сумісництві цих рослин, а саме здатності дуба і берези рости з "одного кореня", що було помічено нашими пращурами. Подібні ланцюжки можуть виникати за кольоровою подібністю. Наприклад, у замовляннях синій колір асоціюється з хворим, неживим тілом (пор. "посиніти" у значенні "хворіти", "померти"): "Був собі синій чоловік, та пішов він в синій ліс, та зрубав він синє дерево та зробив синього човна і сині веселечка, та сів він в синього човна, та й поїхав на синє море, спіймав синю щуку, з синіми губами, з синіми зубами, з синіми перами, взяв синього казана, налив синьої води, приставив до синього вогню, обіклав синіми дровами зварив синю щуку, став її розбирати, на частки роздирати синіми зубами, синіми губами, стала хрещеному (ім'я) бешиха відступати, за сині гори, в глибокі річки, в лісові хащі, в болота"[27].

Сталість образної системи обряду/фольклору і його значеннєвих характеристик пояснюється консервативністю архаїчного світосприйняття, яке формувалось і фіксувалось протягом тривалого історичного часу. У розуміння "консервативності традиційного світогляду" вкладається не так поняття застиглості його формальної структури чи певних світоглядних настанов, які змінюються під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, як їх циклічне повторення. Проблеми циклічності ми вже побіжно торкались на початку статті і встановили, що психіка архаїчної людини тісно пов'язана з космічними ритмами. Розглянемо це питання з погляду функціональності, тобто як дана циклічність проявляється у традиційній культурі. Людина в архаїчному суспільстві здебільшого або повторює першодії своїх міфологічних пращурів/богів, зафіксованих в обрядах і віруваннях, або копіює досвід попередніх поколінь, який стосується переважно господарської діяльності. На думку М. Еліаде: "у "первісних" народів не лише обряди мають свою міфологічну модель, але будь-яка діяльність людини набуває такого значення, наскільки точно вона повторює вчинки, здійснені спочатку богом, героєм чи пращуром"[28].

Окремі моменти життєдіяльності людини з часом втрачають своє утилітарне призначення, але продовжують повторюватися традиційно, і функціонують як культурні пережитки або набувають обрядових характеристик. Прикладом подібного стереотипу може бути обряд добування "живого вогню" засобом тертя — центральна подія обрядової драми календарних обрядів, пов'язаних із астрономічними сонячними фазами. Аналогічна закономірність спостерігається у звичаєвій обрядовості, коли первинне значення обрядової дії забувається і вона виконується традиційно. У Городищі Черкаської області нещодавно був записаний звичай, походження якого ніхто із респондентів пояснити не зміг. По закінченні толоки один з її учасників (як правило, чоловік) на центральному сволоку вгорі виліплює глиняні моделі falos(а) і vagin(и), які розташовуються поруч[29]. Постійне повторення тих чи інших дій сприяє створенню у свідомості людей психічних/ментальних стереотипів сприйняття дійсності, що передбачає створення певної світоглядної моделі.

Разом з тим обряд є не лише формальним циклічним повторенням архетипних дій, але й сам підтримує (живить, наповнює значенням, стимулює) встановлену циклічність. Постійне повторення будь-якої дії, навіть коли вона пропонується як обрядова, задає відповідний ритм життю суспільства. Звичний одноманітний ритм передбачає поступове старіння і вмирання не лише фізичного, але й соціального організму (ритм тут як основна ознака часу). Обряд створює можливість постійної регенерації соціальної структури за рахунок ствердження ідеї відтворення життя. Наприклад, поминки померлих на Чигиринщині ("Гробки") називають "проводами"[30], кінець старого року є початком нового; Великодні свята символізують одночасно розп'яття і воскресіння Ісуса Христа тощо. У даному випадку обряд, з одного боку, копіює природні часові закономірності (подібно до того, як "відроджується" сонце і природа щороку); з іншого — перекладає їх на мову соціального, тобто людина творить свій час, створюючи цикли життя колективу.

Сутність обряду як соціальної проекції ідеї відродження життя може проявлятися у декількох аспектах. Як зазначалось вище, усне поетичне слово, "підсилене" ритуальною дією, здатне до психічного навіювання, що сприяє виробленню автоматизму обрядової поведінки, тобто створюються її зразки шляхом моделювання певних словесно-дієвих ситуацій. Система регулювання поведінки простежується в обрядах, де кожна дія його виконавця чітко регламентована. Залежно

від ситуації, за допомогою обряду "включалась" необхідна програма, активізуючи діяльність колективу чи окремого його індивіда. Наприклад, весільний обряд має загальну модель, яка виконується традиційно. Із покоління в покоління передаються зразки такої моделі, де описані обрядові дії і поведінка учасників ритуалу. Знання обрядової моделі дає можливість розпізнати серед локальних варіантів основний сюжет, тобто простежити первинне значення культурних явищ. Так, ритуальний обмін короваями був знаком поріднення двох родів, звільнення дороги весільному поїзду означало його важливість і недоторканість, аналогічного значення набував звичай обв'язувати старостів рушниками, обрядове використання вовни на весіллі вважалось ознакою майбутнього багатства тощо. В інших випадках (розв'язання земельних суперечок, суду, пошуку пари) обряд пропонував найоптимальніші моделі поведінки. Наприклад, для позначення недоторканості поля необхідно було обійти його із грудкою землі на голові; найсильнішою вважалась клятва, після виголошення якої з'їдалась пучка землі; під час епідемій хвороб чи війн могли послаблюватись табу на вживання певної їжі і т. п.

Обряд/фольклор може відбивати реальні події, які фіксуються у народній пам'яті і переносяться у сферу сакрального. Позитивний наслідок "записується" у колективній свідомості, пропонуючи оптимальне розв'язання. Коли наслідок негативний, створюються відповідні заборони, що пояснює табу на вживання м'яса певних видів тварин, рослин, а також статеві обмеження. У зв'язку з цим деякі історичні події/персоналії міфологізуються.

За допомогою обряду створюється загальна життєва модель людини, яка полягає у констатації періодичності її існування. Під періодичністю слід розуміти послідовну зміну соціальних ролей протягом зміни віку. Традиційно існували три основні вікові періоди, перехід до яких супроводжувався ініціаційними обрядами: народження (входження у світ людей); весілля (набуття соціального статусу); смерть (перехід у світ пращурів). Тринарність життєвої моделі людини співвідноситься з міфологічними текстами, пов'язаними з трійкою, як загальним зразком розвитку будь-якої системи (народження-розвиток-вмирання). Відповідна потрійність співвідноситься також із структурою міфологічного всесвіту — його орієнтації по вертикалі: верх-середина-низ. За подібною моделлю описується шлях душі людини після смерті, де верх і низ ототожнюється з небом і підземним світом. Пор. з двома основними формами поховання — кремації (душа разом з димом підноситься на небо), та інгумації (покладання тіла у землю, що співвідноситься з архаїчними міфами про створення людини із глини). Послідовність переходу з одного суспільного стану до іншого є обов'язковою у традиційному суспільстві (неодружених покійників споряджали як на весілля). Зміна такого порядку вважалась неприпустимою, оскільки порушувався загальний ритм життя колективу.

Зразок тривимірної моделі відбивається також у обрядах, пов'язаних з перехідними станами людини, наприклад, захворюванням. Так, в особливих випадках (коли хвороба загрожує життю людини) розігрується містерія тимчасової смерті, де воскресіння хворого ототожнюється з його одужанням. Для цього хворого одягали, як на похорон, у чистий одяг і садовили на стілець, застелений білою хусткою (білизна як основна ознака ритуальної чистоти). Братчики запалювали великі свічки і клали на столі "чисту білу пшеницю"[31], куди ставили дев'ять невеликих свічок (пор. із звичаєм класти покійника на столі). Священик правив службу і світив одну свічку, потім мирував хворому груди, чоло і руки. Після чого гасив свічку і запалював іншу. Обряд повторювався дев'ять разів. По закінченні церемонії її учасники пригощались як на поминках: "Як буде жить, то скоро одужає, і навпаки"[32].

Відчуття космічних закономірностей, що проявляються у вигляді циклічності існування як природи, так і людини, суттєво впливає на формування архаїчного світогляду. Обряд, як найбільш істотна його частина, є не лише проекцією загального біоритму природи, але й сам формує і підтримує цей ритм на соціальному рівні, надає йому смислу, наповнює його змістом. Моделювання є важливою ознакою соціально організованого суспільства, оскільки характеризує рівень розвитку людської свідомості, що можливо лише при наявності творчості і належного рівня абстрактного мислення.

м. Черкаси

1. Внаслідок нагромадження інформації виникає потреба розширення існуючої системи понять, тобто збільшення кількості слів, знаків і т. п. Разом з тим цей процес відбувається за рахунок початкового набору понять, які отримують додаткові значення, утворюючи, таким чином, розгалужену знакову структуру, яка відзначається відповідною полісемантичністю.

2. *Чмыхов Н. А.* Истоки язычества Руси. – К., 1990. – С. 78–108; 110–198.
3. *Кассирер Э.* Философия символических форм. В 3-х т. – М., СПб., – 2002; *Мосс М.* Социальные функции священного. – СПб. – 2000; *Мюллер М.* От слова к вере // История религии – М., СПб. – 2002. – С. 245–824; *Фрейденберг О. М.* Поэтика сюжета и жанра. – М., 1997; *Элиадэ М.* Аспекты мифа. – М., 1995.
4. *Потебня А. А.* О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий // *Потебня А. А.* Слово и миф. – М., 1989; *Фаминцын А. С.* Божества древних славян. – СПб., 1989; *Афанасьев А. Н.* Происхождение мифа. Статьи по фольклору, этнографии и мифологии / Сост. подготовка текста, ст., коммент. А. Л. Топоркова. – М., 1996.
5. *Велецкая Н. Н.* Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М., 1978; *Рыбаков Б. А.* Язычество древней Руси – М., 1988; *Ерёмина В. И.* Ритуал и фольклор. – Л., 1991.
6. Найкраще відповідний стан свідомості ілюструється третім законом Ньютона, який урівнює силу дії і силу протидії.
7. *Чмыхов Н. А.* Истоки язычества Руси. – С. 134–135.
8. *Колесов В. В.* Мир человека в слове древней Руси. – Л., 1986. – С. 154.
9. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших. Уклав М. Номис / Упор., прим. та вступна ст. М. М. Пазяка. – К., 1993. – С. 88; 475–476.
10. *Вархол Й.* Ігри та забави при покійнику // Miroslav Sopoliga a Kolektiv. Vedecky zbornik staheno muzea ukrajinsko-rusinskej kultury vo Svidniku. – Presov, 1995. – № 20. – S. 215–238.
11. *Рыбаков Б. А.* Язычество древней Руси. – С. 115.
12. Українські приказки, прислів'я і таке інше. – С. 475–476.
13. *Там само.* – С. 475–476.
14. *Попов Г. И.* Русская народно-бытовая медицина и психотерапия. По материалам этнографического бюро кн. В. Н. Тенищева // *Торен М. Д.* Русская народная медицина и психотерапия. – СПб., 1996. – С. 277–490. *Сидоров А. С.* Знахарство, колдовство и магия. Материалы по психологии колдовства. – СПб., 1997.
15. М. Чмихов приходить до висновку, що глобальні екологічні катастрофи відбувались "у момент синхронного руйнування гармонії у житті природи і суспільства" (*Чмыхов Н. А.* Истоки язычества Руси. – С. 198).
16. Традиційно величина (ширина, висота, товщина, глибина, довжина) будь-якого об'єкта позначається за допомогою системи архаїчних бінарних опозицій.
17. *Рыбаков Б. А.* Язычество древней Руси. – С. 112–120.
18. Пор. із віруванням: на поминальному обіді (незалежно від пори року) має з'явитися комаха. Її поява розцінювалась, як душа небіжчика, яка "прилетіла" попрощатися з рідними. Записано Литовко В. М. у с. Власівка Ічнянського р-ну Чернігівської обл.
19. *Беньковский И.* Некоторые обычаи и обряды, приуроченные к Спасу // Київська старовина. – 1895. – Т. 50. – № 7–8. – С. 10–11.
20. Зоряна вода (таємниці поліських знахарів) / Упор., вст. ст. В. Ф. Давидюка. – Луцьк, 1993. – С. 15.
21. Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем) // Українські чари / Упор. О. М. Таланчук. – К., 1992. – С. 32–95.
22. Вірування про переселення людської душі в рослину можна розуміти буквально, оскільки тіло, поховане у землі (від слова "заховати" – рос. "прятать") стимулює ріст рослинності. Поховання пращура під порогом відповідно "живить" нащадків.
23. Цілісність світосприйняття простежується на прикладі структури пальчастих фібул. Верхня її частина, що позначає землю, плавно перетікає у нижню – підземний світ. "Ніякого протиставлення двох частин композиції чи присутність хтонічного у підземно-земному світі ми не бачимо" (*Рыбаков Б. А.* Язычество древней Руси. – М., 1988. – С. 201).
24. *Чмыхов Н. А.* Истоки язычества Руси. – С. 24–25.
25. Літопис Руський. – К., 1990. – С. 66.
26. Згодом таке ставлення поширюється не лише на іноплеменців, але й на іновірців і представників іншої суспільної ідеології.
27. Записано Китовою С. А. у с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської обл.
28. *Элиаде М.* Миф о вечном возвращении. – СПб., 1999. – С. 38–39.
29. Записано Назаровим О. В. у м. Городищі Черкаської обл. Можна припустити, що раніше здійснювався ритуальний coitus після закінчення будівництва. Пор. з обрядовим паруванням після закінчення сівби, пережитком якого є звичай качання по ниві.
30. Поминальні свічки на Чернігівщині називають "провідничками", кількість яких має бути непарною. Свічки запалювались особисто господарем і мали передаватись із рук в руки тими, хто прийшов попрощатися з покійним, після чого вкладались у домовину. Господар мав стежити, щоб не пропало жодної свічки, оскільки це віщувало смерть когось із рідних покійного. Записано В. М. Литовко у с. Власівка Ічнянського р-ну Чернігівської обл.
31. Звичай ставити на похоронах свічку у зерно зафіксований автором у с. Яблунівці Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.
32. *Рябий М.* Пісні, весілля, купальські пісні, вірування, легенди, землеробство. 1928–1931 рр. – Рукописні фонди ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 1–5. 425. 66 арк.

УКРАЇНСЬКІ РОБІТНІ ПІСНІ

Віктор ДАВИДЮК

Поява цієї статті спричинена кількома обставинами. Перша і найголовніша – підготовка академічного фольклористичного словника, над яким працює Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології. Хочеться, щоб на початку нового століття українська фольклористика не тільки акумулювала всі здобутки попередніх десятиліть, а й зуміла обійти хоча б більшість із тих недоречностей, які закралися внаслідок адаптації української термінології до аналогічних російських термінів, яка найчастіше відбувалася методом звичайного калькування. Серед таких недоречностей – несприйнятні для українського слуху **трудові пісні.**

Утилітарні функції цього жанру ще на початку XX ст. описав Ю. Карський, відомий своїми фундаментальними дослідженнями побуту й традиційної культури білорусів. Згодом вони були озвучені В. Аничковим. Український відповідник "трудові пісні" в 1958 р. увійшов до підручника "Українська уснопоетична творчість". Надалі про цей жанр забули, і всі пісні,

якими супроводжувалися різні види сільськогосподарських робіт, відносили до календарно-обрядових. Спочатку серед них з'явилися жниварські, а потім цей перелік поступово прирoстав косарськими, гребецькими, ягідними, пастушими піснями і навіть піснями до полоття.

Та якщо жнива супроводжуються хоч якимись обрядами, то решта різновидів цих пісень позбавлені навіть натяку на якийсь ритуальний супровід, тобто вони аж ніяк не обрядові.

Про календарність тією ж мірою, що про колядки, щедрівки, веснянки, русальні, купальські пісні, також говорити не випадає. Вона залежить не від календаря, а від фенологічних особливостей року. Це стосується всіх сільськогосподарських пісень, у тому числі й жниварських.

Щодо останніх, то переважна більшість їх має позаобрядовий зміст. Основні мотиви зажинок більше стосуються частування женчиків, ніж самих жнив, жниві пісні переважно виспівують дражливу та еротичну тему цього процесу, тож недаремно до обрядових Ф. Колесса відносив лише обжинкові пісні. При цьому вчений нагадував, що "обжинкові обряди розпадаються на такі частини: 1) залишають останні незжаті колоски "на бороду" або "козу"; 2) плетуть обжинковий вінець, який несе "княгиня" в супроводі "дружок"; і 3) складають обжинковий вінець із бажаннями до рук господаря". На думку вченого, всі ці обряди поєднуються з піснями, які величають обжинкову "бороду", оспівують плетення вінця і закінчуються закликом женців до господині, щоб готувала їм обід[1].

Проте навіть таке поєднання цих пісень із зазначеними обрядодіями видається непереконливим. Пісень про завивання "бороди" на хлібному полі в нашій усній традиції не спостерігається, відсутні такі і в давніших збірниках П. Чубинського, В. Милорадовича, В. Гнатюка.

Лише поодинокі обрядові дійства можна помітити у жниварських піснях, які виконувалися під час обжинок, а саме в тих, де згадується несення вінка господареві:

1. Ой як то нам весело,
Бо ми віночок несемо,
А як будемо в селі,
То буде ще веселій.
2. Котився віночок по полю,
Просився женчикув додому:
— Мої женчики-дивочки,
Возьміте мене на ручки,
Занесіте мене додому,
Положіте мене в стодолу.
Хай у стодолі спочину,
Доки вивезуть на ниву.
Вже я на ниві набувся,
Буйного вітру начувся.

Решта відомих пісень, які виконувалися під час жнив, радше описують процес хліборобської праці, ніж її обрядовий бік. Тож, мабуть, зовсім не випадково і В. Милорадович, і М. Грушевський розглядали ці пісні як ритмічний супровід до певних занять, і називали їх робочими[2].

Майже століття тому М. Грушевський скрушно зауважив, що, хоч європейський фольклор цієї тематики скрупульозно проаналізований проф. Бюхером, українських пісень у цьому дослідженні немає зовсім. Тим часом ще в найстарших збирачів українських пісень фігурують такі категорії, як косарські, гребецькі, обжинкові пісні[3].

Один із напрямків вивчення цього пісенного масиву М. Грушевський вбачав у з'ясуванні специфіки його ритмічності, що робила поезію конструктивною силою. Таким чином вчений скеровував своїх послідовників здійснити з українськими жниварськими, косарськими та гребецькими піснями таку ж марудну роботу, яку Бюхер виконав із європейськими, хоч і зауважував, що "з текстуальної сторони наші пісні носять сліди дуже пізнього часу — праці на поміщицьких ланах, на заробітчанських плантаціях", тому вважав, що елементи давніших робочих пісень треба шукати "в веснянкових грах і піснях, де згадуються різні господарські роботи"[4].

І хоч послідовників, на жаль, не знайшлося, напрямок було визначено правильно. Адже якщо брати до уваги пісню "А ми просо сіяли, сіяли", на яку покликається М. Грушевський, то вона ідеальна з ритмічного боку для супроводу процесу сівби. Її десятискладовий вірш, що за допомогою музичного супроводу трансформується в дванадцятиколінний стрій, якнайкраще підтверджує думку, що перш ніж перейти на забаву при паруванні молоді вона добре послужила справі конструювання робочого ритму хлібороба-сіяча:

А ми просо сі-і-яли, сіяли-и,
Ой дів Ладо сі-і-яли, сіяли-и.

Дещо твердіший, а тому коротший для придиху, ритм косарської пісні "Гей нуте, косарі".

Ге-е-й нуте, косарі,
Хоч не рано почали,
Хоч не рано почали,
Та немало утяли.

Її семискладовий вірш, який ділиться на 2 коліна (4+3) також повністю відповідає ритмові косарської праці.

Таким чином, думка В. Анічкова про те, що сучасні йому пісні майже зовсім не служать

мускульному і психічному піднесенню, а отже цілком відрізняються від тих пісень, що їх співали під час роботи далекі предки, не витримує критики, принаймні на матеріалі українському.

До хибної думки, що сучасна людина керує своєю енергією не через пісні, і що в цьому їй пісня майже не потрібна, В. Анічкова, очевидно, привела та обставина, що на початку XX ст. в ролі так званих трудових пісень використовувалися інші жанрові різновиди, в яких згадувалися ті чи інші господарські заняття. Для прикладу, в українському фольклорі при вибиранні льону могли однаковою мірою виконуватися рекрутська "Ой у полі, полі зелененькім", де другим рядком — "там дівчина брала льон", і балада "Ой у полі зелененькім", яка продовжується словами "брала вдова льон дрібненький", і інша балада "Ой чиє то сіно" зі словами "виряджала мати сина у солдати, молоду невістку — зелений льон брати". Тільки ж жодна з цих пісень не виконувалася у процесі праці, хіба що на відпочинку чи по дорозі додому.

Пісні до роботи — це зовсім інші пісні. Для жанрового визначення, в першу чергу, придатні ті з них, у яких змальовано сам процес роботи. Переважно зі словами "ой полю, полю", "берітеся, ягідки", "нуте, нуте до межі" тощо. Найбільший інтерес серед них справедливо викликають жниварські, оскільки цей вид праці існував задовго до появи коси чи грабель.

Найтиповішим прикладом ритмічної організації пісенного тексту жниварських пісень можна вважати такий:

Живо, женчики, живо,
Буде ввечері диво,
Буде ввечері диво:
Буде горілка й пиво.

(Зап. у с. Залухові Ратнівського району Волинської області)

Жнися, загоне, жнися,
На мене не дивися.
Я женчик молодейкий,
В мене серпочок малейкий.
Або мене подожніте,
Або мене подождіте.

(Зап. там само)

Обидві наведені пісні з Західного Полісся цінні тим, що відображають процес праці, а отже, можна сподіватися, що й передають природний робочий ритм. Семискладовий вірш з цезурою перед двома останніми складами дуже правдоподібно передає ритм дихання женців. Перші 5 складів пісні припадають на пряме положення тіла, коли жниця переступає з місця на місце, відбирає пасмо стебел, і лише 2 останні виконуються на видих, коли треба докласти зусилля, щоб вижати відібрані стебла.

Той самий ритм (5+2) спостерігається і в жниварських піснях із Центральної України.

Ми то, женчики, ми то
Пожали всейке жито,
А другії лініві —
Стоїть жито на ниві.

Отже, наведена ритмічна схема якщо не основна, то одна з основних для пісень, які виконувалися в процесі жнивування. Що ж до пісень, які співалися не в процесі нагинання й розгинання, то вони могли б мати й довші рядки. Візьмемо для прикладу пісню, де відображено кінцевий результат:

Скіко на небі зірочок, (8)
Стико ми нажели купочок. (9)
У полі ночейка зайняла, (9)
Широкая нива втомила. (9)
Не так нива, як гони, (7)
Широкі довгі загони. (8)
Не так гони гонячи, (7)
Як тиї снопочки носячи. (9)

Як бачимо, кількість складів у кожному з віршів нестабільна, вона коливається від 7 до 9. Проте в семирядковому "не так нива, як гони" точно вгадується та праоснова, на якій відбувалася подальша ампліфікація. Вона ідеально вкладається в структуру (5+2).

У багатьох жнивних піснях невід'ємною частиною їхнього змісту постають еротичні мотиви. Наскільки вони традиційні в сучасних текстах, говорити важко. Хоча те, що відбувалося в кінці жнив в обряді завивання бороди, починаючи з совання за ноги господині і закінчуючи качанням по полю, дуже близьке до прокреативної магії, завдання якої полягало в пробудженні родильної сили землі за аналогією до жіночої родючості. Ці мотиви часто-густо виступають на передній план і в жниварських піснях в ритуалі несення віночка господареві:

Надягнемо віночок на таку,
Щоб привела хлопця до року.

Не братимемо до уваги ритміку цієї пісні, вона не ідеальна для таких визначень, оскільки різну кількість складів мають навіть два сусідніх вірші. Важливіший сам факт наявності у ній прокреативної магії, яка, в принципі, може бути притаманна хліборобським пісням від найдавніших часів. Що ж до самих текстів цієї тематики, то маємо в своєму розпорядженні такі їхні зразки:

Сиділа пуд гречкою,
Махала хустечкою:
З гаю, хлопчики, з гаю,
Широкий загін маю.
Хто мого снопа зв'еже,

Той зо мною спати леже.
(Зап. в с. Залухові)

Ой ти, дівойко, ой ти,
З козачейком не йди, не йди.
Дівка не послухала,
За гору потрухала.
За гору тонейкая,
З-за гори ровнейкая,
За гору — як дощечка,
З-за гори — як бочечка.
(Зап. там само)

Пудожни мене, Грицю,
Дам тобі паляницю.

Як бачимо, в жнивних еротичних піснях семискладовий вірш домінує також. І навіть у тих небагатьох, причетних до обрядовості, не помітити його неможливо:

Ой як же нам весело,
Ми віночки несемо.
А як будемо в селі,
То ще буде веселій.

Важко не зауважити й інше: незважаючи на семискладовий стрій, у наведеному вірші нема цезур після п'ятого складу, без яких не могла обійтись робоча пісня. І лише передостанній рядок ("А як будемо в селі") завдяки дотриманню цього членування (5+2) витримує генетичні ознаки старого жанру.

Семирядковий вірш іноді проскакує і в інших неробочих жниварських піснях, як-от:

Ой наш татойко молодий,
Під ним коник вороний.
Їздить по полю гукає,
Женчикув додоми скликає.

Загалом же такі пісні, вирвавшись з неволі монотонного жниварського руху з його усталеним ритмічним малюнком, тяжіють до подовження віршового рядка, тобто до його ампліфікації. Тим-то серед таких пісень добре помітні як восьмискладові, так і дев'ятискладові рядки.

Нарощення восьмого складу найчастіше відбувається в піснях, не пов'язаних з трудовим процесом. Серед них, наприклад, такі, які начебто співаються від імені господині:

Жніте, женчики, // до краю (8)
Я вам пиріжечка украю. (9)
А хто до краю // вижниться, (8)
Тому пирижечок почнеться. (9)

У такій пісні, як бачимо, пауза для передиху перед останньою фразою необов'язкова. І все ж у двох пісенних рядках після перших п'яти складів традиційно збережено місце для цезури.

Яким чином відбувалася трансформація цих текстів, видно на прикладі такої пісні:

Ой сонца, сонца, // сонайко,
Чом ни заходиш // хутайко?
Дась ти ни було // при наймі,
Шо ни ймали віройке мні.

Ой сонца, сонца, // сонайко,
Заходь, заходь жа // хутайко.
Широка нева // втомила,
Темная ничка // накрила.
(Зап. в с. Доманеві Ратнівського району на Західному Поліссі)

Примітно, що перші п'ять складів майже кожного з рядків цієї пісні ("ой сонце, сонце", "чом ни заходиш", "дась ти ни було", "заходь, заходь же", "широка нива") це закінчені в смисловому значенні фрази. До того ж, вони дуже нагадують ритміку робочих пісень до жаття. Відміна лише в тому, що після цезури, яка передбачається услід за п'ятим складом, у ній наступна фраза не дво-, а трискладова. Та, зрештою, пісня відображає не розпал жаття з його розміреним ритмом, а завершення робочого дня.

Такий же ритмічний малюнок у відомих жниварських піснях "Котився віночок по полю", "Ой ти, паночку, королю" та ін.

Ритмічна схема 5+3 видає себе і в інших піснях до роботи. Для прикладу — у тих, які виконувалися "в ягодах". На це є дві важливі причини. Перша — збір лісових ягід чорниць, починається невдовзі перед Купалом, а відразу після нього, а часом і водночас, розпочинаються жнива. Таким чином, обидва види пісень співаються в один і той же час, тому і ті, й інші часом визначаються виконавцями як петрівочні. Друга — деякі з пісень тематично підходять як до жнив, так і до збирання ягід. Наприклад:

Наша матюнка // домує,
Нам вечеройку // готує.
А як не буде // готова —
Не ночуватиме // удома,
А ночуватиме // у лісі,
При зеленому // горісі.

На Поліссі цю пісню дівчата співали під час збирання чорниць, хоч два перші рядки відомі й у жнивному контексті. Як бачимо, її ритмічний малюнок такий же, як і у пізніх, неробочих, жниварських піснях. Але для пісень ягідних він швидше поодинокий факт, ніж закономірність. Збирання чорниць не пов'язане з ритмом. Це хоч і важка, але дуже спокійна і монотонна робота. Дихання вона в усякому разі не утруднює. У таких випадках народна пісня, як правило, надає можливості для вокалізації. Не в останню чергу це відбувається за рахунок розтягування мелодії. Певних ускладнень при цьому набувають і тексти. У таких піснях вони рідко бувають ідеально розміреними. Їхні рядки можуть і мусять мати різну кількість

складів. Адже будь-яка вокалізація пісенного складу під час співу в лісі поліпшує звучання.

І хоч ягідні пісні не дуже залежать від робочого ритму, все ж розглянемо ті із них, де згадується процес праці. Як правило, вони коротенькі і рідко виходять за межі чотиривірша (катрена) з паралельним римуванням. Маємо в своєму розпорядженні всього декілька таких текстів:

Берітеся, ягудойки, із листям, (11)
Бо я йду додому з користю. (9)
Берітеся всі ягудойки із бору (12)
Бо я йду додомойку вже скоро. (10)
(Зап. у с. Забродах Ратнівського району)

Ой бирітеся, ягодойки, всі-всенькі (12)
Щоб ми йшли додому веселейкі. (10)
Ой бирітеся, ягодойки, з витками, (12)
Щоб ми йшли додому із ягодками. (11)
(Зап. у с. Видраниці Ратнівського району)

Як бачимо, в основу ритмічного строю обох пісень покладено дванадцятискладовий вірш, а 9, 10, 11 складів вказують лише на одне — окремі склади співаються на розспів. Не можна не зауважити ще одну особливість: хоч ритміка текстів цих пісень досконалістю не відзначається, у кожному із пісенних рядків, за винятком другого й четвертого у другій пісні, передбачено місце для цезури перед трьома останніми складами. Та й ключова фраза "ой бирітеся" виділяється від "ягудойки" як ритмічно, так і інтонаційно. Тож, видно, маємо справу з ритмомелодикою, яка з повним правом може вважатися похідною від жниварських пісень, де склад 5+3 основний.

Дванадцятискладовий вірш серед ягідних домінує і в неробочих піснях:

Ой гукну, гукну — нехай почує,
Ха-ай для мене вичероньку готує.
Ой гукну, гукну — нехай літи дочуває,
Ха-ай для мене вичеру наливає.
— Ой іди, до-оню, аби дужа-здорова,
Бо вже для тебе вичеронька готова.
— Ой їж же, мати, що ти там наварила,
Вже мені твоя вичеройка немила.

Той самий склад і в пісні, де звучить мотив прощання з бором:

Ой надобрануч, боройку, надобрануч,
Повибирали усі ягодке пануч.
Тобі, боройку, — віттячко, коріннячко,
Мені, боройку — [солодке насіннячко].
Тобі, боройку, — ягудойке родети.
Мені, боройку, — по ягодки ходети.

Загалом ягідні структурно не відрізняються і від петрівочних пісень, хоч тема й інша. Петрівочні — про очікування милого, про недалеке прощання з родиною. Для ягідних ці теми чужі. Та польові матеріали переконують у тому, що співали "в ягодах" і петрівочних пісень, особливо таких, які ні складом, ні мелодією від ягідних не відрізнялися:

— Ой мати, мати, ти порадойка в хати,
Порадь же мені, як нелюба назвати.
— Ой сідай, доню, за тисовойким столом,
Назви нелюба сивейким соколом.

Часом шлюбна тема, притаманна петрівочним пісням, переплітається із темою збирання ягід, а тому чітко визначити жанрові рамки такої пісні і взагалі неможливо. Особливо це стосується новіших зразків.

Пісні до полоття хоч виконуються і не водночас із ягідними чи петрівчаними, але ритмічно вкладаються у той-таки дванадцятискладник.

Ой полю, полю, мні полоття ненащо —
По-о-любила ста-арого ледащо.
По-о-любила старого з бородою,
А він не хоче говорити зо мною.
Його борода — як на вулиці сміття,
А моє личко — як на калині віття.
(Зап. у Гірниках Ратнівського району)

Якщо ж розбити вірші цієї пісні на фрази, то всі вони легко вкладаються в схему 5+4+3, відому з ягідних пісень. Така відповідність може мати лише одне пояснення. Пісні на одну й ту саму мелодію виконувалися лише в той самий час. Можливо, тут ще потрібно зважати, що саме пололося. На жаль, у самих фольклорних текстах інформації про це обмаль. Із традиційних хліборобських культур пололи лише просо. Ця операція припадала на другу половину червня, тобто якраз на той же час, коли дозрівали й чорниці.

В одній з пісень таки вдалося знайти згадку про те, що саме поле її героїня:

По-о-лю-у я льоночок зелененький,
Прийшов до мене́ ко-о-зак молоденький.
Став він у мене́ дороженьки питати,
Я-а не знала, що йому відказати.
— Я-а, козаче, не з тутешнього краю,
Я тут і сама дороженьки не знаю.

Полоття льону в цій пісні в'яжеться з петрівчаними мотивами парубоцького блуду та звідництва. Тож навіть не уточнюючи календарних термінів цього господарського заняття, можна встановлювати, що описана в пісні подія відбувається в розпал літа, на який випадає й виконання петрівчаних пісень, і збирання ягід, від якого поступово переходять і до жнив.

Цього, вважаємо, цілком достатньо для пояснення домінанти дванадцятискладового пісенного рядка для всіх трьох видів наведених пісень. Та не зайве буде довести невипадковість і неподинокість поєднання полільних мотивів із шлюбними подібно до того, як це властиво для пісень жниварських. Єдине, чим вони відрізняються, то

це тим, що розвиток любовних стосунків у жниварських піснях перебуває на вищому рівні, ніж у піснях полільницьких, а отже, календарно останні мусили випереджати процес жнив. Так, чільною темою пісень до полоття є тема поголосу:

Ой полю, полю, а вже ручейки болять,
Ой що на мене вражі люди говорять.

Ця тема відома і з ягідних пісень:

Ой Боже, Боже, коли той вечор буде,
Коли на мене наговораться люде?
Нехай говорать, як у ліси на вовка,
Нехай їм болить сердейко ще й головка.

І в тих, і в тих піснях, схоже, основною причиною наговору є ледачкуватість дівчини, яка усвідомлює марність своїх старань у зв'язку з можливим скорим заміжжям:

Ой полю, полю, а поління ненащо,
Вже зробилася я велике ледащо,

— так характеризує свій стан сама героїня пісні.

Про те, чим закінчується цей стан душевного самозаглиблення, співається в наступному сюжеті:

Ой полю, полю, а там вовк за горою,
Ой вийди, мати, до вовка з коцюбою.
Ой вийшла мати до вовка з коцюбою,
А вовк за дочку — та й поніс у дуброву.

Вовк у таких піснях ототожнюється з парубком-викрадачем, про що свідчать інші пісні весняно-літньої тематики[6]. Отже, тема полоття така ж нероздільна з нетривалими шлюбними мотивами, як і в ягідних піснях.

Спостереження над ритмікою та тематикою наведених пісенних текстів схиляють до думки, що їх слід розглядати як один жанр. Схожість у них просто разюча. Чи є відмінності? Звичайно, є. Але вони скоріше регіонального плану. Так, скажімо, слобожанські та закарпатські жниварські та косарські пісні можуть мати свої оригінальні ритмічні повороти.

Ой на горі, на горі
Кусаються комарі.
Кусають і нас, —
Нам додому час!
І час, і пора
Нам до куреня!

(Календарно-обрядові пісні. — Київ, 1987. — С. 205–206)

Це в слобожанській традиції, де відчувається вплив маршових козацьких пісень. Зрештою, й сама пісня не про роботу, а про те, що час повертатися на вечерю до господаря. Закарпатські пісні, незалежно від часу і нагоди, спираються на коломийковий стрій. Чотирнадцятискладовим віршем тут складаються і косарські та гребовицькі пісні.

Щодо останніх, то слід звернути увагу на ще одну їхню особливість. Робочих гребовицьких пісень не існує, тобто в жодній із них не згадується сам процес громадження сіна. Більшість із них, судячи зі змісту, співалася по дорозі додому. По кількості вживання ритмічних моментів такі пісні переважають і жниварські, і косарські, і ягідницькі, і полільницькі. А тематично в них теж частіше, ніж в усіх згаданих, звучить тема праці на пана. Все це дає підстави вважати їх пізніми за походженням.

Найдавнішою ритмічною схемою усіх українських робочих пісень, очевидно, слід вважати 5+2. По-перше, вона спостерігається у всіх без винятку різновидах, по-друге, на ній тримаються всі обрядові тексти. Як правило, вони закріплені за жниварськими піснями, інші види праці обрядово не підкріплені. Візьмемо хоча б для прикладу таку обжинкову пісню:

Ой ниво, наша ниво,
Верни нам нашу силу!
Ми на тобі жели,
Силоньку положели.

Відповідники її ритмічного складу можна знайти й серед купальських, і серед весільних пісень, і серед гуцульських ладканок до худоби. Все це — докази давності цього ритму. Його перше п'ятискладове коліно — це максимально, що можна витримати на першому подиху, другий двоскладовий відрізок мелодії дає можливість короткого перепочинку перед наступним п'ятискладовим. Під час праці така розміреність набувала критичного значення.

Отже, щодо робочих пісень українського народу, то всі вони виросли на ритмомелодиці обжинкових, які, в свою чергу, виявляють залежність від родинно-обрядових пісень, переважно весільних. Тому особливо давніх серед цих пісень шукати, очевидно, не слід. Тільки цим можна пояснити і розмаїтість ритмічних схем у межах одного жанру.

І останнє питання, яке стосується даної теми, — термінологічне. Трудові пісні, як термін, для української мови визначаються лише застарілим коренем труд. Він зберігається в українському трудноці. Але замість колишнього загальнослов'янського труд в українській мові сьогодні вживаємо праця або ж ще архаїчніше за труд — робота. Недаремно пісні, які виконувалися до різних видів робіт, і Василь Милорадович, і Михайло Грушевський називали робочими. Проте і робоча пісня, і робоча сила теж сприймаються по-різному, бо коли одна — засіб до праці, то інша тільки його супровід.

Пісня до роботи все-таки повинна мати якесь інше звучання, ніж робоча сила. На наш погляд, пісні до різних видів робіт краще було б назвати робітними піснями. Робітну пісню з жодним іншим поняттям поставити в один ряд споріднених слів буде неможливо. А отже й можливостей сплутати означальну частину її назви буде менше.

ПРИМІТКИ

1 *Колесса Філарет.* Усна словесність. — Тернопіль, 1996. — С. 15.

2 *Грушевський М.* Історія української літератури. — Київ, 1993. — Т. 1. — С. 156–159.

3 *Там само.* — С. 157.

4 *Там само.*

5 *Там само.* — С. 159.

6 Про викрадення дівчини двома або трьома вовчиками йдеться у пісні "Ой була в мене мати-мачуха", аналіз якої подається в "Кроковому колесі" (Київ, 2002. — С. 21–23). В архівних матеріалах вона зазначена як така, що виконувалася перед Великоднем, тобто як постова.

МИСТЕЦТВО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОПОЕТИЧНОГО СЛОВА В ОЦІНЦІ АКАДЕМІКА МИКОЛИ СУМЦОВА

Ольга ІВАНОВА

Видатний дослідник фольклорно-етнографічних народних перлин М. Сумцов високо цінував поезію, в яку, за визначенням вченого, "входять всі кращі надії народу, кохання молодої, бойові заклики войовників, тихомовні співи матері над колискою, гучне та бучне весілля, плач сироти та жалісливі старечі співи, віршування школярів... В давні часи пісня і казка носились над кожною людиною і часто допомагали їй як у горі, так і в радості"[1].

Народна поезія в усіх її жанрових розгалуженнях відіграє вагому роль у суспільному розвитку, бо, прислухаючись до пісень і казок, до легенд і віршів, до сільських співців і музикантів, людина мимоволі переймає народні почуття і заглиблюється в найпотаємніші куточки народного світогляду. "В казках і піснях часто, наче сонячні промені, — зазначає дослідник, — блищать яскраві думки або виринають гарні почуття. Розумний чоловік знаходить тут свою рідну країну, свою батьківщину в найкращих її рисах і проявах, знаходить цілісний світ, надзвичайно барвистий, наче квітчаста нива на Великодних Святах"[2].

Досліджував народну пісню і О. Потебня. У другому періоді своєї фольклористичної діяльності (1877–1894) він зайнявся детальним вивченням народної пісенної творчості. В цей час вчений опублікував ряд праць з питань фольклору, серед яких особливу цінність становить ґрунтовне дослідження народної пісні "Объяснение малорусских и сродных народных песен".

Дослідник поставив перед собою важливу й нелегку мету — здійснити наукову класифікацію зібраного в попередні десятиліття величезного фольклорного матеріалу. Потебня відзначав, що пісня "слагается по образцу прежней, т. е. примыкает к ней своим напевом и стихотворным размером"[3].

Саме наспів і розмір, які в народній пісні завжди пов'язані зі змістом, могли б стати загальною підставою, на думку вченого, при розподілі пісень на групи. Але для цього не було потрібного синтезу знань у дослідників пісні. "Нельзя винить наших собирателей за то, — писав О. Потебня, что у них относительно легкое записывание слов не идет рядом с записыванием напевов, которое во многих случаях одно только и может предохранить от неточностей и ошибок в передаче размера"[4].

Раніше від західноєвропейських збирачів вчений прийшов до думки про необхідність паралельного історико-музичного та історико-поетичного дослідження народної пісні. О. Потебня звернув увагу ще на одну особливість народної пісні — її варіантність: "Разница между созданием и воспроизведением почти сводится на нет, — зауважує дослідник. Услышанное другим при повторении почти неизбежно меняется не только по форме, но и по содержанию,

ибо сам первый певец, при жизненности народной песни, не может повторить песни именно так, как спел в первый раз. Таким образом, песня на протяжении своей жизни является не одним произведением, а рядом вариантов"[5].

Класифікація народних пісень за їх розмірами, очевидно, не задовольняла й самого О. Потебню, який відзначав, що "размер есть форма слишком общая для того, чтобы по ней можно было судить о чем-либо более внутреннем"[6]. Можливо, саме з цієї причини у своїх працях з проблем народної пісні вчений поклав в основу поділу пісень поетичний образ, а не віршований розмір.

У своїх наукових працях О. Потебня пояснював символи народної поезії. Він підкреслював, що такі поняття, як вогонь, світло, калина, красний, червоний вживаються на позначення краси, кохання. Світло місяця в українських піснях, як і світло сонця, є символом краси, кохання і одночасно — символом веселощів, радощів. Прояви життя: голод, спрага, бажання, любов уявлялись народу і виражались у мові вогнем. Єдність провідного уявлення вогню-світла в словах "дівчина-красна-калина", спричинилась до того, що калина стала символом дівчини.

О. Потебня наголошував на живучості народних поетичних творів: прислів'я, приказка, байка — найяскравіші приклади, на думку вченого, для підтвердження життєвості народної творчості.

Як і О. Потебня, М. Сумцов надавав великого значення усній народній поезії. Науковому осмисленню прислів'їв вчений присвятив спеціальну працю — "Опыт исторического изучения малорусских пословиц" (Харків, 1896), де відзначив їх широку популярність, одночасно зауваживши, що "по временам она (пословица. — *О. І.*) остается совсем в тени, забвении и пренебрежении"[7]. Побутування прислів'їв М. Сумцов простежує вже в літописних оповіданнях домонгольського періоду і особливо — в "Слові о полку Ігоревім". Шанували прислів'я і письменники XVII ст., часто звертаючись до них для висловлення своїх думок і почуттів: "У 1864 році, — пише М. Сумцов, — два "щирих українці" Маркович і Симонов (Номис) спорудили з прислів'їв чудове видання, один із кращих пам'ятників живої і плодотворної любові до рідного слова. Досить сказати, що у Номиса 14339 прислів'їв і приказок"[8].

Багато прислів'їв розкидано у давніх писемних пам'ятках — від невідомих авторів Старовинного літопису, "Слова о полку Ігоревім" та народних дум — до І. Котляревського, І. Квітки-Основ'яненка і М. Гоголя. Ці писемні свідчення про прислів'я цікаві з погляду історико-літературного; багато давніх прислів'їв побутує й нині у повсякденному народному спілкуванні.

Досліджуючи прислів'я, М. Сумцов поставив перед собою завдання розповісти "про відношення старовини в українських прислів'ях і паралельно про відображення прислів'їв в українській старовині"[9]. У пошуках старовини в сучасних М. Сумцову прислів'ях він звертається до тих, які у збірнику Номиса йдуть під заголовками: "Ті года", "Старовина", "Гетьман", "Січ", "Козак", "Лях".

У багатьох прислів'ях згадуються історичні постаті Хмельницького, Вишневецького, Потоцького, Головатого, Катерини, Скоропадського та інших відомих діячів:

"Іван несе шляхту, а Настя булаву". (Мова йде про безвольного гетьмана Скоропадського і його дружину Настю. — *О. І.*)

"Романе! Лихим живеш, Литвою ореш". (Прислів'я приурочене до імені грізного князя Романа Мстиславовича. — *О. І.*).

Значно важче розкривати давність прислів'їв загальної ознаки, в яких, на думку М. Сумцова, одне якесь слово служить ключем до розтлумачення: "Так замерзло, що хоч тури гони", "Грім такий, що хоч тури гони, так не почують".

З приводу згаданих прислів'їв вчений зауважує: "Прислів'я ці виникли тоді, коли в Малоросії були добре обізнані з турами, тобто раніше XVI століття... В XVI ст. тур стає рідкісним звіром і в XVII ст. зовсім зникає в південній і західній Росії"[10].

Вчений називає ще кілька "темних" прислів'їв і пояснює їх значення. Ось одне з них: "Бог не дитина слухати дурного галатина". Ключовим називає дослідник останнє слово — "галатин" — синонім дурнуватого велетня, чаклуна.

"Нехай йому халепа!", "Оттака халепа!". В цьому прислів'ї слово "халепа" означає "біда, напасть".

На думку М. Сумцова, багато можна довідатись про значення прислів'їв шляхом прямих зіставлень українських зразків з російськими, румунськими та ін. У переважній більшості виявиться схожість між прислів'ями різних народів, але ця схожість, зумовлена народною психологі-

єю або спільною точкою зору, не становить, на нашу думку, значного наукового інтересу.

"Важливі ті випадки схожості, — наголошує вчений, — де при тотожності думки спостерігається також значна схожість у формі, та ще й при однаково своєрідній і замисловатій формі вираження — такі випадки являють собою подвійний інтерес, бо крім або поряд із загальною народною психологією, вони свідчать ще й про безпосередній літературний вплив одного народу на інший" (С. 4).

Чимало прислів'їв, незважаючи на схожість, могли виникнути самостійно на спільному для всіх народів психологічному й моральному ґрунті. Такі, наприклад, візантійські: "Дурню, як і начальнику, дозволяється все" і українські: "Пани дурні, що хотять, те й роблять" (С. 4.).

М. Сумцов називає цілу низку українських прислів'їв, запозичених від візантійських у давні часи. Серед них:

— У всякого народа свій нрав і права — прислів'я, що отримало широку пісенну обробку (Г. Сковорода, І. Котляревський) та ін.

— Кожний когут смілий на своїм сміттю.

— Одна ластівка не робить весни.

— Тричі міряй, а раз одріж.

— П'яні і діти нехотя правду скажуть.

— Любить, як собака цибулю.

— Вовка ноги годують.

— Один дурень у воду камінь кине, а десять розумних не витягнуть.

— Ласкаве телятко двох маток ссе.

— Бог дав копійочку, а чорт дірочку, і пішла Божа копієчка через чортову дірочку (зустрічається і в М. Драгоманова).

— Це той пан, що при місяці воші б'є та ін.

М. Сумцов зазначає: "Маса цінних вказівок на прислів'я і багато оригінальних прислів'їв розсіяно в пам'ятках давньої літератури, в "Старовинному літопису", "Слові о полку Ігоревім", в більш пізніх південно-руських літописах, релігійно-полемічних трактатах, в листах приватних осіб, в думах і навіть в юридичних актах, але все розпорошене й недосліджене" (С. 6).

Вчений наводить багато прислів'їв, які зустрічаються у творах І. Вишенського: "Помогли румянцы (червінці)", "Шию нап'яливши, яко індійський кур", "Паны в златоглавых подушках родятся", "Из одной мисочки борщик хлепчуть" та ін. (С. 6).

У 1896 році дослідник О. Брінкер на сторінках польського етнографічного часопису "Вісла" (Ч. X) вмістив цікаве дослідження, в якому наводить приклади українських прислів'їв, вибраних ним з маловідомих творів Мелетія Смотрицького. М. Сумцов наводить кілька з цих прислів'їв:

— Два коти до одної миски не помістяться.

— Де козам роги правлять.

— С чужого воза и посреди болота сведут, а украденную одежду и в церкви снимут.

— З хама не буде пана.

— Не все те золото, що блищить.

— Править ні к селу, ні к городу (С. 7).

Охоче користувались прислів'ями у своїх творах і українські письменники II пол. XVII ст., особливо Лазар Баранович і Антоній Радивиловський. М. Сумцов називає ці прислів'я:

— Рад бы в ложке воды утопить.

— Что в печи, то и на стол мечи.

— Свое, как свое, мило хоть и гнило.

— С чужого коня и в грязи слезают.

— Для козака воевода — великая невзгода.

— Тише едешь — дальше станешь.

— Вода и камень довба.

— Делу время, а потехе час... (С. 9).

— Пальцем на него тикати будуть.

— На тобі, Боже, що мені негоже.

— Ні на волосок заснуть не може.

— Знать пана по достатку.

— Хто рано встає, тому й Бог дає.

— Голий розбою не боїться... (С. 10).

Таким чином, прислів'я — "це один із кращих пам'ятників живої і життєдайної любові до рідного слова" (С. 1). Лаконічно і точно вони розкривають психологію і характер українського народу, засвідчують його розум і кмітливість, а в історичному плані — ще й можливість пізнати наше минуле. З цього погляду наукова праця М. Сумцова "Опыт изучения малорусских пословиц" є цінною сторінкою української фольклористичної науки.

Значний науковий інтерес становить праця М. Сумцова "Коломийки" (1886), присвячена якісно новій формі української народної словесності, переважно галицько-руській. Зразки коломийок, що їх подає М. Сумцов, розкривають їх типові риси, форму та зміст. Батьківщиною цих пісень вчений називає Покуття. "Найбільшого розвитку, — зазначає М. Сумцов, — коломийки досягли в галицькому Покутті — прекрасному Куточку Русі"[11].

Пояснюючи умови зародження коломийок як жанрової форми народної творчості, вчений пише: "На виникнення і розвиток коломийок вплинули головним чином загальний

занепад всіх форм малоросійської народної поезії: думи, колядки, щедрівки, веснянки, весільної пісні. Бандуристи перевелись, лірники остаточно переводяться; парубки і дівчата починають вважати співання колядок під вікнами непристойним, злидарським ділом".

Думи забуті; колядки та щедрівки вироджуються у протяжні і слабенькі духовні вірші, настає загальне збіднення. Одначе, — підкреслює М. Сумцов, — життя не терпить порожнечі, тривалого застою. На зміну затухаючим формам життя народжуються нові форми, пристосовані до нових побутових умов" (С. 3).

Такою новою формою пісенної творчості М. Сумцов вважає коломийку, походження якої пояснює від назви містечка Коломия. У праці вчений наводить зразки цих пісенних творів, що складаються з двох, чотирьох, іноді — шести рядків:

Не сіявши, не оравши, не буде родити,
Не дай хлопцю принадоньки, не буде любити (С. 10).
Ой час, мати, жито жати — вже перестигає
Чом же моя мати заміж не оддає?
Ой час, мати, жито жати — колос похилився,
Ой час мене заміж дати — голос ізмінився (С. 20).

Розглянувши зміст коломийок, М. Сумцов робить висновок про синкретизм коломийкового жанру, бо "в них (коломийках. — *О.І.*) є всього потроху: і релігія, і політика, і мораль, і історія... Коломийка, — продовжує вчений, — передає всі сучасні порухи народного життя, його ставлення до німців, поляків, євреїв, його невдоволення панщиною і рекрутчиною, найтонші прояви народного гумору в легкому глузуванні та жарті над недоліками людськими" (С. 10).

М. Сумцов заперечує тотожність між польським краков'яком і українською коломийкою, на чому наголошував Закревський ("Старосветский бандурист", 1861). З приводу цього вчений зазначає: "В коломийках немає нічого подібного. У змісті краков'яків наявні переважно ті ж життєво-побутові мотиви, що і в коломийці, переважно кохання молодих людей в такому співвідношенні деталей, подробиць, що між краков'яком і коломийкою відносно змісту спостерігається повна невідповідність..." Для русина коломийка — це така пісня, яку можна співати завжди і всюди, яку можна співати в хвилини радощів і горя" (С. 5).

Для підтвердження своєї думки М. Сумцов посилається на галичанина Соломона Счастного, який 1864 року видав збірник коломийок, у передмові до якого писав: "З усіх напівів Галицької Русі найбільш поширена коломийка. Се душа, се вірна товаришка галицького русина від колиски аж до могили. В коломийках бо, в їх мелодії найбільше відбилась меланхолія, тужливість, сумота душі, а в тих почуваннях саме й зосередилось ціле життя нещасливого народу Русі, який не мав ні волі, ні долі, а все лиш ізнивав, стогнав у путах рабства, під ударами жорстокої долі. Отак істинний образ історії нашого народу в самих напівах коломийки" (С. 6).

У меланхолійності наспіву деяких коломийок М. Сумцов вбачав не давність їх походження, а лише вияв певного душевного настрою. Вчений спостеріг, що значна кількість коломийок за характером тону і змісту подібна до танцю, чим вона характерна в Галичині й Угорській Русі. І все ж коломийка, на думку вченого, "не танцювальна пісня... Це щось зовсім особливе, серйозне і, за винятком окремих коломийок, вони не можуть бути підведені під розділ пісень танцювальних. В численних коломийках відбивається сум, наявні скарги на гірку долю, говориться про сльози:

Чому очі плачете, жалю не маєте?
Моє серце в сльозах стоїть, а ви не знаєте" (С. 7).

М. Сумцов підкреслює, що за формою коломийка — невелика пісня, розмір якої чітко окреслений: "Коломийка являє собою підвищення і пониження голосу, що правильно чергуються певним числом складів і на думку фольклористів (і за оцінкою самого народу), відзначаються мелодійною чарівністю" (С. 8).

Початок коломийки, її перший рядок найчастіше малює певний образ, запозичений із природи; подальша частина пісні — уподібнення цього образу в настрої і душі співака. М. Сумцов наводить і приклади коломийок, де поетичний образ природи не асоціюється з душевним настроєм людини:

Ой засвіти, місяченьку, засвіти, засвіти,
Та на то-ті полонини, на хороші квіти! (С. 9).

У науковій праці "Коломийки" М. Сумцов наголошує на найсуттєвіших тематичних рисах коломийок, ставлячи на чільне місце ті, в яких висловлюється відданість галицького селянина вітчизні, горам, селу. Зважаючи на те, що провідну роль у створенні коломийок відігравали мешканці Коломиї, у піснях цього жанру цілком природно домінуюче місце посідає тема уславлення Коломиї та її жителів:

Коломия — не помия, Коломия місто;
В Коломиї дівчатонька, як пшеничне тісто (С. 13).
Коломієць — чорнобривець, та і коломочка:
Як була красна неня, а ще краще дочка (С. 13).

А в гуцулки чорні очі, як терн на галузі,
Біле личко рум'яненьке, як калина в лузі (С. 14).

У коломийках розкривається зневага галицького русина до "Цісаря":

Ой Цесарю, Цесарку, який же ти глупий,
Убрав єсь мя у камаши, не закрив єсь дупи (С. 15).

Та найтяжчим лихом для галичанина була не жовнірська служба, а панщина, засудженню якої присвячена значна частина коломийок:

Ой волю я, пане брате, Цесарю служити,
Як я маю вражим ляхам панщину робити (С. 16).

Бодай ляхи панували — в ходаках ходили,
Що ся нами, русинами, тяжко наробили! (С. 16).

"Більшість коломийок, — підкреслює М. Сумцов, — відзначаються переважно побутовим характером, тобто змальовують лише факти і явища сімейного життя, родинних стосунків і особливо виникнення і розвиток любовного почуття у хлопців до дівчат, переживання закоханих у розставанні і радість зустрічі. Вираження любовного почуття парубка до дівчини в коломийках іноді досягає великої сили":

Солодка ма бєлавиця, солодка ма душко!
А ну сюда мало ближе, най тя шепчу в ушко!
Рибка моя золотая; ой меде мій, меде:
Уже нам ся сего року любитки не веде (С. 17).

Не так болить, як укусить лютая гадина,
Горше болить, як зчарує милая дівчина;
Як укусить гадинонька, знайдеш в зелью ліки,
Як вчарує дівчинонька, пропадеш навіки (С. 18).

У багатьох коломийках висловлюється туга дівчини за коханим, бажання полетіти зозулею, поплисти рибою, щоб повернути його. Як Ярославна у "Слові о полку Ігоревім", дівчина в коломийках запитує у вітру, де її коханий:

Питала-м ся того вітру, що з тих сторон віє:
Скажи мені, де мій милий, та що ся з ним діє? (С. 19).

М. Сумцов зазначає, що "в коломийках виблискує чиста поезія, що проявляється або в яскравості і виразності запозиченого із зовнішньої природи образу, чи в силі та щирості вияву почуття" (С. 20). Свою думку вчений підкріплює прикладами коломийок:

Світить сонце, світить сонце, на хату лиліє,
Ой вже нема та й не буде, на кого надія (С. 20).

Ой не літай, воробею, попід чорну стелю,
Не пороши миленькому біленьку постелю (С. 21).

Наводить М. Сумцов і зразок коломийки, у якій народ сам дає оцінку цьому улюбленому ним пісенному жанру:

Руська наша коломийка, хоть она дрібочка,
Вона мила, а все щира — мені солодійка,
Як я начну коломийки співати, співати,
Затужиш ти і заплачеш, та й станеш думати (С. 22).

Підсумовуючи все сказане про коломийки, М. Сумцов пише: "Коломийки — це еклектичне явище народної поезії... Еклектична коломийка бере з народного життя все краще в окремих його проявах та уривках і вдало зберігає і передає дорогоцінні елементи народної поезії" (С. 10).

Дослідивши віршову та ритмічну структуру коломийки, яка вже перейшла межі приспівки до танцю і стала улюбленою формою ліричної пісні, Ф. Колесса приходить до висновку про те, що "в цьому найновішому нашаруванні українських народних пісень спостерігається тенденція до уніфікації ритмічних форм. Що ж до мови, — підкреслює дослідник, — то пісенні новатори відрізняються від традиційних пісень наближенням до літературної мови, але не нехтують поетичним багатством традиційного фольклору, виробленим тривалим розвитком народної поезії"[12].

Як бачимо, М. Сумцов вважав народну пісню виразником українського народного духу. На думку вченого, важливу роль у цій справі у XVII ст. відіграв церковний спів, який набув тоді в Україні широкої популярності. Вчений підкреслював позитивний вплив народної пісні на церковний спів, про широку популярність якого свідчить той промовистий факт, що в Запорозькій Січі була заснована співоча школа, у якій навчалось понад тридцять чоловік, а архієпископ Лазар відряджав українських півчих до Москви, де церковний спів перебував у глибокому занепаді[13].

1 *Сумцов М.* Вага і краса української поезії. — Х., 1910. — С.1.
2 *Там само* — С.1.
3 *Бобкова В.* А.А.Потебня как фольклорист. — К., 1949. — С.13.
4 *Там само.* — С.13.
5 *Там само.* — С.12.
6 *Там само.* — С.13.
7 *Сумцов Н.* Опыт исторического изучения малорусских пословиц. — Х., 1896. — С.1. (Далі вказуємо лише сторінку цього видання. — *О. І.*).
8 *Там само.* — С.1.
9 *Там само.* — С.2.
10 *Сумцов Н.* Опыт исторического изучения малорусских пословиц. — Х., 1896. — С.3. (Далі вказуємо лише сторінку цього видання. — *О. І.*).
11 *Сумцов Н.* Коломийки. — К., 1886. — С.2. (Далі вказуємо лише сторінку цього видання. — *О. І.*).
12 *Юзвенко В.А.* Ф.М.Колесса — дослідник народної творчості // Колесса Ф.М. Фольклористичні праці. — К., 1970. — С.7.
13 *Сумцов Н.* Лазарь Баранович / К истории южнорусской литературы XVII ст. і— Вып.1. — Х., 1885. — С.48.

ЗБІРКА ПІСЕНЬ ЗАКАРПАТСЬКОГО КРАЮ

Ірина КОВАЛЬ-ФУЧИЛО

ОЙ ВИДНО СЕЛО. Народні пісні села Арданово Іршавського району Закарпатської області. — Ужгород: Закарпаття, 2003. — 662 с.

В українській фольклористиці існує кілька книг, які фіксують пісенність одного населеного пункту. Це збірники С. А. Чернявки "Обряды и песни села Белозерки Херсонской области" (Харьков, 1893), І. Колесси "Галицькоруські народні пісні з мелодіями, зібрані в с. Ходоровичах" (Етнографічний збірник, Т. XI, Львів, 1902), В. Данилова "Песни села Андреевка Нежинского уезда" (Киев, 1904) та деякі інші. Рецензована книга — праця саме такого формату. Збірник "Ой видно село" — це пісенне надбання села Арданово, що на Закарпатті. Появою цієї книги завдячуємо насамперед кандидату філологічних наук, відомому фольклористу, невтомному записувачеві народної поетичної творчості, Заслуженому діячу мистецтв України Івану Васильовичу Хланті. Це плід трирічної праці вченого. Можна привітати упорядника тому із виходом книги, оскільки поява ґрунтовної фольклористичної праці — подія досить рідкісна в українському книговиданні.

Сьогодні вчені усе частіше згадують про важливість регіональних досліджень традиційної культури, її зв'язок з різноманітними історичними процесами та подіями, генетичною спорідненістю із усією традиційною культурою України, про встановлення орієнтовних ізоліній культурних регіонів. Такі дослідження особливо важливі у наш час, оскільки міграційні процеси та вплив засобів масової інформації, поряд із низкою інших причин, сприяють поступовій втраті регіональних рис культури, уніфікації фолькору різних етнічних регіонів України. У цьому насамперед важливість рецензованої книги.

Структуру збірника складають вступна стаття Івана Хланти "Арданово в історії та піснях", шістнадцять розділів пісенного матеріалу, стаття заступника начальника управління культури Закарпатської облдержадміністрації, члена Національної ліги українських композиторів Василя Кобаля "Чародійники", словник діалектизмів, алфавітний покажчик пісень, зміст.

У вступній статті упорядник розповідає про історію свого села, яке, за свідченням археологів, було заселене ще в період неоліту. Тут в околицях знайдено речі бронзового віку. Назву села виводять з імені князя Ардана, з чим пов'язано багато легенд і переказів. 1378 року Арданово згадується у документах Мукачівської єпархії у зв'язку із побудовою тут церкви і призначенням священика. 1900 року у селі почав діяти ткацький цех із виготовлення килимів, вишиваних рушників, де працювало 30 осіб. Свою історію має арданівська школа, яка функціонує з кінця XIX століття. Нині в Ардановім 454 двори, 1620 мешканців.

Далі Іван Васильович розповідає про своїх інформаторів. Найстарша з них, Ганна Іванівна Пекар, народилася 1912 року. Від неї записано 20 пісень, серед яких "Ой зацвіла черешенька", яку не доводилось почути від інших. Чи не найбільше пісень наспівала Ганна Василівна Калабішко (1934 р. н.), інформаторка розповідає, що більшість пісень перейняла від бабусі. У селі діють великі шкільний та церковний хори, вокальний ансамбль учителів. Вступна стаття ілюстрована фотографіями інформаторів та матеріалами, пов'язаними з історією села.

Упорядник описує народнопісенні жанри, які вдалось зафіксувати. Проте це швидше нотатки людини, закоханої у пісню, аніж ученого, — тому не знаходимо тут достатньо даних про місце, спосіб виконання тієї чи іншої пісні, особливості локальної традиції. Збирач із прикрістю зазначає, що не вдалося записати календарних пісень. Інформатори лише пам'ятають, що колись під час різдвяних свят співались колядки господареві, господині, але повністю не вдалось записати жодного тексту. Це ж стосується русальних, петрівочних, купальських, жниварських пісень.

Упорядник у вступі пропонує свій аналіз зібраного матеріалу, акцентуючи на великій вітальній функції пісень, оскільки знайомство з ними "приносить не лише естетичне задоволення, а й потік позитивних емоцій, підносить над буденністю, пісні несуть життєстверджувальну силу, світло перемоги добра над злом, що властиве чи не кожному сюжету" (С. 56), — у такому, дещо патетичному, стилі характеризує народну пісенність Іван Васильович.

Структурування матеріалу подане за такими рубриками:

1. Колядки.
2. Духовні пісні.
3. Пісні про кохання.
4. Весільні пісні.
5. Родинно-побутові пісні.
6. Хрестинні пісні.
7. Колискові пісні.
8. Пісні для дітей
9. Балади.
10. Про бідність і багатство.
11. Козацькі пісні.
12. Рекрутські та вояцькі пісні.
13. Стрілецькі пісні.
14. Жартівливі пісні.
15. Застольні пісні.
16. Пісні літературного походження.

Таке структурування, очевидно, близьке до народного сприйняття і осмислення пісенного пласту. Мабуть, на сучасному етапі існує певна ієрархія пісенних жанрів, тому важливіше насамперед виділити пісні, пов'язані з релігійною практикою. У розділі "Колядки" маємо зразки, які широко побутують не лише у Закарпатті, а й у Західній Україні. Звертає на себе увагу колядка "Коли Божа Мати" (С. 77—78), яка відома у різних варіантах. Можна припустити, що незабаром з'явиться дослідження, присвячене її текстам, оскільки сюжет дуже зворушливий, його із задоволенням виконують у час різдвяних свят, а варіанти дещо по-різному тлумачать біблійну історію, яка у їх інтерпретації швидше нагадує апокрифічну легенду. Дивно, що серед колядок маємо віншування "Колядин, колядин" (С. 78), "Вінчуєме вам" (С. 99—100) і "На многая вам літа" (С. 101). Очевидно, упорядник вважав за можливе подати їх у цьому розділі, оскільки тексти співалися, а не декларувалися.

Численність розділу "Духовні пісні" свідчить не лише про релігійність виконавців, а й про те, що у селі непогано функціонує церковний хор. Така практика сприяє уніфікації пісенного матеріалу. Духовні пісні, які, мабуть, було б доцільно подати за рубриками "Страсні пісні", "Богородичні пісні", "Похоронні пісні" і под., є найчастіше перекладними, — вони запозичені з римо-католицької традиції і певною мірою витісняють архаїчні пісенні жанри, насамперед календарні.

Найчисленнішим є розділ "Пісні про кохання". Тут чимало пісень власне закарпатських, на відміну від попередніх розділів, які яскраво демонструють уніфікацію українського пісенного матеріалу. Деякі з пісень третього розділу ("Іванку, Іванку, купи ми рум'янку" (С. 196—197), "Іванку, Іванку, на тім боці ярку" (С. 201)) завдяки своїй оригінальності, свіжості, мелодійності увійшли до репертуару Хору Вірьовки, тріо "Мареничі", дуету "Два кольори", Закарпатського народного хору, народної артистки України Раїси Кириченко та інших виконавців і стали добре відомі по всій Україні. Схожа доля й у багатьох інших пісень, які запозичені закарпатцями з інших регіонів України ("По садочку ходжу" (С. 179—180), "Чом ти не прийшов" (С. 180), "Несе Галя воду" (С. 233—234)). Тут важливо зазначити, що великим досягненням рецензованої книги є фіксація чи не усього пісенного матеріалу одного села на короткому часовому проміжку. Можна припустити, що через двадцять років ситуація буде суттєво відрізнятись від сучасної. Нинішні виконавці не вважають за необхідне співати ті пісні, які співали їхні бабусі, — вони орієнтовані на моду, готові перейняти нові цікаві мотиви з інших регіонів.

Чимало у розділі пісень-романсів літературного походження ("Мені приснився садок вишневий" (С. 245—246), "Зломлю гілку з винограду" (С. 247), "Одного разу десь у маю" (С. 278—279)), які варто було б виділити в окрему рубрику.

"Весільні пісні" — невеликий, але вагомий розділ книги. Важливо, що майже усі тексти супроводжуються поясненнями, коли

та чи інша пісня виконувалась в обряді. Дуже показово, що у цьому розділі немає "запозичень" з інших територій України, очевидно, в обряді вони не були потрібні (це ж стосується "Хрестинних пісень"). Не менш показова і незначна кількість весільних пісень, немає сумніву, що їх було значно більше ще років двадцять тому. Архаїчною є пісня "Вчора було літо" (С. 302). Тут маємо цікаву згадку переходу молодої у новий статус за допомогою кулінарного коду:

Варили-сьме ріпу й капусту, (2) капусту,
Зробили-сьме з дівки невісту, невісту.
Варили капусту та й диню, (2) та й диню,
Зробили-сьме з дівки ґаздиню, ґаздиню.

У "Родинно-побутових піснях", як і у деяких інших розділах (насамперед це стосується "Козацьких пісень", "Балад"), багато "запозичень" з інших регіонів. Очевидно, незабаром фольклористи матимуть певні складнощі із визначенням місця походження тієї чи іншої пісні, оскільки при міграції пісня легко адаптується у новому середовищі: зникають малозрозумілі слова, замінюются рідкісні імена і навіть коригується мелодія пісні. Так, наприклад, пісня "Ой була я п'яна" (С. 329) авторові рецензії відома у дещо іншому варіанті, який записаний у селі Малі Мокряни Львівської області. У цьому варіанті, зрозуміло, немає слів "паленочка", "дрин" (нагай), та й сюжет дещо інший.

Пісні "Ой на горі зозуленька" (С. 333) та "Ой летіла ластівочка" (С. 334), очевидно, потрапили не у свій розділ, — це пісні, які виконувались на весіллі сироти. Можливо, саме така їх класифікація свідчить про жанрову міграцію, коли із обрядового фольклору вибирають те, що сильніше хвилює, зворушує, запам'ятовується.

Дуже цікавим є розділ "Пісні для дітей". Він особливо показовий для жанрової міграції. Так пісня "Два півники" відома ще в литовському і польському фольклорі, проте в останньому вона зафіксована як колядка "*Dwa kapłony w stodole młociły*" (див.: Polskie kolędy ludowe. Antologia / Zebrał, wstępem, komentarzami i przypisami opatrzył J. Bartmiński, Kraków, 2002. – С. 266–269). Дитячі ігри "Пустіте нас" (С. 356), "Цін-цін, цінторія" (С. 356–357) і ще наступні дванадцять текстів — це колишні гаївки і веснянки.

Розділ "Стрілецькі пісні" чи не найновіший у пісенності Закарпаття. Очевидно, він виник тут разом із виходом у світ перших збірників стрілецьких пісень, які з'явилися у 90-х роках. Викликає здивування, що тут знаходимо тексти національного українського гімну (С. 448–449), гімни "Не пора" (С. 445), "Ми — гайдамаки" (С. 446), "За Україну" (С. 446–448), автори яких добре відомі.

Читач переконається, що упорядник добре володіє матеріалом. Як зазначає Василь Кобаль, завданням збірника було "...зафіксувати якнайбільше пісенних зразків, що побутують сьогодні серед старших мешканців цього села і передати їх молодшому поколінню для збереження, вивчення і використання в майбутньому" (С. 618). Це завдання виконане. Крім того, збірник яскраво демонструє процес запозичення пісенності з інших регіонів, творення нових пісень під впливом швидких історичних змін у регіоні.

В цілому висловлені зауваження не применшують наукового значення збірника, який є вагомим внеском у сучасну українську фольклористику.

Київ

КНИЖКА ПРО АВТОРА ПІСНІ "ГУЦУЛКА КСЕНЯ"

Орест ЯЦКІВ

Філоненко Людомир. Ярослав Барнич. — Дрогобич: Відродження, 1999.

Нещодавно в Дрогобичі вийшов друком науково-популярний нарис "Ярослав Барнич". Його автор — доцент Дрогобицького педуніверситету ім. І. Франка, кандидат педагогічних наук Людомир Філоненко багато робить для повернення замовчуваних тоталітарним режимом славетних постатей національної культури, активно досліджує різні грані життя і творчості В. Барвінського, М. Вербицького, С. Воробкевича, М. Гайворонського, Д. Січинського та ін.

Книга про Я. Барнича — перша монографія вченого. В ній він широко й професійно виважено представляє майже невідомі сторінки життєвого і творчого шляху видатного майстра нової української оперети, талановитого творця численних популярних пісень, одна з яких — "Гуцулка Ксеня" — давно вже стала народною.

Читаючи скрупульозно опрацьований нарис про Ярослава Барнича, розумієш, чому апологети радянщини так вперто ненавиділи його: виходець із Коломийщини, з інтелігентної вчительської родини, активний учасник формувань Українських Січових Стрільців, талановитий диригент, музикант-педагог, автор високопатріотичних модерних оперет, масових популярних пісень, він був противником будь-якого поневолення України. Дивом врятований від погрому гітлерівців, які 1943 року увірвалися до театру під час вистави "Шаріка", розшукуючи активістів ОУН і УПА, він з сім'єю перебрався на Захід, спочатку до Німеччини, а згодом до США, де чимало корисного зробив для розвитку української культури.

Матеріал книги значно доповнює зоровий ряд: понад 60 ілюстрацій — оригінальних світлин, копій рукописів, першодруків, вдало виконаний на обкладинці книги портрет митця (художник І. Можак). Цінними є представлені в додатках автобіографічні і мемуарні матеріали Я. Барнича та його дружини Ярослави Барнич, видатної акторки, постійної супутниці і порадниці музиканта. Тут же поданий майже невідомий у нас нарис І. Менделюка "Гуцульський ансамбль у Станіславові в 1940–1941 році", де об'єктивно інтерпретуються витоки відомого творчого колективу. А вплетена до фабули нарису низка епістолярних матеріалів, віднайдених в архівах і вперше опублікованих, заслуговує щонайвищої похвали!

І нарешті, вагомим є нотний додаток: тут вперше подано чотири композиції Я. Барнича, а його "Гуцулка Ксеня" — в блискучій обробці для чоловічого вокального квартету з супроводом фортепіано Є. Козака (це аранжування публікується вперше).

Безперечно, книга викликає якнайкраще враження. Однак ця праця про Я. Барнича — то тільки своєрідне "запрошення до розмови", і що друге її видання, розширене і доповнене, — неминуче.

Тож побажаємо авторові плідних пошуків і подальших відкриттів. Нехай очищаються замулені джерела і торжествує правда.

м. Дрогобич

КОНФЕРЕНЦІЯ ПАМ'ЯТІ ПАВЛА ЧУБИНСЬКОГО В КИЄВІ

Галина ІЛЬЄВА

14 і 15 травня ц. р. в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського Національної академії наук України відбулася міжнародна наукова конференція "Людина у просторі етнічної культури", присвячена вшануванню пам'яті Павла Чубинського. Наукове зібрання не випадково було присвячене пам'яті славнозвісного автора тексту Державного гімну України, адже "Труды" П. Чубинського є духовним надбанням не тільки української нації, а й світової культурологічної спадщини. Дослідник тривалий час вважався етнографом і фольклористом буржуазного націоналізму.

У 2004 році виповнилось 165 літ від дня народження та 120 — від дня смерті Павла Чубинського. Ця дата відзначалась в Україні та за кордоном, висвітлювалась у ЗМІ, зокрема в журналі "Народна творчість та етнографія"(№ 1–2, 2004 р.) були надруковані статті Сергія Синяви та Дмитра Чередниченка, присвячені видатному українському етнологу.

З усіх регіонів України, близького й далекого зарубіжжя прибули до ІМФЕ вчені — історики, етнологи, культурологи, археологи, мовознавці, мистецтвознавці.

Пленарне засідання, яке відкрила вступним словом директор інституту, доктор історичних наук, член-кореспондент НАНУ Ганна Скрипник, було присвячене темі "Визначні імена в українській культурі: Павло Чубинський". Із доповідями виступили науковці: Сергій Сегеда (Павло Чубинський і вітчизняна антропологія), Дмитро Чередниченко (Останні роки життя Павла Чубинського (за листами дружини К. І. Чубинської та О. Ф. Кістяківського), Оксана Микитенко (Слов'янська парадигма фольклорного тексту: балада про "сестру-отруйницю" у записах П. Чубинського, О. Кольберга та В. Караджича) — м. Київ, Степан Шевчук (Архангельське заслання — період становлення Павла Чубинського як фольклориста, етнографа та народознавця) — м. Рівне. Пленарне засідання наступного дня було присвячене науковій проблематиці — "Людина в дослідженнях сучасних гуманітарних наук". Розглядались питання побутування і створення сучасних міфів, міфологізації повсякденності на прикладі ненецько-евенкійського фольклору (Людмила Ліпатова (м. Солехард, Російська Федерація), кримсько-татарського фольклору (Ольга Виноградова (м. Москва); стереотипи сприйняття "чужинця" в їх історичному розвитку (Василь Балушок (м. Київ). У доповіді Галини Бондаренко (м. Київ) висвітлювались народні уявлення та моральні імперативи образу "людини доброї", на який суттєво впливали етнічні, конфесійні та соціальні чинники.

В цілому на конференції було розглянуто актуальні проблеми розвитку етнографії в контексті наукової народознавчої спадщини

П. П Чубинського та проблеми наукового осмислення атрибутивних та сутнісних проявів людини в контексті етнокультури: людина духовна та тілесна, антропологія віку, гендерні аспекти, стереотипи свідомості, ідеали, етнополітичні та етноконфесійні параметри.

Конференція мала на меті активізувати сучасні дослідження людини в галузі гуманітарних наук. Місце людини в просторі етнічної культури визначалось цілим рядом факторів: соціально-економічних, політичних, конфесійних, що впливали як на спосіб життя людей так і на саму етнічну культуру. Вчені висвітлювали на конференції різні напрямки наукового пізнання людини. В історико-ретроспективному ключі розглядались духовність та моральність, соціальний, правовий, філософський, гердерний аспекти світобуття.

Плідно попрацювали вчені на секційних засіданнях. У роботі секції "Праці П. П. Чубинського як джерелознавча база сучасних наукових досліджень" (голова — старший науковий співробітник ІМФЕ Людмила Єфремова) взяло участь 16 науковців. Доповіді, обговорення та дискусії вчених показали непереміхдне значення праць П. Чубинського як джерелознавчої бази сучасної науки. Розглядалась проблематика фольклористичної спадщини Чубинського, що стосується народної метеорології та юридичної етнографії, міфу, замовлянь, пареміології, обрядового фольклору тощо.

На секції "Методологія та методика експедиційної роботи в контексті праць П. П. Чубинського" (голова — кандидат історичних наук Зоя Гудченко) окрім киян, були присутні представники наукових кіл Кіровоградщини, Рівненщини, Харківщини (всього — 21 чол.). Вчені — О. Бріцина, М. Маєрчик, Л. Боса, О. Боряк, О. Босий та ін. не тільки виступили із змістовними доповідями, а й поділились власним досвідом польових досліджень.

Секція "Етнологія" складалась із двох підсекцій — "Людина: міфи, ідеї" (голова підсекції — кандидат історичних наук Василь Балушок) та "Людина плотська" (голова — кандидат історичних наук Лідія Артюх). В роботі секції працювали вчені із Києва, Харкова, Чернівців, Луганська, Одеси, Запоріжжя, Черкас та Чернігова (всього — 25 чол.). Були розглянуті питання, присвячені етногенезу й етнічній історії, різним аспектам традиційної соціонормативної й релігійно-обрядової культури, проблемам міфу й структури української народної культури, новим іпостасям дослідження історії культури й побуту дворянства, в т. ч. дрібного панства, духовенства, а також маргінальної соціальної групи — волоцюг (жебраків, старців) тощо. Змістовними й оригінальними були виступи А. Момрика, О. Босого, Л. Руснак, О. Данилкіна, Л. Артюх, О. Курочкіна, М. Чучка, В. Конвай та ін.

Секція "Фольклористика" (голова — завідувач відділу фольклористики ІМФЕ М. К. Дмитренко) розглянула широке коло актуальних проблем методології фольклористичних досліджень, питань історії наукової галузі, теорії видів та жанрів усної народної творчості. З доповідями та повідомленнями виступили 14 науковців із Києва, Запоріжжя, Львова, Рівного, Луцька, Одеси, Бреста (Білорусь). Фольклористи актуалізували ряд проблем, що стосуються вивчення поетики, мови фольклору, підготовки та видання чергових томів академічної серії "Українська народна творчість", вчених-теоретиків та збирачів усної традиційної нематеріальної культури, а також значно ширшої пропаганди фольклору.

Матеріали конференції будуть опубліковані окремим збірником.

Конференція, організована ІМФЕ, мала розши-

рену презентативну програму. В її рамках була розгорнута фотовиставка обряду ненецького весілля, яку привезла до Києва науковець Людмила Ліпатова (м. Солехард, Російська Федерація).

Знаменною подією для колективу ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ стала урочиста імпреза часописів та видань науковців інституту, що розгорнулась в актовій залі. Присутні, серед яких — почесні гості презентації академіки, народні депутати України Іван Курас, Микола Жулинський, Борис Олійник, дійсний член НАНУ, доктор фізико-математичних наук Ярослав Яцків, доктори філології Віктор Давидюк, Василь Німчук та інші довідались про заснований нещодавно журнал "Студії мистецтвознавчі", часопис із Франції "Etnology francaise" ("Французька етнологія", 2004 р. (номер повністю присвячений Україні і публікує праці вчених ІМФЕ).

Подією не тільки в українській, а й у світовій фольклористиці стало видання інститутом двотомника Катерини Грушевської (1900—1943) "Українські народні думи", вперше опублікованого у 1927, 1931 рр.

Директор ІМФЕ, член-кор. НАН України Ганна Скрипник розповіла про наукові здобутки співробітників інституту, представивши численні видання, що з'явились друком протягом року. Зокрема, монографії вчених ІМФЕ, докторів мистецтвознавства Дмитра Степовика, Олександра Федорука, Юрія Станішевського, присвячені сакральному мистецтву, творчості українських художників еміграції, національній опері та балету України тощо, безперечно, стануть окрасою вітчизняної науки та вагомим внеском у мистецтвознавчий доробок колективу інституту. Ганна Скрипник розповіла не тільки про видавничу діяльність ІМФЕ, а й порушила ряд важливих питань щодо актуальності національної дослідницької програми в царині етнології, фольклористики та мистецтвознавства.

Такі події є знаковими, адже стають справжнім святом української книги. Презентація активно висвітлювалась у засобах масової інформації, що стало свідченням її неординарності в бурхливому морі культурологічних заходів та імпрез, що відбуваються в Україні.

м. Київ

МИСТЕЦТВО ПОЛЬСЬКОЇ ВИТИНАНКИ

Наталя КАЛІНІЧЕНКО

У рамках Року Польщі в Україні у червні в "Українському домі" міста Києва відбулася виставка польської народної витинанки. Представлені на ній експонати є незначною часткою колекції відомого польського етнолога, професора Варшавського університету Мар'яна Покропека. Виставка організована Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України, Палацом мистецтв "Український дім" Національного комплексу "Експоцентр України", Міжнародною Асоціацією україністів, Музеєм народного мистецтва в Отренбусах, що неподалік від Варшави. Із приватного музею, заснованого проф. М. Покропеком та його родиною, надано для широкої глядацької аудиторії лише незначну частку унікальної колекції витинанок, адже скарби музею нараховують близько десяти тисяч експонатів.

В урочистій презентації виставки взяли участь директор "Українського дому" Наталя

Заболотна, народний депутат України, голова українсько-польського міжпарламентського форуму, директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, академік Микола Жулинський, доктор історичних наук, член-кореспондент НАНУ, директор ІМФЕ ім. М. Т. Рильського Ганна Скрипник, академік, директор Інституту філософії НАНУ Мирослав Попович, доктор мистецтвознавства, член-кореспондент Академії мистецтв України Тетяна Кара-Васильєва, народний художник України, голова Національної спілки народних майстрів України Володимир Прядка.

Колекцію витинанок пана Покропека кияни та гості столиці побачили передусім завдяки старанням працівників ІМФЕ, зокрема директора Ганни Скрипник, яка втілила в життя ідею участі інституту в даному міжнародному проекті, а також провідного наукового співробітника ІМФЕ Лесі Вахніної, яка доклала чимало зусиль до організації імпрези із Польщі. "Оскільки предметом дослідження інституту є народне мистецтво, як українське, так і інших народів, — сказала, відкриваючи презентацію п. Ганна Скрипник, — це зобов'язує працювати і на популяризацію мистецтва, щоб формувати певну мистецьку, побутову культуру, знайомити широкий загал із кращими зразками культурного надбання різних народів, зокрема слов'янських".

Витинанки — найбільш характерний витвір народного мистецтва, що презентує свій особливий стиль, який розпізнається за специфічною технікою виконання, орнаментом і колоритом. Кожен вид витинанки має свою назву — кільця, зірочки, птахи, мазури, різки. Сьогодні важко визначити час, місце, мотиви і обставини її виникнення. Але велика кількість сучасних витинанок у колекції професора Покропека доводить, що, незважаючи на загальні зміни мистецьких уподобань, витинанкарство Польщі і нині є живою галуззю народного мистецтва.

"Виставка "Польська народна витинанка" — втілення давніх зв'язків між українськими та польськими колегами, що займаються розробкою мистецтвознавчих, етнологічних, фольклористичних проблем. Хочу висловити надзвичайне задоволення від спілкування з мистецтвом польського народу, до якого ставлюся з особливою приязню, як до найближчого сусіда, — не міг стримати свого захоплення від перегляду п. Володимир Прядка. — У нас багато спільного — і в мові, і в культурі, і в народному мистецтві. В Україні це мистецтво так само добре розвинуте, жоден інтер'єр української селянської хати не обходився без такого "заквітчування". Українські витинанки дуже подібні до польських, і я не згоден з тими людьми, які вважають народне мистецтво архаїчним, застарілим. Народне мистецтво завжди йде поруч з будь-якою сучасністю. Всі види мистецтва, що зараз перебувають під впливом афро-американських мотивів, як не дивно, багато в чому звертаються до прадавніх витоків. Бо сучасник має відчути зв'язок поколінь, опанувати його. Зараз, в

умовах глобалізації, на міжнародних музичних конкурсах перші місця посідають виконавці, що несуть із собою щось своє, народне, відмінне від інших культур і підняте на високий рівень мистецтва. Ми з вами стали сьогодні свідками ще однієї "перемоги прекрасного" в сучасному прагматичному житті".

Чимало захоплених виступів пролунало на презентації виставки, що стала справжнім святом для присутніх. На польській імпрезі відбувся міні-концерт ансамблю українсько-польського фольклору "Ластівки" при Будинку вчителя (керівник — Вікторія Радик), який додав події особливого колориту.

Польська витинанка вже побувала в Музеї народного мистецтва Гуцульщини та Покуття в Коломиї, дивувала своєю вишуканістю чернівчан. Після Києва експозиція помандрувала до Прикарпаття у Косів. Професор Мар'ян Покропек планує найближчим часом організувати виставку гуцульськоого мистецтва у Варшаві. Такі міждержавні культурні акції сприяють подоланню відстані між народами, утверджують взаєморозуміння. Бо що, як не мистецтво, може прокласти місток від серця до серця, що зближує не тільки окремих людей, а цілі нації.

м. Київ

Зразки витинанок див. на кольоровій вкладці журналу.

КОНФЕРЕНЦІЯ З ПИТАНЬ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Віра МАКСИМ

У березні в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури в Києві відбулася наукова конференція на тему "Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні". У ній взяли участь близько ста науковців зі всієї України та зацікавлений вчений із Санкт-Петербурга.

На урочистому відкритті конференції виступили голова Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, народний депутат України, академік НАН України П. П. Толочко, директор науково-дослідного підприємства "Часи козацькі", професор, доктор історичних наук Д. Я. Телегін, директор центру пам'яткознавства О. М. Титова, які побажали учасникам успіху в проведенні конференції, наснаги працювати і ділитися своїми науковими знахідками.

Більшість доповідей стосувалися українського козацтва, розглядалась семантика атрибутів козацької старшини, історія Слобідського, Переяславського, Придунайського козацького війська, військові дії навколо фортець, археологічні дослідження на пам'ятках козацької доби тощо. Історики, археологи, краєзнавці та етнографи з багатьох міст України розповіли про свої дослідження і знахідки. На конференції працювало три секції: історико-краєзнавчі розвідки, нові дослідження пам'яток археології козацької доби та писемні джерела про українське козацтво. У доповідях зроблено підсумок доробку визначного періоду української історії. Доповідачі заглиблювалися у процеси назв грошових одиниць та податків в Україні за період XV—XVIII ст. Зверталися до забудови Софійського монастиря в Києві XVII ст. (доповідач І. Тоцька), розповідали про нові знахідки православних старожитностей, стародруків Євангелія (Л. Рева), розкривали тему козаччини у творчості Миколи Чернявського (Ю. Датченко, м. Дніпропетровськ) тощо.

Незаперечним успіхом було й те, що ця конференція викликала інтерес наукових працівників з Харкова, Умані, Полтави, Луцька, Черкащини, Запоріжжя, в цілому з 22 міст України. Її учасники зверталися до доповідачів із запитаннями, а іноді доповнювали матеріал додатковими повідомленнями. Публічне обговорення в основному зводилося до кількох тем: збереження пам'яток культури, відновлення історичних назв, навіть була пропозиція перейменувати місто Южноукраїнськ на місто Гард, бо

тут була Богогардівська паланка, відомий її герб, достовірності в історії. Зроблено акцент на врятування забутих кам'яних козацьких могил наших великих пращурів сучасним українським козацтвом разом із студентами-волонтерами та місцевою шкільною молоддю.

Звичайно, програму доповнювали наукові працівники Державного музею народної архітектури та побуту України, краєзнавчих музеїв Луцька, Полтави, Херсона, Чигирина, історичних музеїв Києва, Дніпропетровська, Харкова, які познайомили з новими знахідками пам'яток козацтва Низового Дніпра (залишок Хортицької, Олешківської Січей), резиденцій Б. Хмельницького в Чигирині та Суботові, козацької столиці Батурин, замків і фортець Поділля та Волині.

Матеріали конференції будуть надруковані у черговому, тринадцятому збірнику "Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні". Головним натхненником і організатором проведення конференції була вчений секретар Українського товариства охорони пам'яток Олена Миколаївна Титова.

Київ

ПРЕЗЕНТАЦІЯ НАУКОВОГО ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОЛОГІЧНОГО ЗБІРНИКА "ОДВІЧНА РУСАВА"

Євгенія **КОСАКІВСЬКА**

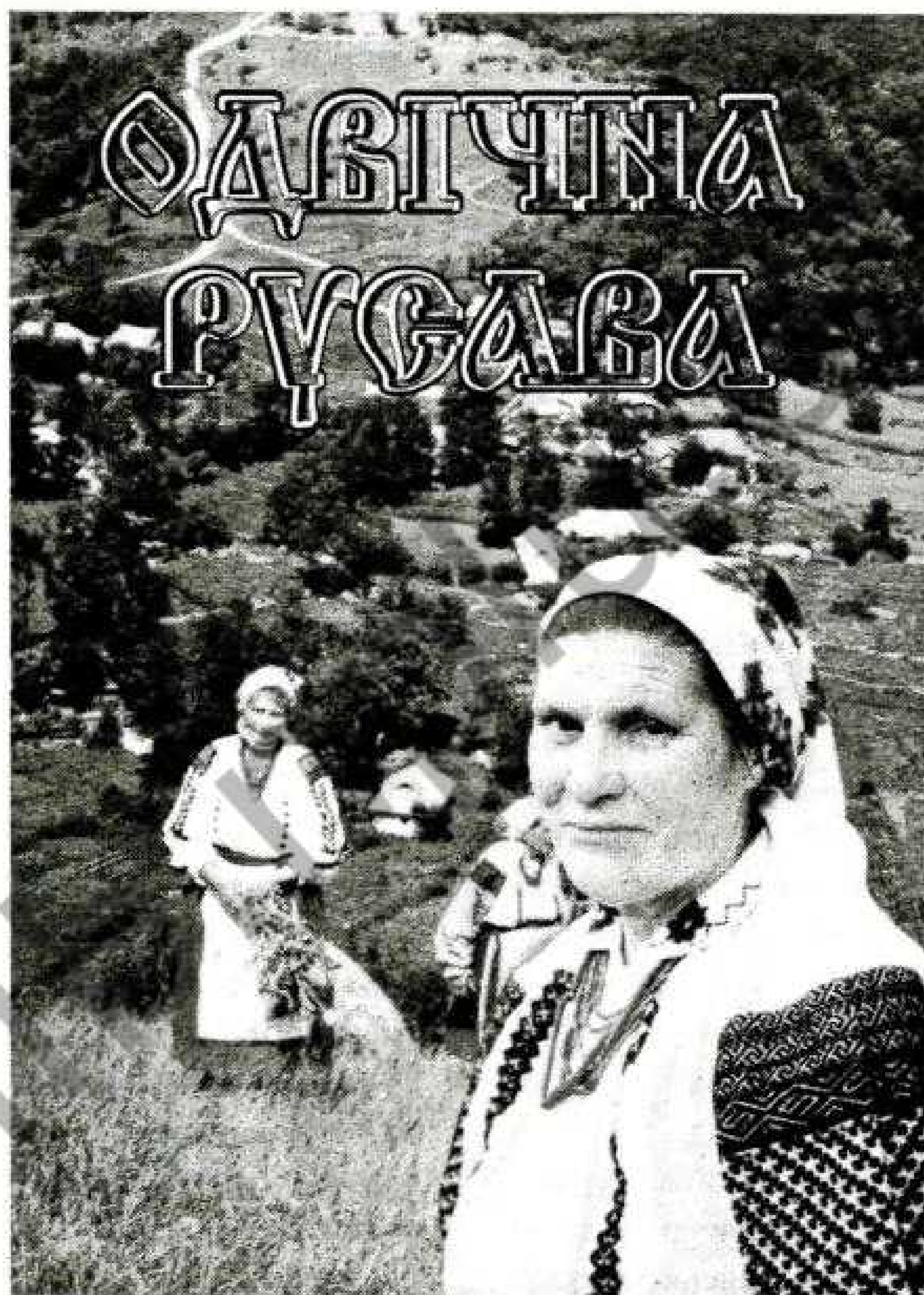
20 травня 2004 року в с. Стіна Томашпільського району на Вінниччині відбулася презентація наукового фольклорно-етнографічного збірника "Одвічна Русава: етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі". Книгу надрукувало вінницьке видавництво ТОВ "Консоль" у 2003-му році. Урочистості з нагоди видання цієї праці проходили в будинку культури с. Стіна, куди були запрошені жителі села, учасники фольклорного ансамблю "Русава", творці книги та гості. Серед них першою слід назвати Т. О. Цвігун — директора Вінницького обласного центру народної творчості, заслуженого працівника культури України, керівника Всеукраїнської фольклорно-етнографічної експедиції до с. Стіна та ініціаторку видання презентованої книги. Серед гостей також були: М. В. Яровий — голова Томашпільської райдержадміністрації, Л. М. Спиридонова — заступник голови Томашпільської райдержадміністрації, Т. С. Дорош — заступник начальника управління внутрішньої політики Вінницької облдержадміністрації. Для участі в презентації прибули і автори матеріалів, опублікованих у цьому збірнику: З. С. Гудченко — кандидат архітектури зі спеціальності історія архітектури, старший науковий співробітник ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, К. А. Смаль — фольклорист, музикант, композитор з м. Кіцмані, В. А. Косаківський — старший викладач кафедри української та зарубіжної культури Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського, П. В. Антонишин — завідувач відділу освіти Томашпільської райдержадміністрації та Т. Е. Гарбулінська — провідний методист з фольклору Вінницького обласного центру народної творчості.

Хід урочистостей фіксували кореспонденти обласного радіо, телебачення та обласного центру народної творчості.

У фойє будинку культури провідним методистом з народної творчості ОЦНТ В. В. Титаренко було розгорнуто виставку декоративно-прикладного мистецтва с. Стіна. На ній представлено традиційні стінянські килими, пілки, обіцята, верети, скатерки, рушники ткані та вишивані, численні зразки сучасної вишивки (переважно ікони) тощо. Килимами, веретами та обіцятами також було оформлено залу та сцену будинку культу

ри. Було розгорнуто фотовиставку відомого подолянина В. Ф. Очеретного.

Презентація розпочалася піснею "На Поділлі село" (пісня про с. Стіна), яку виконали учасники ансамблю "Русава". Вела презентацію Т. О. Цвігун. З вітанням із нагоди випуску книги "Одвічна Русава" виступили М. В. Яровий, Т. С. Дорош, М. І. Пелих та інші. Всі виступаючі підкреслили важливість потреби такої літератури. "Одвічна Русава", на їхню думку, це та книга, яка представляє не лише с. Стіна, а й все Поділля, та й загалом Україну. А ще те, що вона буде належно поцінована нинішнім та майбутніми поколіннями. Промовці подякували жителям с. Стіна та всім, хто будь-яким чином сприяв підготовці та виходу в світ цієї унікальної книги.

До вітального слова були запрошені й безпосередні творці, книги. У своїх виступах вони згадали про підготовку та хід Всеукраїнської фольклорно-етнографічної експедиції. З. С. Гудченко проаналізувала весь хід акції від організації експедиції, її презентації в 2000-му р. та презентації "Одвічної Русави" нині. При цьому вона зазначила, що це перша добре методично організована та проведена експедиція, наслідком якої стало видання та презентація "Одвічної Русави".

Багатьом стінянам, які найбільше допомагали у зборі фольклорно-етнографічних матеріалів під час експедиції 2000-го року, було вручено подяки Обласного центру народної творчості та примірники книги "Одвічна Русава". Серед них: В. В. Зубрицька, Н. Х. Гунько, Є. П. Осипенко, Н. Х. Пранчук, М. Ф. Ярмійчук, Г. В. Вінік, З. Н. Замоцна, Н. К. Несляк, Г. З. Рябошапка, Г. Д. Назарук, Г. М. Сідак, Г. І. Сідак, Л. К. Кельбас, М. Х. Гідрович, Н. В. Дмитришина, І. В. Чорна, Н. А. Шпіклірна, П. В. Антонишин, О. В. Запопадний, М. С. Запопадна, Клавдія Сідак, З. З. Чорна, О. В. Чорна, П. П. Федоренко, В. В. Дмитришин, Ю. Г. Осипенко, В. Є. Вознюк. Найстаршому респонденту — Клавдії Сідак, якій цього року виповнюється 100 років, від Томашпільської райдержадміністрації вручено 100 гривень. Старшій групі ансамблю "Русава" від райдержадміністрації також було вручено книги "Одвічна Русава" та магнітофон.

Вітання гостей та вручення подяк чергувалося чудовим співом старшої групи ансамблю "Русава". Молодша група виконала веснянки. Стінян та гостей піснями вітали працівники Томашпільського районного будинку культури.

Книга "Одвічна Русава" — результат Всеукраїнської фольклорно-етнографічної експедиції, яку було проведено в липні — серпні 2000 року та фольклорних експедицій К. А. Смаля в 1998—1999 роках.

Матеріали, які подано у збірнику, розміщено у двох розділах. У першому розділі "Історико-етнографічні дослідження с. Стіна" перша стаття присвячена історії с. Стіна, її минулому і сьогоденню (автори П. В. Антонишин та З. С. Гудченко). Особливостям стінянської архітектури (житло, господарські, громадські та культові споруди) присвячена

друга стаття цього розділу (автор З. С. Гудченко). Окремою розвідкою подано деякі аспекти господарської діяльності мешканців села (автор К. І. Ковтун). Ремеслам, промислам та народним майстрам приділено чимало уваги у наступній статті цього розділу (автор В. А. Косаківський). Особливою гордістю стінян, можна сказати, візитною карткою є народний одяг, збережений з минулих епох. Цій темі присвячено ґрунтовну розвідку Л. Г. Пономар. Свято бережуть і шанують стіняни свої звичаї і обряди, тож їм у збірнику відведено чимало сторінок, написаних С. О. Творун. Пам'ять стінян зберегла і донесла до нас знання в галузі знахарства і народної медицини; ці матеріали подано у невеличкій розвідці В. А. Косаківського. Духовний світ жителів села проступає в уявленнях, віруваннях, легендах та усних оповідях. Про це йдеться у матеріалі, підготовленому Л. Г. Пономар та В. А. Косаківським. Про особливості мови цього унікального подільського села з берегів Русави читач дізнається зі сторінок термінологічного словника. Розмаїття імен стінян другої половини XIX — першої половини XX ст. подано тут же, у невеличкому словнику імен. Словники підготовлені також В. А. Косаківським.

Другий розділ збірника — "Пісенний фольклор с. Стіна". Берегинею пісенного скарбу села є народний аматорський фольклорно-етнографічний колектив "Русава", який вже 34 рік пропагує пісенний фольклор та народну обрядовість с. Стіна. Розповідь про колектив та особливо про його засновницю — фольклориста Зою Зосимівну Чорну вміщено у статті Т. О. Цвігун.

Особливостям виконання та аналізу мелодій і текстів пісень присвячено статтю К. А. Смаля та Т. Є. Гарбулінської. Найбільшу духовну цінність с. Стіна складають пісні, а їх тут поміщено 112. Записав та поклав їх на ноти буковинський фольклорист і композитор К. А. Смаль. Загальна наукова редакція "Одвічної Русави" виконана В. А. Косаківським.

Видання цієї книги стало можливим завдяки підтримці Міністерства культури і мистецтв України, яке надало фінансову допомогу у проведенні Всеукраїнської фольклорно-етнографічної експедиції до с. Стіна. У проведенні цієї експедиції та виданні книги також допомагали Вінницьке обласне управління культури, Томашпільська райдержадміністрація, Стінянська сільська рада та ТОВ "Стінянське".

Книгу добре проілюстровано чорно-білими та кольоровими фотографіями, які виконали В. Ф. Очеретний, В. А. Косаківський та Л. Г. Пономар.

Організатором і активним учасником проведення експедиції та видавцем цієї унікальної фольклорно-етнографічної праці про с. Стіна став Вінницький обласний центр народної творчості, який очолює Т. О. Цвігун, знавець народної культури Поділля.

Отже, перед нами унікальна праця, яка, мабуть, є однією з перших подібного плану в сучасній українській етнології. Вона має зайняти помітне місце в бібліотеках та стати своєрідним підручником з народної культури одного населеного пункту.

Не маємо сумнівів, що історико-етнографічні та фольклорні дослідження с. Стіна, вміщені в "Одвічній Русаві", які потрапили до рук допитливого читача — учня, студента, вчителя, науковця чи краєзнавця, — збагатять духовну скарбницю не лише нашого Поділля, а й усієї України.

ВИДАВНИЦТВО ІНСТИТУТУ
МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА
ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
ЕТНОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ